

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХОДОЗНАВСТВО

THE ORIENTAL STUDIES

84

КИЇВ – 2019

Затверджено до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України 26.12.2019 (протокол № 8)

Головний редактор
Г. В. Вертієнко, к. і. н.

Редакційна колегія:
Дж. Бейнс, Dr., habil., проф.; С. О. Біляєва, д. і. н., проф.;
О. В. Богомолів, к. ф. н.; О. Б. Бубенок, д. і. н., проф.;
С. В. Вдовченков, к. і. н.; О. Б. Головка, д. і. н.;
В. О. Кіктенко, д. філос. н., к. і. н.;
А. Т. Лукашевич, Dr., habil., проф.; О. С. Мавріна, к. і. н.;
А. Маравелія, д-р, проф.; А. Нівинський, Dr., habil., проф.;
І. В. Отрошенко, д. і. н.; Ю. Б. Полідович, к. і. н.;
Д. А. Радівілов, к. і. н.; К. Ю. Рахно, д. і. н.;
М. О. Тарасенко, д. і. н.; М. В. Тортіка, д. і. н.;
І. Феодоров, Dr., habil.; О. О. Хамрай, д. ф. н.

Склад редколегії затверджено Вченою радою
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
26.12.2019

Літературний редактор Н. М. Овчарук
Коректор Я. Є. Ленго
Комп'ютерне макетування Я. Є. Ленго

Адреса редакції:
Україна, 01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
к. 205, тел./факс 278-76-52

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №15900-4372 ПР від 08.10.2009

<http://skhodoznastvo.org.ua/>
skhodoznastvo@gmail.com

Видається з 1997 року
*Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на "Сходознавство" обов'язкове*

ISSN 1682-671X

© Інститут сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019

UDC 94(477.7)“17”

**POLITICAL REASONS FOR THE RESETTLEMENT
OF THE GREEKS FROM THE CRIMEA
TO THE NORTHERN AZOV SEA REGION IN 1778
(BASED ON THE ARCHIVAL DOCUMENTS)**

A. Hedo

DSc (History), Professor

Department of History of Ukraine Boris Grinchenko Kyiv University

13 B, Marshala Tymoshenka Str., Kyiv, 04212, Ukraine

gedo.av@gmail.com

M. Aradzhyni

Ph.D. (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

margarad24@gmail.com

Formation of Ukrainian political nation, unification of people of different ethnic background that live at the territory of our country requires the inclusion of the different ethnic communities history and culture in the nationwide historical narrative. The article is devoted to the events that are closely related to the Crimea and history of the Crimean Tatars and the Greeks of Ukraine. During the work on it, the historiographic and source study analysis of reasons and political factors of the Crimean Christians resettlement to the Azov Sea region was carried out. The authors have compared the academic publications of the sources (mainly collections of documents by

© 2019 A. Hedo and M. Aradzhyni; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

N. Dubrovin) with the originals, stored in the central archives of the Russian Federation, and have revealed some discrepancies and cuts where the actions of the Russian troops in the Crimea on the eve and during the resettlement were not characterized from the best side.

The documents testify that the resettlement of the Christians from the Crimea was carried out exclusively at the initiative of the Russian court. The decision was made hastily so the resettlement was not properly organized. The resettlement was extremely beneficial for the Russian Empire for economic and political reasons because at that time it was actively engaged in the issue of colonization of new lands and moving forward to the Black Sea ports. However, the Russian side pragmatically hid these reasons and assured that the resettlement was connected exclusively with concern of Catherine II for the safety, protection and prosperity of her co-religionists and that the initiative of the resettlement came not from the official offices but from the Christian community of the Crimea. The documents indicate the opposite. Since the threat to the life of the Crimean Christians was not obvious, in order to implement the resettlement of the Christians, they had to persuade the latter, to promise them all kinds of benefits, to mislead, to intimidate and to threaten them, to bribe the clergy, so that they actively persuaded people to relocate, and the Khan officials, so that they didn't impede the resettlement. Obviously the Christians were under intense psychological pressure. The documents testify that the methods of physical violence were also used but not on such a scale as psychological ones. The overwhelming majority of the Christians relocated voluntarily, tempted by the incredible opportunities and benefits promised by the Russian authorities as well as by the large land plots that Armenian and Greek farmers could get for free in the Azov steppes. The resettlement took place on the conditions set by the Greeks themselves during the negotiations with the Russian representatives. That's why there are no grounds to call it deportation.

The resettlement of the Christians led to an aggravation of the socio-political situation on the peninsula and was perceived by the Crimean Tatars as unacceptable interference in the internal affairs of the Crimean Khanate to which the Russian Empire guaranteed independence and property inviolability according to the Treaty of Kuchuk-Kaynarji conditions. The resettlement of the Christians can be considered the forerunner of the future annexation of the Crimea which happened five years later. The documents confirm that the intervention of powerful states into the affairs of the weaker ones under the auspice of the protection of some part of the population is just an excuse to expand the state territory or sphere of influence.

Key words: the Crimea, the 18th century, the Russian Empire, the Mariupol Greeks, resettlement

А. В. Гедьо, М. А. Араджионі

**ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ
ІЗ КРИМУ ДО ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У 1778 р.
(за архівними джерелами)**

Історичне минуле поліетнічної держави є історією представників різних культур, які її населяють, їхньої взаємодії між собою. Етнічне обличчя України формувалося сторіччями. Воно пов'язане з її геополітичним розташуванням на перетині світів, шляхів, культур, із політичними й економічними інтересами сильних держав-сусідів. Як відомо, особливістю нинішньої ситуації в Україні в освітній і культурній сферах є те, що титульна нація змушена захищати свою історію, мову та культуру від фальшувань і білих плям забуття. Але формування політичної української нації, згуртування людей різного етнічного походження, які проживають на теренах нашої держави, вимагають включення в загальнодержавний історичний наратив також історії і культури різних етнічних спільнот. У цьому контексті варто згадати деякі історичні події, що тісно пов'язані з історією греків України, які становлять одну з найдавніших і найчисельніших етнічних едностей країни, а також з історією Кримського півострова.

Історія еміграції кримських християн у Надазов'я – одна з найпопулярніших тем у науковій та краєзнавчій літературі. Питання переселення згадується чи розглядається у значній кількості публікацій, проте серед них дуже мало фахових досліджень. Автори рідко вводили до наукового обігу нові матеріали, зазвичай обмежувалися переказами вже опублікованих документів. Найінформативнішими, які стали основою для подальших компіляцій, є публікації архієпископа Гавриїла, А. О. Скальковського, М. Н. Мурзакевича, С. А. Серафімова, преосвященного Феодосія, М. Ф. Дубровіна [Мурзакевич 1836; Скальковский 1836; 1841; Гавриил 1844; Феодосий 1880; Дубровин 1885; Серафимов 1901]. Їх узагальнив Г. І. Тимошевський [Мариуполь 1892, 63–95], і саме фрагменти його роботи найчастіше зустрічаються в науковій і популярній літературі ХХ ст.

Значний внесок у розширення джерельної бази для дослідження переселення греків із Криму зробили М. О. Судієнко та

П. М. Сакович, які у 1852–1853 рр. розібрали і описали архів П. О. Рум'янцева-Задунайського. Вони виявили справи по кримській експедиції 1776–1779 рр., листування щодо виведення християн тощо та частково їх опублікували [Сакович 1858а; 1858б; 1858в; Судієнко 1875; 1876]. Іншу публікацію документів із цього архіву зробив В. І. Григорович, зокрема відомість О. В. Суворова про кількість переселених християн, яку пізніше переопублікував М. Дубровін [Григорович 1916, 397–405; Дубровін 1885, 711–714]. М. Дубровін у своєму ґрунтовному чотирьохтомному виданні розмістив ще велику кількість документів, які стосувалися подій 1770–1780-х рр., зокрема і ті, що висвітлювали історію переселення маріупольських греків. Тривалий час саме це видання вважалося найнадійнішим і повним джерелом з історії нашого питання, тому саме до нього і зверталися більшість дослідників. Проте після того, як ми віднайшли оригінали документів, опублікованих М. Дубровіним, точність цитування деяких із них у виданні виявилася сумнівною [Араджиони 1999, 48].

Ми зробили порівняльний аналіз текстів, що містилися у виданні М. Дубровіна [Дубровін 1885, 608–610 та ін.], з публікацією цих документів іншими авторами [Письма... 1880, 291–292; Судієнко 1875, 85–86, 94–99, 126 та ін.; Мурзакевич 1836, 174–176; Суворов 1986, 39, 41–56] та власне оригіналами [РГВІА, ф. ВУА, спр. 211 та ін.]. Виявилось, що М. Дубровін у деяких документах робив купюри, переставляв місцями і механічно об'єднував абзаци, що змінювало акценти і тональність документів, корегувало і пом'якшувало їхній зміст і таким чином дещо викривлювало інформацію. Такі редагування, зокрема, зустрічаються в тих документах, де йде мова про заходи, які були запропоновані російськими урядовцями для швидкої організації переселення християн, та деяких інших. Можна припустити, що М. Дубровін зробив це через цензуру, щоб не руйнувати російську офіційну усталену версію переселення християн із Криму, яка, до речі, у масовій свідомості українців побутує дотепер і продовжує тиражуватися в популярній літературі. Однак у цілому дослідник, безперечно, зробив великий обсяг дуже копіткої роботи, яка й сьогодні не втратила своєї цінності.

Цікаві матеріали, які раніше не були відомі широкому загалу дослідників, а також новий погляд на вже опубліковані джерела містилися в роботах Г. Писаревського, Є. Загоровського, О. Бертъе-Делагарда. Практично залишилися незатребуваними дослідниками публікації ще двох джерел про організацію переселення та початкову історію Маріуполя [Латышев 1915; Гозадинов 1915]. Пізніше історичне дослідження про переселення кримських греків видав С. Г. Ялі, проте в основному він повторював Г. І. Тимошевського, і більш ґрунтовне, засноване на нових дослідженнях, у тому ж 1928 р. написав І. І. Соколов, проте надруковано воно було лише у 2006 р. [ІР ЦНБ, ф. Х, спр. 4488, арк. 4 об. – 6 зв.; ІР ЦНБ, ф. Х, спр. 14773, арк. 1–91; Соколов 2006, 192–211]. У другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. найбільш помітними з цієї теми були публікації О. І. Дружиніної, І. Г. Джухі, М. А. Араджионі, Л. Д. Якубової, А. В. Гедьо, С. О. Калоєрова, П. Г. Усенка, збірка “Греки на українських теренах” та ін.

Ми спробуємо розглянути деякі, переважно політичні, аспекти переселення греків із Криму, спираючись на найбільш помітні публікації та оригінальні тексти документів, які наразі зберігаються в центральних архівах Російської Федерації і України. Адже аналіз літератури стосовно зазначених питань дозволяє зробити висновок, що тема вивчена ще недостатньо. Незважаючи на наукові досягнення істориків ХІХ–ХХ ст., у дослідженні проблеми чимало лакун, а в окремих випадках у монографіях і статтях мають місце замовчування важливих фактів чи вибіркове, заангажоване висвітлення подій.

У деякій популярній краєзнавчій літературі повторюється теза про те, що проєкт переселення християн із Криму почав готуватися ще з початку 1770-х рр. Аналіз джерел свідчить, що ще в ході Першої російсько-турецької війни, відразу після вторгнення російських військ під командуванням В. М. Долгорукова в Крим, 24 вересня 1771 р. Святійший Синод обговорював питання про долю грецьких церков на півострові, який вже де-факто контролювався росіянами, а саме – заснувати нову єпархію для управління кримськими церквами чи приписати їх до якоїсь діючої російської: “2. Об учинении Святейшему Синоду обще с духовною комиссиею разсуждения:

1-е. Откуда лучше находящиеся в городе Кафе и в других крымских городах греческого закона церкви снабждать священниками и причетом,

2-е. Если учредить новую епархию в Азове, то откуда как российских, так и греческих церковных служителей удобнее туда доставить будет можно и

3-е. Лучше ль учредить новую епархию или приписать все помянутое выше к которой-нибудь из старых, по поднесении Святейшему Синоду своего мнения на Высочайшее Ея Императорского Величества усмотрение” [Калоеров 2008, 38].

У світлі останніх подій, пов’язаних із визнанням Православної церкви України і загостренням відносин між Константинопольським і Московським патріархатами, варто звернути увагу на те, що Синод розглядав це питання без участі і погодження Константинопольської матері-церкви. Цей документ свідчить, що члени Синоду на той момент геть не зважали на те, що грецька епархія в Криму століттями була підпорядкована Константинопольському патріархату. Очільник кримських греків митрополит Готфейський і Кафайський Ігнатій (1715?–1786), що прибув у 1769 р. з Константинополя, 29 вересня 1771 р. (хоча в інших публікаціях документ датований 30 жовтня 1771 р., його оригінал в РДІА не знайдений) надіслав прохання включити його, як архієрея, з епархією, в підпорядкування Священного Синоду, причому в цьому документі також немає жодної згадки про Константинопольський патріархат. 8 грудня 1771 р. Ігнатій, не дочекавшись рішення Синоду, направляє прохання безпосередньо імператриці, в якому він просить: “не оставьте меня быть опять по-прежнему под властью неверных агарян татаров... но примите и меня вашего малейшего раба в число последних России архиереев, быть мне отныне и впредь подданным рабом Вашего Священного Величества под правлением и покровительством вашей державы и в послушании Святейшего и Священнейшего Синода” [Мариуполь 1892, 39–40]. Можна припустити, що активність Ігнатія була обумовлена тим, що на засіданні Синоду про нього не згадувалося, як про очільника нової епархії, і йому була незрозумілою його доля. Однак ні про яке переселення в Російську імперію Ігнатій не просив, і Синод такий варіант не

пропонував і не розглядав, адже на той час Крим уже був окупований росіянами і його майбутнє – залишитися він у складі Російської держави чи повернеться під протекторат османів – ще не було визначено.

У 1774 р. російсько-турецька війна закінчилася, і в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким Кримське ханство було визнане незалежною від Османської імперії державою, що перебуває під протекторатом Російської імперії. До складу Кримського ханства увійшла також територія санджаку, а потім еялету Кефе на південному узбережжі півострова, яка перебувала під прямим османським володінням упродовж 1475–1774 рр. і включала в себе землі колишнього готю-грецького князівства Феодоро і генуезькі володіння, заселені переважно греками. За цим договором росіяни також отримали території між Бугом і Дніпром із Кінбурзькою округою, фортеці Керч і Єнікале на берегах Керченської протоки і фортецю Кінбурн на чорноморському узбережжі поблизу Очакова, приазовські землі від фортеці Петровської до м. Азова. В умовах миру було прописане збереження релігійного підпорядкування кримських мусульман турецькому султану – халіфу всіх правовірних. Крім цього, майже усе виробництво і зовнішня торгівля Криму були орієнтовані на османський ринок [Дружинина 1959, 110–113]. Російська імперія гарантувала ханству певні права, якими потім знехтувала, про що хан і кримські чиновники згодом будуть згадувати у зв'язку з переселенням християн.

Таким чином, питання про створення нової єпархії в Криму або про приєднання кримських церков до будь-якої російської після 1774 р. тимчасово втратило свою актуальність. Незважаючи на те, що Крим юридично не увійшов до складу Російської імперії (за винятком Керчі, Єнікале), фактично російські радники, які залишилися на півострові, зберігали значний вплив на події в Кримському ханстві й прийняття рішень. Не залишений, проте відкладений був і план анексії півострова Російською імперією, яка мала сподівання на панування у Чорному морі та захоплення Константинополя [Усенко 2014, 7–14].

Османи були невдоволені результатами війни й намагалися повернути собі втрачені території і вплив хоча б у Криму. На

початку 1775 р. претендент на ханський престол Дівлет-Гірей проголосив себе ханом і за допомогою османських військ захопив владу на півострові, намагаючись поновити вплив османів. Сахіб-Гірей, який був до цього ханом, у квітні 1775 р. залишив півострів [Дружинина 1955, 272]. Одночасно, загрожуючи розривом мирних домовленостей, Османська імперія поновила свої вимоги до Російської імперії щодо повернення Кінбурна та Тамані [Дейников 1999, 82].

З метою відновлення свого політичного впливу в Криму, російський уряд вирішив посадити на ханський престол свого палкого прихильника – калгу Шагін-Гірея. Скориставшись діями Туреччини, 23 листопада 1776 р. Російська імперія знову ввела свої війська до Криму і надала підтримку новому претендентові. 28 березня 1777 р. кримський диван усунув Дівлет-Гірея і визнав Шагін-Гірея ханом. Щоб не допустити повторення захоплення влади османським претендентом, уряд Кримського ханства, імовірно не без підказки росіян, офіційно звернувся до Катерини II з проханням залишити у Криму російські війська [Дружиніна 1955, 320–324].

Спочатку Російський уряд вирішив надати Шагін-Гіреєві відносну свободу дій в управлінні ханством і поставив питання про встановлення спадкоємницької ханської влади. Це протирічило Кючук-Кайнарджійському миру і позбавляло кримську знать можливості впливати на обрання ханів. 3 червня 1777 р. П. О. Рум'янцев-Задунайський у листі до О. О. Прозоровського писав: “Ее величество, знав лично в настоящем хане достоинства и лучшие сведения, которые имеет он к управлению того края, позволяет ему с полной свободой там владычествовать; а по сему заключению весьма себя отдалять вам надобно, чтоб вмешиваться в дело хана и ханства, как для нас побочные” [Коробков 1944, 596]. 25 серпня 1777 р. Катерина II офіційно привітала хана. Саме з цього часу можна говорити про остаточне оформлення російського протекторату над Кримським ханством, оскільки найважливішою ознакою двосторонніх державних відносин, заснованих на угоді про заступництво, вважається надання державі-протектору зовнішньополітичних прав опікуваної ним держави при формальному збереженні ознак державності. При цьому не

стільки важливо, чи був протекторат оформлений юридично, оскільки Шагін-Гірей був зведений на престол силою російської зброї, а наслідком цього стала відмова Османської імперії визнати нового хана. У цих умовах Шагін-Гірей не міг навіть думати про ведення самостійної політики. Він був змушений обставинами повністю орієнтуватися на Російську імперію.

Однак реформи Шагін-Гірея, зокрема формування регулярної армії за російським зразком, розширення прав немусульманського населення, перебудова податкової системи, адміністративно-територіальна реформа і переслідування політичних супротивників, не сподобались опозиції. 2 жовтня 1777 р. проти Шагін-Гірея спалахнуло повстання. Зважаючи на швидку зміну суспільно-політичної ситуації в Криму і непостійність вдачі Шагін-Гірея, Катерина II 10 листопада 1777 р. надіслала рескрипт П. Рум'янцеву, у якому зазначала: “Мы надеемся, что нынешний хан помнит и признает, что приобретенный им титул самодержавного хана есть сам по себе сущая мечта без нашего пособия и покровительства, что так он единственно обязан России своим возвышением, то для сохранения своего и для целостности нового татарского владения надобно ему и впредь повиноваться во всем благонамеренному руководству двора нашего, следует соглашать поступки свои с его политическими интересами” [Соловьев 1966, 244]. Як бачимо, риторика Російської імперії не змінилася до сьогодні.

Саме в цей час знов активізувалися дії Османської імперії щодо повернення втрачених за Кючук-Кайнарджійським миром позицій. Становище, що склалося наприкінці 1777 р., П. Рум'янец назвав кризою у відносинах Російської та Османської імперій. За таких обставин він зробив висновок, що зберегти незалежність Криму неможливо: якщо Кримське ханство вважатиметься незалежним, то війна за нього між двома імперіями буде нескінченною і даремною. Виходячи з цього, П. Рум'янец 24 листопада 1777 р. запропонував Катерині II план фактичного захоплення і юридичного закріплення Криму за Російською імперією [Калоев 2008, 48–51]. Зокрема він пише, що османи “составили искру неугасимого огня неприязни, положили оную между нами и татарами..., и что чрез то на продолжающееся в

мире как в войне ополчение великие и мною непонятные иждивения употребляются, и крайнее изнурение и упадок войски терпят, а татары не однако уже уклонясь от лица оружия Вашего Императорского Величества и острия меча, тайно и явно на погубу нашу восставать и промышлять не престають, почитаю я войну, как из нужды добродетель полезнее...” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 186, арк. 10–11]. Тобто автор вважає військове рішення по Криму більш доцільним, оскільки татари весь час повстають проти російських військ, і висуває пропозицію усіх татар або знищити, або вигнати з Криму, а Крим заселити вірними обивателями, розмістити війська і флот на випадок війни з османами: “Но при истреблении или изгнании их из полуострова Крымского, ежели сие исполниться может, должно оной тотчас занять обывателями верными, надежными и сразмерными силами войск; а флот Вашего Императорского Величества к будущей весне до того усилить, чтоб он мог всякие турецкие покушения и предприятия на сей полуостров уничтожать...” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 186, арк. 12].

Таким чином, П. Рум'янцев пропонує анексувати Крим ще у 1777 р. Щодо греків півострова в його плані взагалі не йде мова, а також нема в ньому жодного натяку щодо виселення чи переселення греків. Імовірно це пов'язано з тим, що греки, як єдиновірці, могли вважатися більш лояльними до російської влади, ніж кримські татари. Тому не було сенсу в їхньому переселенні кудись, якщо Крим після “истребления или изгнания татар” треба заселяти “обывателями верными” [Калоеров 2008, 48–51]. Саме на це звертає увагу командуючий російськими військами в Криму генерал-поручик князь О. О. Прозоровський генерал-губернатору Азовської, Новоросійської та Астраханської губерній князю Г. О. Потьомкіну в рапорті від 20 січня 1778 р. У ньому автор зазначає, що до нього прибув пан Денісов, за словами якого “есть монаршие виды на завладение Крымом” [Дубровин 1885, 97]. О. Прозоровський, не розуміючи мети імператриці в цьому питанні, попереджав, що в переселенні християн, внаслідок їхнього пригніченого становища на півострові, немає необхідності, тому що, коли Крим увійде до складу Російської імперії, християни там “будут первые здесь

жители, почему кажется и выводит их отсюда бы уже незачем” [Дубровин 1885, 98].

Згадана міждержавна криза ще більш загострилася, й скориставшись повстанням проти Шагін-Гірея, на початку грудня 1777 р. Османська імперія призначила на ханський престол нового хана – Селім-Гірея. Він у грудні з військами висадився в Кафі з метою встановлення своєї влади. Супротивники Шагін-Гірея поспішили йому назустріч. Серед татарського населення у цей період виникали угруповання, одні з яких висували вимоги невтручання у внутрішні справи ханства, інші – збереження колишніх зв’язків Криму й Османської імперії. У Криму знову почалися розруха і безладдя, мали місце навіть локальні повстання й озброєні конфлікти. У відповідь на це Російська імперія швидко привела війська на півострові до бойової готовності і змогла запобігти висадці турецького десанту. 17 лютого 1778 р. війська Селім-Гірея, згідно з наказом князя О. О. Прозоровського, були оточені російськими військами. Селім вимушений був відректися від влади на користь Шагін-Гірея [Лашков 1886, 27]. Греки зі Спартанських легіонів Стефана Мавроміхалі, які були у 1775 р. переселені з Пелопоннесу і Грецького архіпелагу до Керчі та Єнікале, і як Грецький полк фактично були підпорядковані російському війську, разом з іншими російськими військовослужбовцями надзвичайно жорстко придушили проосманські повстання в гірських селах. Причому від їхніх дій постраждали не тільки кримські татари, а й їхні сусіди – місцеві кримські греки, які в переважній більшості зберігали нейтралітет, що призвело до каталізації міжетнічної і міжконфесійної напруженості на півострові [Сафонов 1844; Загоровський 1913, 26–34; Кондараки 1857, 389; А. У-ца 1847, 148; Возгрин 1992].

За декілька днів до перемоги над Селім-Гіреєм, 11 лютого 1778 р. Катерина II надіслала П. Рум’янцеву рескрипт, в якому через стурбованість, що черговий османський заколот навряд чи може бути придушений до кінця зими, а з Османською імперією може знову початися війна, наказала таке. По-перше: “Если Прозоровский, атаковавши Селим-Гирея и его кучи, предупел их столько одним поражением победить... в таком случае надобно, без сомнения, пользоваться плодами победы своей”. По-друге:

“При одержании над татарами дневной только выгоды, следовательно же и при настоянии далее нужды вести с ними непрерывную войну, к вящему ослаблению и без того уже не мало изнуренных войск, признаем мы за лучшее велеть князю Прозоровскому, чтоб он собрал все части и отряды корпуса своего и взял с оным пред Орскою линиею такую военную позицию, которая бы равно удобна была и к надежному против неприятеля отпору, и к закрытию обеих наших крепостей Керчи и Ениколя, и чрез них и к сохранению свободного с Кубанью сообщения...” [Дубровин 1885, 223]. Тобто, якщо перемога буде не остаточною, слід виводити війська з Криму за винятком Керченського півострова, який належав Російській імперії де-юре. По-третє: “Не меньше полезным представляется благовременное занятие пред Перекопью кантонир-квартир...”. І наприкінці Катерина II наказує П. Рум’янцеву: “При таковом отступлении к Перекопу и занятии пред оным квартир, предохраняя жительствующих в сем полуострове христиан от утеснений и свирепства, которые они по вере своей и преданности к нам от мятежников и самих турков неминуемо потерпеть могут, надлежит и им дать под защитою войск наших безопасное убежище...” [Дубровин 1885, 224–225]. Тобто спочатку мова йшла не про переселення християн на нове місце проживання, а про тимчасове перебування разом із російською армією перед Перекопом християн, які могли стати жертвами помсти внаслідок жорстоких дій російських військ під час придушення татарських повстань проти політики Шагін-Гірея.

Отримавши цей рескрипт, П. Рум’янцев, незважаючи на те, що перемога над Селім-Гіреєм була повною, приймає рішення війська виводити і творчо переосмислює ідею переселення християн із Криму. 25 лютого 1778 р. ордером Прозоровському він наказує виводити війська до Перекопу, але робити це таким чином, щоб не спровокувати турків на висадку в Криму і оголошення ними відступу російських військ їхнім вигнанням. Для цього він доручає Прозоровському блокування на деякий час місць можливої висадки османів: “Нахожу я осаждение главных пристаней, как, например: Ахтиярской, Алушты, Кефы и Суджака, и тесных проходов пехотою с артиллериею, весьма на сей случай до некоторого времени полезным...” – і далі зазначає:

“Христиан при сем случае приглашать на поселение в Азовскую или Новороссийскую губернию...” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 209, арк. 55–55 зв.]. Як державний діяч П. Рум’янцев розумів, що переселення християн із Криму буде дуже корисним Російській імперії. Адже після Кючук-Кайнарджійського миру територія країни значно збільшилася, і знову гостро постало питання державної колонізації нових земель.

Поряд із спорудженням фортець і торгово-промислових міст, роздачею земель приватним власникам-поміщикам, поселенням державних селян, російський уряд широко організував чужоземну колонізацію. Нову еру в цьому відкрив Маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 р. [ПСЗ 1830, Т. 16, 126–127; Миллер 1895, 44]. Наказ від 9 червня 1763 р. дозволяв усім іноземцям, які переселилися до Російської імперії, будувати церкви згідно з їхніми законами в тих місцях, де вони побажають оселитися, причому розраховувати на грошову допомогу могли лише ті, хто переселявся на постійне проживання і вступав у підданство Російської держави [ПСЗ 1830, Т. 16, 287–289]. Згідно з “Планом о роздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их освоению”, вся земля розбивалася на ділянки по 26 дес. (на землі з лісом) і 30 дес. (на безлісній землі). Ділянка не ділилася ніколи. Одержувати землю у спадщину могли всі ті, хто бажав служити в армії чи бути поселенцями. Крім цього, вони одержували грошову позику і деякі додаткові права. На деякий час вони також звільнялися від сплати податків. З кожної ділянки один представник повинен був перебувати на військовій службі [ПСЗ 1830, Т. 16, 657–668]. Все це могло стати дуже привабливим для кримських християн, які вочевидь втомилися від збройного протистояння двох імперій, що тривало на півострові вже більш ніж шість років.

Вочевидь Катерині II ця ідея сподобала більше, ніж тимчасовий вихід християн із Криму на час небезпеки. Тож у рескрипті П. Рум’янцеву від 9 березня 1778 р. вона писала: “Мы, приемля пункт сей со всею важностью, не можем довольно средств предписать, коими генерал-поручик [О. О. Прозоровський. – *авт.*] долженствует усугубить их, чтобы добровольно согласились перенести свое домоводство в Новороссийскую и

Азовскую губернии, где под покровом нашим найдут спокойнейшую жизнь и возможное благоденствие. А особливо уговаривать тамошнего греческого митрополита, обнадежа его разными выгодами, хану же самому вразумить, что сие делается в предупреждение могущего им быть мщения от татар и может статься и от турок, если оные в Крым прибудут” [Дубровин 1885, 317–318; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 12, арк. 381]. У своєму наказі Новоросійському, Азовському і Астраханському генерал-губернаторові Г. О. Потьомкіну імператриця дала додаткове розпорядження підготуватися до прийому нових колоністів із Криму, щоб вони не відчували потреби ні в чому і були б забезпечені достатньою кількістю землі [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 800, арк. 1–1 зв.; Дубровин 1885, 319–320].

Князь Потьомкін, одержавши наказ імператриці 10 березня 1778 р., надіслав свої ордери Азовському губернаторові В. О. Черткову і Новоросійському – М. Д. Языкову з наказом чинити кримським християнам піклування і оборону, постачаючи їм усе потрібне, а особливо бідним, котрим у першу чергу треба надавати для поселення добру хліборобну землю, побудувати урядовим коштом хати на призначених землях, забезпечити їх необхідним провіантом, видавати хліб для посіву, звільнити від сплачування будь-яких податків до одержання окремого розпорядження. Заможних християн належало записати в купці, міщани і ремісничі цехи [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 800, арк. 3–3 зв.; Дубровин 1885, 320–322]. Як показав подальший хід подій, цей в цілому позитивний наказ і щире піклування не знайшли відгуку у російських чиновників. Виконувався він із значними затримками, що призвело до майже дворічного блукання греків у степах, складнощів у облаштуванні на нових місцях та, як наслідок, втрати людських життів.

Одночасно князь Потьомкін надіслав два листи князю Прозоровському, в яких, вказуючи на бажання імператриці переселити християн із Криму до Російської імперії, радив за допомогою митрополита Ігнатія й інших довірених осіб “умовляти” греків переїжджати. Він підкреслював необхідність забезпечення захисту християн із боку російських військ. Російським військовим начальникам, котрі перебували на той час у Криму, наказувалося

ласкаво приймати християн, радити їм шляхи найкращого виходу з Криму і направляти в Новоросійську і Азовську губернії залежно від їхнього власного бажання і вибору. Кримського хана Шагін-Гірея належало переконати, що переселення християн робиться для врятування їх від помсти татар і турків. До того ж вказувалося, що хан від цього не матиме ніяких витрат, а навпаки отримає велику нагороду з боку Російської імперії [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, арк. 473; Дубровин 1885, 322]. З цих документів витікає, що і греків, і кримського хана варто було переконувати, що християнам загрожує небезпека з боку татар і османів. Постає питання – для чого переконувати? Небезпека була неочевидною? Більш того, за твердженням деяких сучасників подій і пізніших дослідників, у період після Кучук-Кайнарджійського миру провокували безлади на півострові в основному дії російського військового корпусу, а також безвольність і непопулярні дії проросійського хана Шагін-Гірея [Смирнов 1889, 385–405 та ін.]. Надалі саме ця версія причини переселення з Криму – безкорисливий захист християн від помсти з боку турків і татар за допомогу росіянам у війні – стала офіційно визнаною в Російській імперії і доволі поширена у наш час.

Взагалі дискусія щодо причин переселення з Криму точиться досі. У цьому питанні думки дослідників розділилися відповідно до того, кого вважали ініціатором переселення – самих кримських християн чи російський уряд. Ті, хто вважав це ініціативою самих християн, яку підтримала Катерина II, зазвичай представляли офіційну історіографію Російської імперії, або це були історики церкви. Вони вважали, що християни переселилися (“вийшли”) з Криму з таких причин: а) складність воєнного часу і утиски з боку мусульман (розхожою фразою стало “врятуватися від мусульманського ярма”) [Гавриил 1844; Хартахай 1861, 321; Хартахай 1867, 48–63]; б) страх помсти з боку турків і татар за допомогу росіянам у війні, що було дуже співзвучно офіційній версії [Александрович 1884, 42; Писаревский 1909, 206]; в) бажання зберегти свою національність, релігію, мову [Гавриил 1844, 201; Серафимов 1901, 3–18; Хартахай 1861, 321].

Тих дослідників, хто вважав, що переселення було ініціативою російської влади і кримських християн “вивели” з півострова,

як про це свідчать наведені вище документи, було значно більше. Проте солідарні в тому, що російська влада задумала переселення християн, автори розходилися в поглядах на конкретні причини і в тому, які державні діячі стали ініціаторами цього процесу. Серед причин називають: 1) необхідність освоєння південних земель [Наулко 1963, 57; Ялі 1928, 60; Петренко, Авраменко 1992, 20–22]. Зокрема І. І. Соколов писав: “не підлягає ніякому сумніву, що факт еміграції греків в Російську імперію мотивувався переважно економічними причинами. Цей мотив надихав як митрополита Ігнатія і греків, так і росіян” [ІР ЦНБ, ф. Х, спр. 4488, арк. 4 об.]; 2) бажання послабити економіку Криму і позбавити хана, який почав вести самостійну політику, джерел прибутку або взагалі підготувати приєднання півострова до Росії [Хартахай 1861, 321; Мариуполь 1892, 14 та ін.]; 3) сприяти “порятунку християн” від прихильників ісламу. Це повинно було дістати великий політичний резонанс в Європі, продемонструвати вірність постулату “Москва – Третій Рим”, як єдина захисниця православних у світі, та сприяти здійсненню “Трецького проекту” Катерини II, спрямованого на повернення Константинополя і відновлення Візантійської імперії під протекторатом Російської імперії [Щебальський 1868; Дружинина 1959; Бочкарева, Вяземская 1979, 45; Вяземская, Данченко 1989; Тиктопуло 1991, Усенко 2014, 6–10 та ін.]. Всі ці три причини були названі в роботах І. І. Соколова [ІР ЦНБ, ф. Х, спр. 4488, арк. 4 зв. – 6 зв.], О. І. Дружиніної, Г. Л. Арша, І. Г. Джухи та ін.

Варто відмітити, що не всі російські чиновники поділяли думки Катерини II, О. Потьомкіна та П. Рум'янцева щодо користі переселення християн. Зокрема князь Прозоровський в рапорті графу Рум'янцеву-Задунайському від 11 березня 1778 р. писав, що “до вмовляння християн до виходу” приступити не можна. З цим ніколи не примиряться ні хан, ні кримський уряд, тому що в цьому вони побачать привід до захоплення Криму Росією. До того ж, християни в Криму називаються ханськими ясирами, тобто склавами, котрі приносили ханській скарбниці основний прибуток [РДВІА, ф. ВУА, спр. 213, арк. 315 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 473; Дубровин 1885, 351–352]. Також О. Прозоровський вважав недоречним відривати

людей від рідного вогнища і Батьківщини без нагальної потреби [Дубровин 1885, 690]. Хоча з твердженням Прозоровського, що саме християни приносили ханській скарбниці основний прибуток (і ця теза стала загальним місцем у майже всій історіографії переселення), не погоджуються пізніші дослідники. Вони вважають її перебільшенням. Адже за реформою оподаткування, проведеною Шагін-Гіреєм, християни перестали бути єдиними платниками податків – податки платили всі, незалежно від віросповідання. З документів видно, що майже всі вірмени, і ймовірно міські греки, займалися торгівлею, а в селах – в основному садівництвом і виноградарством. Проте дослідження опису майна, яке залишили греки на півострові, свідчить про те, що греки також займалися скотарством, спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур – льону, шовковиці тощо [Араджиони 2003, 667–682]. При цьому з документів видно, що багато християн були досить бідні і розорені війною, що росіянам довелося сплачувати їхні борги.

Тим не менш, О. Прозоровський неохоче, проте виконав наказ своїх начальників. Про це свідчить у своєму донесенні П. Рум'янцеву від 04.04.1778 р. російський резидент при ханському дворі А. Константинов. Він повідомляв про свою зустріч із митрополитом і зазначав, що “его сиятельство князь Александр Александрович [Прозоровський. – *авт.*], персонально видясь с ним, подтвердил обещаний различных выгод для народа и особливые милости и благоволение монаршее к особе его преосвященства. Он [митрополит. – *авт.*] с превеликою охотою и усердием принял все то при первом объявлении” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471], але побоювався, що татари можуть помститися християнам, якщо з якоїсь причини переселення не відбудуться, і, крім того, виявив сумнів, що і самі місцеві християни мають бажання переселятися, “лишаясь здесь всего своего недвижимого, коим большая часть их себя питает по плодonoсию садов и виноградov” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471]. У рапорті П. Рум'янцеву від того ж 4 квітня 1778 р. Прозоровський сповіщав його, що завдяки посередництву резидента Костянтинова, він зустрічався з митрополитом Ігнатієм. Удвох вони намагалися схилити митрополита до виходу,

“обнадеживая его благоденственным состоянием и всеми преимущественными выгодами”. На цю пропозицію Ігнатій відповів, що повинен порадитися з греками і написати кондиції, при виконанні яких греки погодились б залишити свої місця, і подати їх резидентові [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471]. Це листування знову підтверджує факт того, що саме росіяни були ініціаторами переселення християн і для його здійснення використовували різні важелі впливу.

Після цієї зустрічі, повідомляє Константинов, митрополит зустрівся з “первейшими людьми” з християн у Бахчисараї і оголосив, що ті не бажають переселятися з цієї неволі, якщо їм буде гарантована безпека. Проте в разі якщо переселення все-таки відбудеться, вони, знаючи, що життя Російській імперії має “некоторые претительности и несходства их нравам, свойствам и склонностям, хотят написать от себя просительные пункты” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 471 об.]. Що це за вигоди, митрополит точно не знає, але по їхніх розмовах думає, що мова йде про їхнє бажання бути впевненими, що їхні оселі будуть відокремлені, не змішуватимуться з іншими, що священики і начальники над ними будуть із них же самих, що теперішній митрополит [тобто сам Ігнатій], підкоряючись в усьому Святому Синоду, проживати буде до самої смерті при цих поселеннях, і що в службу військову і цивільну нікого з них силоміць примушувати не будуть, у рекрути також нікого брати не будуть. Християни цікавились також, як будуть відшкодовуватися будинки та інше нерухоме майно, які вони залишать у Криму, чи буде видано їм допомогу зі скарбниці, і яку, скільки землі їм буде надано, які податки вони будуть платити, як вільно зможуть користуватися річками, на який час надані будуть пільги та ін.

Незважаючи на вказівки О. Потьомкіна О. Прозоровському попередити хана про підготовку переселення християн [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 12, арк. 473; Дубровин 1885, 322], цього зроблено не було. Підготовча робота з переселення не розголушувалась, а частково приховувалась. На активізацію цього процесу значно вплинув наказ П. О. Рум'янцева про заміну на посаді головнокомандувача російськими військами у Криму і Кубані, нерішучого у цьому питанні О. О. Прозоровського,

О. В. Суворовим, який на той час завинив перед головнокомандувачем, затримавшись із поверненням із відпустки, і намагався виправити свою провину виконанням будь-якого складного завдання [Суворов 1986, 512–514]. Хоча в літературі також поширена думка, що О. В. Суворов змінив О. О. Прозоровського через хворобу. У одному з перших наказів, який отримав новий головнокомандувач, йшлося про підготовку християн до виходу. Вона стала проводитися О. В. Суворовим у тісному контакті з російським резидентом у Криму Константиновим і митрополитом Ігнатієм.

Повідомлення про підготовку виходу християн ханський уряд вважав неперевіреними слухами, провокацією. 17 липня 1778 р. кримські старшини подали хану скаргу на Суворова і резидента Константинова за вмовляння місцевих греків і вірмен до переселення в Російську імперію і просили з'ясувати це питання. У проханні заявлялося, що деякі вірменські священики секретно повідомили їм, що російські командири з резидентом Константиновим умовили підданих греків і вірмен “имение свое продать и в дорогу совсем приготовить”, але не всіх: “...а прочие спрашивали..., чего ради продать, мы не намерены отсель отлучиться, за что эти начальствующие греки, для приведения их в страх, ответствовали, что де нас всех подданных крымский хан российскому двору уступил” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29; Дубровин 1885, 561]. Тобто, за словами старшин, російські представники, грецьке і вірменське духовенство фактично обманювали ханських підданих християн заявляючи, що хан їх “уступив” імператриці. При цьому старшини дивувалися, навіщо імператриці така невелика кількість людей. Однак найбільше старшин обурювала та обставина, що під час “замирений” [мабуть мається на увазі Карасубазарський трактат із ханством і Кучук-Кайнарджійський мир з Османською імперією. – *авт.*] імператриця оголосила ханство вільним, про що було публічно оголошено російськими представниками. Старшини не могли повірити, що імператриця так легко відмовляється від виконання укладених договорів, не тримає свого “священного” слова щодо незалежності ханства і гарантій того, що воно самостійно буде управлятися на півострові, в тому числі і з “купленниками”, тобто з

тими, хто був колишнім купленим рабом або військовополоненими, що перебували на півострові у статусі рабів [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29; Дубровин 1885, 561].

Шагін-Гірей, як видно з листування, не мав уявлення про те, що відбувається, тому 18 липня 1778 р. запевнив кримських старшин, що це чутки і ніякої мови про переселення підданих із незалежного Криму, сучасний стан якого забезпечено російською імператрицею, не може бути. До греків і вірмен він звернувся з наказом негайно надати відомості про поширювачів чуток щодо переселення і стосовно того, що хан поступився своїми підданими російському уряду [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29зв.; Дубровин 1885, 561–562]. Однак того ж 18 липня 1778 р. гезльовський (козловський – за російською традицією, пізніше – євпаторійський) начальник Капіджи-паша Ахмет-ага сповістив хана, що до нього звернулися греки та вірмени міста і повідомили, що грецький митрополит Ігнатій запевнив князя Прозоровського, що всі райя бажають переселитися до Російської імперії. О. Прозоровський, в свою чергу, довів це до відома П. Рум'янцева. Останній видав наказ вивести з Криму всіх християн і оселити їх на землях колишньої Запорізької Січі. Про цей наказ Ігнатій сповістив гезльовських християн і запропонував їм приготуватися до переселення. Незадоволені таким рішенням, деякі з них звернулися до Ахмета-аги з проханням припинити підготовку до переселення. Вони заявили, що “его светлостью (ханом. – *авт.*) довольны, и отчизною своею довольны и от предков наших платим дань своему государю, хоть саблями рубить нас станут, то не думаем мы и куда-либо идти” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162–162 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352–353; Дубровин 1885, 579–580].

Шагін-Гірей вочевидь лише тепер почав непокоїтися, тому це повідомлення надіслав резиденту Константинову з припискою: “О сем народные эхи и прежде доходили до моего слуха, но яко настоящие никакого вероятия не извещал я вас. Ныне-ж, кроме сего донесения, публично все тоже говорят, а некоторые и на вас слагают. Сему разглашению я однако и затем не верю, надеясь, что в противность высоко монарших обещаний, ни на что позволено быть не может, а единственно для сведения вашего сие

посылаю” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162–162 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352–353; Дубровин 1885, 579–580].

У цей же день Шагін-Гірей видав указ грецьким і вірменським священикам, старшинам та іншим підданим християнам видати осіб, які розповсюджують чутки про те, що хан поступився російському двору татарських підданих [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30; Дубровин 1885, 562], і вже наступного дня, 19 липня, направив першого листа Суворову, з якого видно, що він занепокоївся через чутки і вже розуміє, що вони не є безпідставними [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30–30 зв.]. У листі Шагін-Гірей пише, що деякі “здесьние подданные соединились с арнаутскими и победили татар, по сим обстоятельствам некоторые из них безпутные бунтовщики прочих здесьних подданных возмутили и в великий страх их привели, продавать движимое и недвижимое имение свое, которое еще с начала по милости и по человеколюбию священным указом Ея Императорского Величества было подарено здесьним всем вообще жителям, чтоб по-прежнему всяк про себя жил; а теперь по сему слуху весь обозный народ потревожился” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30–30 зв.]. Зі свого боку хан запевнив, що цим чуткам не вірить, бо знає, що імператриця не може своє священне слово змінити і відібрати у ханства його підданих. Тому хан просив О. Суворова покарати тих ханських підданих, які змішалися з російським військом при придушенні татарського заколоту, щоб вони не підбурювали народ і спокійно жили “ибо и неблагопристойно такому великому государству прежде подтвержденное слово переменить” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30–30 зв.].

Наступного дня Шагін-Гірей пише Суворову другого листа, з якого видно, що його тривога посилилася. І в той же день, 20 липня 1778 р, хан отримав донесення від свого уряду, в якому повідомляється, що деякі греки і вірмени продають свої будинки і інших спонукають. При цьому знов заявляють, що “ваша светлость [хан. – *авт.*] всех в Крыму находящихся подданных [христиан. – *авт.*] отдали России, которые посредством генерала и резидента переведены будут в российские границы; кто-ж сему воспротивится, тот как от хана, так и от России непременно

жестоко наказан будет” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 165; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352; Дубровин 1885, 581]. Дехто з християн, у тому числі і священники, остерігаючись погроз, таємно з’явилися до членів кримського уряду з повідомленням про наказ митрополита готуватися до переселення. Християни прохали уряд скасувати це розпорядження. Кримському уряду було незрозуміло, навіщо це робиться зараз, адже ще під час турецької війни імператриця могла це зробити, але вона, тим не менш, дарувала ханству незалежність і підданих християн дарувала “оставя на древнем положении и обещая высочайше никак к оным не касаться, что всему свету известно” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 165; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352; Дубровин 1885, 581]. Хан був дуже розлючений такими повідомленнями: падав авторитет його влади, півострів, який вже був знекровлений війною, втрачав досвідчених ремісників, промисловців, купців і землеробів. Однак кримському урядові Шагін-Гірей відповів, що вважає брехнею всі чутки такого роду відносно Російської імперії, імператриці та її вельмож. Він запевняв, що Російська імперія не може “змінити ласкавого до Криму ставлення, засвідченого багатьма фактами” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30; Дубровин 1885, 581].

21 липня 1778 р. Шагін-Гірей пише третього листа Суворову про чутки щодо переселення християн, до якого додає повідомлення кримського уряду. Цього ж дня він надіслав листа резидентові А. Д. Константинову, в якому писав: “Большая половина не согласна отсель отлучаться, в котором прошу дать мне полномочие хорошим способом докончить сие дело. А как всему известно, что мы с начала ныне защитою и старанием при милости российского двора находились и теперь между оным народом со стыдом бесчестным прошу не оставить” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 167; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 341; Дубровин 1885, 582]. Не отримавши відповіді, хан 22 липня пише четвертого листа Суворову з проханням надіслати повідомлення щодо християн [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 341; Дубровин 1885, 582–583]. На це Суворов того ж дня таки надіслав ханові відповідь: “Императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан в Крыму

живущих о избавлении их от грозимых бедствий и сущего истребления, которым огорченные во время бывшего мятежа татары мстить им при случае удобном явно обещались, по человеколюбию и долгу христианского закона всемилостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что вы, Светлейший хан, не токмо высочайшей воле покровительницы своей прекословить не будете, но и благопоспешествовать не оставите, поелику все, что до особы вашей касается предохранено и награждено будет” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 168; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 340; Дубровин 1885, 583].

23 липня Шагін-Гірей у відповіді Суворову зазначає, що в “татарському бунті” сам татарський народ активної участі не брав і радше сам постраждав від свавілля російських найманців: “в тогдашнем замешательстве татарский народ не довольно поддан, но и свое имение и дворов не пожалели, и по разорении так немилосердно многих достойных и великих крымских старшин без милости убивали досмерти, и дворов их зажигали, и скотов их разграбили, когда сие нахальство их всему народу известно, как можно поверить на словах здешних подданных, в то время, когда помешались подданные с императорским войском какое нахальство грабеж и разорение делали подданным татарам, то татары ни в какое время подданным такое разорение не делали уверяю вас и впредь, что не будут делать; поручаю себя и не сомневайтесь, также и меня прошу уверить о том, что подданные просили и по прошению их повеление есть” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 38]. На думку хана, однією з причин бунту було те, що деякі “злые люди” розповсюджували чутки, що ніби “мы приуговлять будем татарского народа к надобностям российского государства” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 38] і наразі всі побачать небезпідставність цих чуток. Далі хан зазначав: “а вы нечаянным образом бедных подданных с таким страхом, и нападением из своих городов выслать, и нам сказывая, чтоб мы не препятствовали во сем деле, в котором ни малейшего мы известия пред этим не имели, что все не иное как только от несчастья моего происходит и никак не сомниваюся” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 40]. Шагін-Гірей, враховуючи що імператриця поклала на нього відповідальність “бережение” християн, просив

залишити їх у Криму, чому і вони самі будуть раді, і “императорское священное звание и честь” збережеться. Цікаво, що цей лист М. Дубровін не опублікував.

Прохання Шагін-Гірея не було задоволене і, вірогідно після особистого спілкування з представниками російського двору, хан був вимушений підписати наказ від 23 липня 1778 р., в якому оголосив вихід християн волею Катерини II і закликав мешканців Криму не чинити опір тим, хто бажає залишити територію півострова [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 35]. Незадоволені такими діями, кримські старшини вирішили довести ханові помилковість його позиції й піддали його нищівній критиці. Вони нагадували, що ніхто з його прашурів в угоду іншим не віддавав своїх підданих. Члени уряду також попереджали Шагін-Гірея, що переселення християн призведе до великих збитків. У зв'язку з цим вони прохали свого володаря запобігти здійсненню цього неподобства. В іншому випадку беї обіцяли звернутися до Катерини II за допомогою [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 33].

Справжнє ставлення і зверхність російського уряду до хана і християн відтворює рапорт О. Суворова О. Потьомкіну від 25 липня 1778 р. Стосовно хана і його претензій Суворов зазначає: “Сей последний столько беден, что тысяча дватцати рублей всем своим должникам заплатить не может. Но по жалостному его состоянию, светлейший князь, следует ему определить или пенсион или навсегда одну сумму. На письменные же его выражения взирать как на пустое эхо” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 164; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 350; Дубровин 1885, 588]. Стосовно відшкодувань християнам і татарам, Суворов пропонує: “христиан надлежит удовлетворить за их тратимое недвижимое, особливо сады. Тем паче, что многие только от того их пропитание имели. Також по последнему замешательству разные исчезшие и уехавшие татарские чиновники им были должны, хан тех имение отписал на себя, яко мятежничье, должно те долги христианам за хана отдать. Татарам заплатить за купленных их рабов-христиан. Все то мне обоюдно им обещать надлежит. Сумма оная вообще не мала. Но на сей случай довольно бы было высоким рассмотрением вашей светлости определить сто тысяч [100000] рублей, кроме ханского пенсионна.

Зерновой провиант, фураж и сено велено от меня российским начальникам снимать от христиан под верные квитанции, по которым определяется чинить расплату в Перекопе и Арабате по провиантскому департаменту. Тут должна быть некоторая прибыль” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 164; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 350; Дубровин 1885, 588]. Варто відмітити, що переселення розпочалося вкрай пізно за календарем саме тому, що росіяни чекали на закінчення збору врожаю, який кримчани-християни майже весь залишили як провіант російській армії, а самі вимушені були виїхати в чорноморські степи на пусті землі майже напередодні холодів.

Спільними зусиллями російських діячів переселення християн розпочалося 26 липня 1778 р. Про це Суворов писав Константинову: “Начало похвально даруй Боже сего числа вам совершить... Вчера предисловие, сегодня первая книга” [АЗПР, ф. 123/2, спр. 254/46, арк. 33; Дубровин 1885, 594–595]. У той же день Шагін-Гірей, у якого не безпідставно склалося враження, що переселення проводиться за наказом російського уряду, а не за ініціативою самих християн, надіслав листа П. Рум’янцеву, в якому вказав, що він мав “с здешними российскими господами на бумаге разговор о вывозе отсель добровольно, а не принужденно христиан, но не получа никакого на оные успеха, примечаю, что в самом деле имеют они особенное на то повеление” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 27; Дубровин 1885, 597]. Опинившись у скрутному становищі перед російським урядом, з одного боку, і кримським – з другого, Шагін-Гірей цього ж дня звернувся з листом до фельдмаршала П. Рум’янцева з проханням скасувати переселення, а якщо цього зробити не можна, то “не оставь его высоким своим пособием”, тому що нарікання серед підвладного йому народу збільшуються. Він також прохав переселяти тільки християн, котрі добровільно погодилися на вихід [Дубровин 1885, т. 2, 596–597]. З таким же проханням 26 липня хан звернувся до резидента Константинова. Він також заявляв, що майно переселенців, згідно з “всесвітнім правом”, повинно було належати йому [Дубровин 1885, 597]. До каймакан хан звернувся з наказом не чинити ніяких перешкод християнам, котрі добровільно погодилися переселитися до Російської імперії, і

щоб останні за три тижні приготувалися до виходу. Виборчим наказувалося скласти списки християн, що хочуть залишити Крим, і надати їх ханському урядові [Дубровин 1885, 598].

Проте серед татар іноді виявлялося незадоволення з приводу виселення християн. Це дало підставу Суворову в листі до Константинова заявити, що під захистом височайшого скіпетру тутешні християни не повинні “терпеть ни малейших озлоблений от кого бы то ни было”. У зв’язку з цим кримському урядові належало прилюдно покарати татарина, затриманого за виступ проти християн [Дубровин 1885, 598–599]. Водночас вся спільнота кримських татар у своєму проханні до Катерини II від 28 липня виявила готовність жити в мирі і злагоді під захистом імператриці. Вони прохали її залишити на півострові якщо не всіх греків і вірмен, то хоч би тих волохів і грузин, котрі були куплені ними, а зараз насильно відібрані: “Что же касается до оставшихся у нас купленников волохов, грузинцов и родившихся от них в домах наших, то и тех от нас насильно отняли, что крымские обыватели за явную и крайнюю себе обиду признают и Ваше Императорское Величество просят о показании над находящимися в нашей области бедными подданными милости, в неотнимании к России не принадлежащих волохов, грузинцов и родившихся от них пленников, дабы тем крымские обыватели довольными быть могли” [Дубровин 1885, 599–600]. З цієї ж причини вони прохали імператрицю компенсувати їхні збитки. Про встановлення миру і порядку у Криму і про винагороду татарського населення за матеріальні збитки у зв’язку з політичними змінами у краї також прохали Катерину II і графа Рум’янцева 13 кримських начальників. У листі від 28 липня 1778 р. вони заявляли, що не чинили ніякого опору наказу імператриці щодо переселення християн [Дубровин 1885, 600–604].

Тим часом переселення продовжувалося, і 29 липня 1778 р. Суворов сповістив Потьомкіна, а 30 липня – Рум’янцева, що найвищим бажанням усіх християн є те, щоб їх оселили разом і на вигідних місцях. Вони жалкували за залишеною у Криму маєтністю, і він мусив пообіцяти відшкодувати їхні збитки. В іншому випадку християни відмовлялися зрушуватися з місця [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 37–39; Дубровин 1885, 609–610]. Суворов

також сповіщав, що хан був дуже розгніваний переселенням і виїхав до іншого табору за 25 верст від Бахчисарая. За порядком переселення в цей час наглядав Константинов. Кількість християн, що бажали переселитися, поступово збільшувалася. Татари, побачивши такий від'їзд християн “отзывались, что они теряют их, как душу их тела”, доповідав О. В. Суворов [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 172–173; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 335–339; Архив князя... 1880, 291–292; Дубровин 1885, 608–610].

Рум'янцев по-своєму розумів причини поведінки хана і уряду. Тому в листі до О. Суворова від 5 серпня він зазначав “крайнее неудовольствие и самую уже остуду хана к вам и к резиденту” [Архив внешней политики России, ф. 132/2, д. 252, арк. 422] і радив поводитися з Шагін-Гіреєм із пошаною, приділяти йому увагу. Рум'янцев наказував: “Внушайте хану и правительству, что христиане переселяются отнюдь не по нашему побуждению, но страха ради, угрожающего им мщением от турков, просили в России убежища, в котором мы по единоверию отказать не можем, видя, что турки не только единоверных своих, но и подданных наших христиан и именно ушедших запорожцев охотно приемлют” [Архив внешней политики России, ф. 132/2, д. 252, арк. 422 об.; Дубровин 1885, 618–619]. Тобто П. Рум'янцев знову наказує Суворову, щоб той роз'яснював кримським татарам, що переселення відбувається не за наказом російського уряду (як було насправді), а з ініціативи самих християн через страх перед помстою турків. У цьому ордері Рум'янцев наводить для пояснень ще одну причину – помста османам за те, що вони прийняли у себе запорожців – російських підданих-християн, які не є єдиновірцями туркам. Можливо, саме знелюднення колишніх паланок Запорозької Січі після її скасування Катериною II, через переселення частини запорожців, й насправді було ще одним аргументом, щоб організувати вихід християн із Криму й компенсувати втрати населення у причорноморських і приазовських степах.

Про те, що переселення християн із Криму не завжди відбувалося добровільно, свідчить лист Суворова Турчанінову від 5 серпня 1778 р., у якому зазначені насильницькі дії з боку російських

військових: “Тревожный день: некоторые христиане кричали Gewalt! [Караул! – *авт.*] от одного неучтивого офицера. Ласковостью и деньгами усмирено, а сей будет просить прощение у преосвященнейшего митрополита. Довольно набережных горцев подговорены светлейшим ханом. Митрополит трудица их поспешно по духовенству исправить... Е[го] св[етлость] получил подговорное турецкое письмо от своего брата, Сагиб-Гірея, из Ромелии. Затаил. Бакхус поныне еще им владеет. Дарим секретаря, вельмож [и] пр[очих]. Почти все мои товарищи в горячке, иные уже перенемоглись. И я на сих днях ей покорился. Работаем в горячке. Святые отцы несказанно трудятца. Иерусалимские, за труды награжденные, разпрощались. Архим[андрит] Петр Маргос поднял так армян, что разноместно от всюду потянулись. Патер Иаков с кефинцами тоже весьма предупел” [Письма и бумаги... 1916, Т. 1, 123–124].

15 серпня, не дочекавшись від хана вирішення проблеми, татарські представники, від імені “всех крымских обывателей”, звернулися з проханням безпосередньо до Катерини II. У проханні татари писали, що переселення християн підніме в Криму антиросійські настрої. Татарські представники відзначали, що добровільному переселенню вільних християн вони ніяк не перешкоджають, однак всі спроби призупинити переселення тих християн, які хочуть залишитися в Криму, російським керівництвом відкидаються (тобто деяких переселяють силоміць). Що стосується полонених, то вони зазначали, що “бывшие во области нашей пленные грузинцы и оттоманские подданные, по прежде бывшему иску пленных, Вашему Императорскому Величеству возвращены и получены; что же касается до оставшихся у нас купленников волохов, грузинцов и родившихся от них в домах наших, то и тех от нас насильно отняли, что крымские обыватели за явную и крайнюю себе обиду признают и Ваше Императорское Величество просят о показании над находящимися в нашей области бедными подданными милости, в неотнимании к России непринадлежащих волохов, грузинцов и родившихся от них пленников, дабы тем крымские обыватели довольными быть могли” [Дубровин 1885, 68–70].

Між тим, П. Рум'янцев вживав заходів для примирення з ханом, який повернувся наприкінці серпня з Бахчисараю. У листі до хана від 2 вересня він писав, що був дуже здивований, дізнавшись із листа про його перестороги з приводу переселення християн. Він цинічно запевняв, що Російська імперія завжди була непричетною до будь-якого насильства або примусу стосовно не лише вільних людей, але й невільників. Фельдмаршал намагався переконати хана, що Катерина II дозволила християнам переселитися до Російської імперії за їхнім проханням і добровільним бажанням внаслідок постійних загроз із боку татар. У зв'язку з такими обставинами, за його словами, Російська держава не могла відмовити своїм одновірцям у цьому проханні. П. Рум'янцев суворо заборонив російським військам примушувати християн до переселення [Дубровин 1885, 685]. Запевняння П. Рум'янцева не переконали хана, він залишався підозрілим, часто скаржився на дії російських військ. Виходячи з цього, фельдмаршал у листі до Константинова від 2 вересня, занепокоєний можливою нелояльністю Шагін-Гірея, радив “всегда поступать по общественным правилам своей должности и всячески стараться держать хана и крымское правительство на той стезе, чтобы отнюдь не могли они иметь поползновения на лестные обещания турок” [Дубровин 1885, 686].

26 серпня 1778 р. Суворов направляє рапорт Потьомкіну, в якому повідомляє, що хан “поставляя в вину мне лишение [как он говорит] находящихся в его области бедных христиан древнего их отечества, истребление потребного для жизни человеческой имения и пожитков насильным преселением оных в Россию. Ныне ж якобы дано от меня российско-императорским войскам позволение убивать и грабить обнаженных от всякого оружия невинных и от всяких непозволенных действий чуждых бедных магометан, и хотя де нет сомнения, чтоб то было не по указу Ея Императорского Величества. Однако просит тот монаршей указ ему объявить, ибо сверх того, что законы и суд магометанской принуждают его сожалеть и милосердствовать о злостраждующих единоверцах; но что долг веры и должность хотя не делом, но словом того от него требуют”. У тому ж листі Суворов зазначив ще один цікавий факт, як проходило “вмовляння” християн

до переселення: “Соглашенных светлейшим ханом чрез подарки и ласкательствы трех деревень обыватели греки, возчувствовав свое заблуждение, пали к ногам преосвященного митрополита и объявили желание последовать протчим своей братии о преселении в Россию, на что и получили от него благословенне” [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 367; Калоеров 2008, 164].

Слід відмітити, що дії російських військ у справі виходу християн не завжди мали характер “умовлянь”, дезінформації і підкупу. Саме про це повідомляв Рум’янцеву Шагін-Гірей у листі від 7 вересня 1778 р. Він нагадував фельдмаршалу: “Ваше сиятельство меня уверили, что ея императорского величества воля гласят выводитъ одних только тех християн, кои добровольно на то согласятся, но генерал Суворов и резидент Константинов на сие не взирая, многих к тому угрозами принуждали, отзываясь, что они знают что делают” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 25–25 зв.]. Хан скаржився Рум’янцеву на те, що з боку Російської імперії чиниться примус християнам до виходу з Криму, і на доказ подав письмову заяву греків і вірмен про відмову від переселення. Тому Рум’янцев цього ж дня знову був вимушений наказати Суворову і Константинову ухилитися від найменшого насильства або примусу [Дубровин 1885, 698]. Не обмежуючись скаргою Рум’янцеву, Шагін-Гірей відрядив до Петербурга депутацію.

Тож добровільно або примусово йшли християни з Криму? У розгляді цього питання також триває дискусія. Переселення вважається добровільним виходом практично у всій краєзнавчій літературі. Обґрунтування цієї точки зору дано в роботах Г. І. Тимошевського [Мариуполь 1892, 17–20], О. І. Дружиніної [Дружинина 1959, 67–68] та ін. Християни виходили добровільно, але всупереч бажанню багатьох, вважали інші дослідники [Григорович 1916, 399; Тунман 1991, 30; Джуха 1993, 63]. Деякі дослідники характеризували переселення як насильницьке [Петрушевський 1884, 211; Костан 1932, 28–30]. Сьогодні досить поширилося не зовсім вірне визначення переселення кримських християн як “депортація” [Мазур 1993; Усенко 2014, 14–19]. Істина, як завжди, десь посередині. Факти свідчать, що воно було все ж таки “добровільно-примусовим”, але під визначення

“депортації” воно не підпадає. Адже в джерелах мова йде про вмовляння росіянами християн до виходу з Криму, виплату їхніх боргів, надання пільг, а це є несумісним із депортацією. Крім того, є офіційні звернення митрополита Ігнатія і церковних ієрархів кримських вірмен, які згідно з ще османською традицією, здійснювали не тільки духовне, а й світське керівництво громадами, про добровільне переселення в межі Російської імперії на висунутих ними умовах, які згодом і були виконані царатом.

Позиція хана і татарського уряду вже ніяк не могла протидіяти процесу переселення християн, що вже почав нагадувати гірську лавину. Незважаючи на ускладнення взаємовідносин між ханським урядом і Російською імперією, 8 вересня 1778 р. Суворов повідомив Потьомкіна і Рум'янцева про бажання навіть деяких гірських татар прийняти християнство і переселитися до Російської імперії [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 365–365 зв.; Дубровин 1885, 699]. У той же час були і греки, які відмовлялися переселятися, і були вимушені прийняти іслам, щоб залишитися в Криму. Такі факти засвідчені: у с. Біюк-Узень-Баш [Серафимов 1901, 7], с. Керменчик [Бертьє-Делагард 1899; Маркевич 1910, 541]; сс. Ускут, Ламбат і Варнутка [Кондаракі 1875]. Ці факти не є дивними, оскільки в гірських селах Криму були дуже поширені міжконфесійні шлюби, про що свідчать документи судійських рішень, опубліковані ще в позаминулому сторіччі [Маркевич 1910, 529–531; Лашков 1887, 14–15].

Нарешті, в рапортах від 16 вересня 1778 р. Потьомкіну і 18 вересня Рум'янцеву Суворов повідомляв: “Вывод крымских христиан кончен. Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31 098 душ” [РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 276; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 370–371; Дубровин 1885, 710]. Єдині, хто зміг залишитися в Криму без перешкод, були греки – давні жителі Керчі і Єні-Кале, оскільки ці два міста вже де-юре були під владою Російської імперії згідно із домовленостями в Кучук-Кайнарджі. Після виходу християн обурення серед татар продовжувалося і виявлялося у різних формах. Так, кримський уряд у проханні до російського уряду від 28 вересня 1778 р., вказавши на великий розлад у громадських справах і на розорення населення після оголошення незалежності Кримського ханства,

скаржився на виселення християн [РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 417–417 зв.]. Про це писали ханські урядовці й у проханні до хана від того ж 28 вересня. Вони заявляли, що з листа Рум'янцева, якого оголосив хан, видно, що згідно з розпорядженням російського уряду з Криму могли виселятися тільки християни, які добровільно того побажали. Проте місцеві воєначальники, порушуючи цей наказ, насильно висилали не тільки підданих, але й християн-бранців, яких татари купували за власні гроші, чим спричинили значні збитки останнім: “Ваше Величество свидетель тому, что и по получении от его сиятельства вышепомянутого генерал-фельдмаршала письма, военачальники, попрежнему, насильно людей высылали, причиняя нам несносную обиду и разорение” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21; Дубровин 1885, 747]. Урядовці попереджували, що якщо така тактика буде тривати до наступного року [1779 р. – *авт.*], то, маючи на увазі вже спричинені збитки, “едва ли два человека в сей области останутся, а потому можем ли называться вольными и независимыми, когда так с нами поступают” [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21–23; Дубровин 1885, 747–748]. Урядовці прохали хана повідомити російський двір про таке становище. Внаслідок цього, хан у двох листах до П. Рум'янцева від 28 вересня прохав виклопотати грамоту Катерини II для заспокоєння народу, невдоволеного діями російського уряду [РДБІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 24–24 зв.; Дубровин 1885, 749–750].

Коли вивід християн завершувався, два депутати від татарської громади Салтан-Махмет Мурза та Махмет-Шах Мурза були відправлені до Петербурга зі скаргою на вчинки російської влади. Вони подали Катерині II заяву кримських урядовців відносно виселення християн. Кримські депутати під час свого перебування в Петербурзі користувались великою повагою з боку російського двору. Їх всіляко обдаровували і заспокоювали – депутати залишалися там майже півроку і тільки 16 березня 1779 р. повернулися до Криму. На подарунки самим депутатам і на їхнє утримання з коштів Колегії іноземних справ було витрачено 8745 руб. 86 коп. [Дубровин 1887, 73–75]. За дорученням імператриці граф М. І. Панін, який очолював Колегію іноземних справ, у листі до членів кримської громадськості від 20 листопада 1778 р. дав таку

відповідь від імені російського двора: що він і далі буде дбати про збереження татарським народом дарованої волі, безпеки та майнових привілеїв. Відношення ж російського уряду до християн Криму, за думкою Паніна, зовсім не порушило його поваги до місцевої громадськості. Причиною переселення християн були безладдя, котрі мали місце в Криму, і християни, за його словами, щоб зберегти своє життя, вимушені були звернутися за захистом зброєю з боку Російської імперії. У зв'язку з такими обставинами ні християнський закон, ні людяність російської імператриці не могли позбавити допомоги одновірний з Російською імперією народ [Дубровин 1885, 895–897]. Він запевнив, що всі збитки, які були завдані татарам через переселення християн – колишніх рабів і бранців – будуть відшкодовані [Дубровин 1885, 897–898]. З огляду на те, що хан через вивід християн позбувся своїх прибутків, імператриця надіслала йому 50 000 крб. Таку ж суму одержали інші близькі до нього особи [Судиенко 1875, 107–108; Дубровин 1887, 157–158].

Проте ці “заколисування” кримських депутатів і уряду швидко скінчилися. 8 березня 1779 р. Панін висловив своє негативне ставлення до прохання кримського уряду мати при царському дворі свого резидента. У листі від 9 березня 1779 р. до ханського уряду він підкреслив, що вивід християн був пов'язаний з обставинами, що склалися [Дубровин 1887, 63–66]. Того ж дня у листі до татарської громади він підкреслив, що в окремій грамоті про незалежність Кримського ханства немає потреби, тому що це підтверджено іншими документами Російської імперії. Командувачам російськими військами в Криму наказувалося не втручатися у внутрішні справи ханства. Заселення ж півострова новими переселенцями – це внутрішня справа ханства. Російська імперія не заперечувала існування резидентства ханства при своєму дворі, але це питання повинно було вирішитися після врегулювання відносин Російської імперії з османами [Дубровин 1887, 66–68]. А тим часом російські можновладці продовжували створювати проекти остаточного вирішення “кримського питання” через анексію півострова, про що свідчать документи із особистого архіву В. С. Попова – довіреної особи Г. О. Потьомкіна [Вернадский 1919, 111–126].

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що переселення християн із Криму здійснювалося виключно з ініціативи російського уряду. Очевидно, що рішення про переселення приймалося поспіхом, оскільки, як показали подальші події, до такого переселення ніхто не був готовий. Спочатку для поселення пропонувалися Новоросійська і Азовська губернії, потім виявилось, що християни будуть переселені тільки в Азовську, бо площі, які спочатку виділили, виявилися зайнятими. Переселення супроводжувалося браком найнеобхіднішого, неймовірними труднощами в місцях для зимівлі, що призвело до значної смертності переселенців.

Посилання на звернення митрополита Ігнатія до Священного Синоду у 1771 р. дослідників, які вважають, що переселення було ініційовано самими греками, є некоректним. Це звернення було пов'язане з фактичною окупацією півострова Російською імперією під час першої російсько-турецької війни, і готовністю прийняти російське підданство та бажанням митрополита залишитися головою своєї пастви, якщо Крим буде анексований. Ні про яке переселення греків, як доводить текст документа, там мова не йшла.

Безперервні змагання між двома імперіями за протекторат над Кримським ханством, у які було втягнуто переселених 1775 р. у Керч і Єні-Кале грецьких волонтерів із Пелопоннесу і Додеканісу, і надзвичайно жорстоке придушення ними за наказом російських воєначальників татарського повстання проти проросійської політики хана Шагін-Гірея, призвело до погіршення міжконфесійної і, як наслідок, міжетнічної ситуації в гірських селах Криму, де традиційно мирно співіснували татари з місцевими греками і караїмами. Цим скористалися російські можновладці, щоб під приводом захисту від можливої помсти всім грекам півострова, як одновірцям росіян, що можуть здійснити кримські татари або новий османський десант після виходу з Криму російських військ, почати організовувати переселення християн. Причому це переселення було запропоноване не тільки грекам, а й вірменам, волохам і грузинам. Воно було надзвичайно вигідно Російській імперії з економічних, а також і політичних причин, адже на той час вона активно займалася

питанням колонізації нових земель і просуванням до Чорноморських портів. Проте російський уряд прагматично приховував ці причини і запевняв, що переселення пов'язане виключно з піклуванням Катерини II про безпеку, захист і процвітання одновірців, і що ініціатива переселення виходить не з кабінетів можновладців, а від християнської громади Криму. Наведені документи свідчать про протилежне.

Незрозуміло з документів, наскільки реальною була загроза для християнського населення з боку татар і турків. Самі християни такої загрози не відчували. За винятком тієї частини греків, які, якщо вірити документам, “злившись” з російським військом (ймовірно саме з військовослужбовцями Грецького полку, що був розквартирований у Керчі та Єні-Кале), займалися пограбуваннями та насильством над кримськими татарами, греками і караїмами [Рабби-Азарья... 1856] під час придушення повстання. Саме ця частина греків виступили активними агітаторами переселення до Російської імперії. Основна маса християн, в тому числі греків, не брали участі в цих погромах, і вини за собою не відчували. Тому цим агітаторам доводилося брехати і залякувати людей, наприклад, вигадками про те, що хан уступив християн імператриці, і якщо вони відмовляться переселятися, то будуть суворо покарані з боку як хана, так і російських військових.

Отже, оскільки погроза життю кримських християн була не явною, а скоріше уявною, для того, щоб здійснити переселення християн, їх доводилося вмовляти, обіцяти всілякі пільги, вводити в оману, залякувати, погрожувати, давати хабарі духовенству, щоб воно активно вмовляло людей переселятися, і ханським чиновникам, щоб не перешкождали переселенню. Незважаючи на те, що переселення ззовні відбувалося добровільно, вочевидь християни піддалися сильному психологічному тиску. Документи свідчать, що мали місце і методи фізичного насильства, але вони не набули таких масштабів, як психологічні. Більша частина переселенців виходили з Криму добровільно, оскільки спокусилися на неймовірні можливості та пільги, що були обіцяні російською владою, а також великі земельні наділи, які землероби могли отримати безкоштовно в приазовських степах. Але частина християн не бажала переселятися. Це проявилось в

офіційних зверненнях до місцевої кримської влади і хана; у фізичному спротиві деяких вірмен і греків російським військовим, які під гаслом захисту християн під час переселення від татар, фактично під дулами зброї, а декого й у кайданках, виводили з Криму; у відмові переселятися навіть попри загрозу залишитися без священників. Як крайній захід дехто з греків приймав рішення перейти в іслам. Водночас документи свідчать про те, що дехто з кримських татар мав бажання прийняти християнство й переселитися разом із греками, що було не дивно, оскільки в гірських кримських селах традиційно були поширені міжконфесійні шлюби, й родичі воліли або жити в Криму, або переселятися разом.

Документи свідчать про те, що виселення християн призвело до загострення суспільно-політичної ситуації на півострові і сприймалося кримськими татарами як недопустиме втручання у внутрішні справи Кримського ханства, якому Російська імперія гарантувала самостійність, незалежність і майнову недоторканність. Але через присутність на півострові російських військ вони не могли цьому нічого протиставити, окрім листів-прохань до російських чиновників і Катерини II. Переселення християн можна вважати предтечею майбутньої анексії Криму, яка сталася п'ять років потому. Таким чином, документи ще раз підтверджують, що втручання сильних держав у справи слабших під егідою захисту якоїсь частини населення є лише приводом для розширення своєї державної території чи сфери впливу.

ЛІТЕРАТУРА

А. У-ца. Воспоминания крымского ветерана о Суворове и некоторых обстоятельствах того времени // **Отечественные записки.** 1847. Т. 52. № 5–6.

Александрович (Гончаренко А. А.). Краткий обзор Мариупольского уезда. Мариуполь, 1884.

Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999.

Араджиони М. А. К вопросу об основных и подсобных занятиях греков Южного Крыма в середине XVIII в. // **Материалы**

по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2003. Вып. 10.

Арадждиони М. А. Эмиграция греков на Украину в XVI – первой трети XIX вв. // **Греко-славянское духовное единство.** Донецк, 1993.

Архів зовнішньої політики Росії (АЗПР), ф. 132/2, спр. 252, арк. 442–422 об.

АЗПР, ф. 123/2, спр. 254/46, арк. 33.

Архив князя Воронцова. Москва, 1880. Кн. 24.

Ариш Г. Л. Греческая эмиграция в Россию конце XVIII – начале XIX вв. // **Советская этнография.** 1967. № 3.

Ариш Г. Л. **Этеристское движение в России.** Москва, 1970.

Бертье-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** Симферополь, 1920. Вып. 57.

Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1910. Т. 28.

Бертье-Делагард А. Л. **Керменчик (Крымская глушь).** Одесса, 1899.

Бочкарева С. И., Вяземская Е. К. Россия и Балканы в XVIII – начале XIX вв. // **Балканские исследования.** Москва, 1979. Вып. 5.

Вернадский Г. В. Записки о необходимости присоединения Крыма к России (из Тавельского архива В. С. Попова) // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** 1919. Вып. 56.

Возгрин В. Е. **Исторические судьбы крымских татар.** Москва, 1992.

Вяземская Е. К., Данченко С. И. Русско-греческие отношения в трудах советских историков // **Балканские исследования.** Москва, 1989. Вып. 11.

Гавриил, архиеп. (В. Ф. Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // **Сочинения Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского.** Москва, 1854. Ч. 2. Отд. 1.

Гавриил, архиеп. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1844. Т. 1.

Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001а.

Гедьо А. В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Український історичний журнал. 2001б. № 1.

Гоцадинов И. И. По поводу одной старой рукописи // Русская старина. 1915. Т. 163.

Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти / Авт.: М. Дмитрієнко, В. Томазов, О. Ясь та ін. Київ, 2000.

Григорович В. И. Собрание сочинений. 1864–1876. Одесса, 1916.

Дейников Р. Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. 1999. № 5.

Джуха И. Г. Одиссея мариупольских греков. Очерки истории. Вологда, 1993.

Дружинина Е. И. Кучук-Кайнарджийский мир 1774 г. Москва, 1955.

Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. Москва, 1959.

Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения. Санкт-Петербург, 1885. Т. 2.

Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: [В 4-х т.]. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1885–1889. Т. 3: 1779–1780 гг. 1887.

Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса, 1913.

Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР ЦНБ), ф. Х, спр. 4488, арк. 4 зв. – 6 зв.

ІР ЦНБ, ф. Х, спр. 14773, арк. 1–91.

Калоеров С. А. Документы по истории греков Приазовья: в 4 т. Т. 1: От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652–1783). Донецк, 2008.

Кондараки В. Х. Основание крымских колоний со времен императрицы Екатерины II // Одесский вестник. 1857. № 79.

Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. Санкт-Петербург, 1875. Ч. 8.

Коробков Н. М. **Фельдмаршал П. Румянцев-Задунайский.** Москва, 1944.

Костан К. **З літератури мариупільських греків.** Харків, 1932.

Латышев В. В. К начальной истории города Мариуполя // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Одесса, 1915. Т. 32.

Лашков Ф. **Шагин-Гірей, последний крымский хан.** Киев, 1886.

Мазур П. И. Расправа // **Голос Украины.** 24.02.1993. № 35.

Мариуполь и его окрестности: отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / под ред. Г. И. Тимошевецкого. Мариуполь, 1892.

Маркевич А. И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества // **Таврический церковно-общественный вестник.** 1910. № 11.

Миллер Д. П. **Заселение Новороссийского края и Потемкин.** Харьков, 1895.

Мурзакевич Н. Н. О заселении Новороссийского края // **Одесский вестник.** 1836. № 1, 15–16.

Мурзакевич Н. Н. Отвод земли грекам, переселенным из Крыма к Азовскому морю // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1865. Т. 4.

Наулко В. И. Современный этнический состав населения Украинской ССР // **Советская этнография.** 1963. № 5.

Петренко В. И., Авраменко В. А. Заселение Приазовья (Мариупольщины) греками // **Летопись Донбасса.** Донецк, 1992.

Петрушевский А. Ф. **Генералисимус князь Суворов: в 3 томах.** Санкт-Петербург, 1884. Т. 1.

Писаревский Г. Г. **Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам).** Москва, 1909.

Письма А. В. Суворова к кн. Потемкину // **Архив кн. Воронцова.** Москва, 1880. Кн. 24.

Письма и бумаги Суворова: в 2 т. Т.1. Письма 1764–1781 / Объяснил и прим. снабдил В. Алексеев. Пг., 1916.

Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года [далі ПСЗ]. 1830. 1-е собрание: “Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии”, Т. 16.

Рабби-Азарья, сын Илии. События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей хана // **Временник Общества истории и древностей Российских.** 1856. Кн. 24.

Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 12, арк. 381, 473.

РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 335–341, 350, 352–353, 365–365 зв., 367, 370–371, 417–417 зв., 471, 473.

РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 800, арк. 1–1 зв., 3–3 зв.

Російський державний військово-історичний архів (РДВІА), ф. ВУА, спр. 186, арк. 10–11, 12.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162–162 зв., 164, 165, 167, 168, 172–173, 276.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 209, арк. 55–55 зв.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21–23, 24–24 зв., 25–25 зв., 27, 29, 30–30 зв., 33, 35, 37–40.

РДВІА, ф. ВУА, спр. 213, арк. 315 зв.

Сакович П. М. **Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775–1780 г.** Москва, 1858а. Ч. 1.

Сакович П. М. **Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775–1780 г.** Москва, 1858б. Ч. 2.

Сакович П. М. **Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775–1780 г.** Москва, 1858в. Ч. 3.

Сафонов С. Остатки греческих легионов в России или Нынешнее население Балаклавы // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1844. Т. 1.

Серафимов С. **Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском.** Одесса, 1859.

Серафимов С. А. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Одесса, 1865. Т. 6.

Серафимов С. А. **Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря.** 2-е изд. Екатеринослав, 1901.

Серафимов С. А. Сборник материалов Гавриила // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1868. Т. 7.

Скальковский А. А. Занятие Крыма в 1783 г. (Материалы для истории Новороссийского края) // **Журнал Министерства народного просвещения.** Санкт-Петербург, 1841. Ч. XXX. Отд. 2.

Скальковский А. А. **Опыт статистического описания Новороссийского края в 2-х частях.** Одесса, 1850. Ч. 1.

Скальковский А. А. **Опыт статистического описания Новороссийского края в 2-х частях.** Одесса, 1853. Ч. 2.

Скальковский А. А. **Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823).** Часть 1 (1730–1796). Одесса, 1836.

Смирнов В. Д. Записки Мухаммеда Неджати-эфенди, турецкого пленного в России в 1771–1775 гг. // **Русская старина.** 1894. Т. 81. № 3.

Смирнов В. Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.** Санкт-Петербург: [в Унив. тип. в Казани], 1887.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // **Записки Одесского общества истории и древностей.** 1889. Т. XV.

Соколов І. І. 3 історії колонізації Маріупольщини (еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року) // **Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького.** Київ, 2006. Вип. 4, Кн. 2.

Соловьев С. М. **История России с древнейших времен в 15 книгах (1959–1966).** Москва, 1966. Кн. 15 (Том 29).

Суворов А. В. **Письма.** Москва, 1986.

Судиенко М. О. Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского (1777–1786) // **Чтения Общества истории и древностей Российских.** 1875. Т. 4.

Судиенко М. О. Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского (1777–1786) // **Чтения Общества истории и древностей Российских.** 1876. Т. 1.

Тиктопуло Я. Мираж Царьграда // **Родина.** 1991. № 11–12.

Тунманн. **Крымское ханство.** Симферополь, 1991.

Усенко П. Г. **Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.).** Київ, 2014.

Феодосий (Макаревский А. Г.). **Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Вип. 2** Екатеринослав, 1880.

Хартахай Ф. Игнатий, митрополит Готфийский и Кафайский // **Иллюстрация.** Санкт-Петербург, 1861. № 171 (1 июня).

Хартахай Ф. А. **Христианство в Крыму.** Симферополь, 1867.

Щебальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края // **Сборник антропологических и этнографических статей о России.** Москва, 1868.

Якубова Л. Д. **Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст.** Київ, 1999.

Ялі С. Г. **Греки в УРСР.** Харків, 1931.

Ялі С. Г. До історії грецької колонізації на Україні // **Краснзнавство.** 1928. Ч. 6–10.

REFERENCES

A. U-tsa (1847), “Vospominaniya krymskogo veterana o Suvorove i nekotorykh obstayatel'stvakh того времени”, *Otechestvennyye zapiski*, Vol. 52. No. 5–6, pp. 147–151. (In Russian).

Aleksandrovich (Goncharenko A. A.) (1884), *Kratkiy obzor Mariupol'skogo uyezda*, Tip. A. A. Frantova, Mariupol', 116 p. (In Russian).

Aradzhioni M. A. (1999), *Greki Kryma i Priazov'ya: istoriya izucheniya i istoriografiya etnicheskoy istorii i kul'tury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)*, Izdat. dom “Amena”, Simferopol', 132 p. (In Russian).

Aradzhioni M. A. (2003), “K voprosu ob osnovnykh i podsobnykh zanyatiyakh grekov Yuzhnogo Kryma v seredine XVIII v.”, *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Simferopol', Vyp. 10, pp. 667–682. (In Russian).

Aradzhioni M. A. (1993), “Emigratsiya grekov na Ukrainu v XVI – pervoy treti XIX vv.”, in *Greko-slavyanskoye dukhovnoye edinstvo*, Redaktsionno-izdatel'skiy otdel Donetskogo oblastnogo upravleniya po pechati, Donetsk, pp. 61–75. (In Russian).

Arkhib zovnishn'oyi polityky Rosiyi (AZPR), f. 132/2, spr. 252, ark. 442–422 zv. (In Ukrainian).

AZPR, f. 123/2, spr. 254/46, ark. 33. (In Ukrainian).

Arkhib knyazya Vorontsova (1880), Tipografiya A. I. Mamontova, Moskva, Kn. 24. 424 p. (In Russian).

Arsh G. L. (1967), “Grecheskaya emigratsiya v Rossiyu v kontse XVIII – nachale XIX vv.” in *Sovetskaya etnografiya*, No. 3, pp. 85–92. (In Russian).

Arsh G. L. (1970), *Eteristskoye dvizheniye v Rossii*, Nauka, Moskva, 372 p. (In Russian).

Bert'ye-Delagard A. L. (1920), “Issledovaniye nekotorykh nedoumennykh voprosov srednevekov'ya v Tavride”, in *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, Simferopol', Vyp. 57, pp. 1–135. (In Russian).

Bert'ye-Delagard A. L. (1910), “K istorii khristianstva v Krymu. Mnimoye tysyacheletie”, in *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 28, pp. 1–108. (In Russian).

Bert'ye-Delagard A. L. (1899), *Kermenchik (Krymskaya glush')*, B.i., Odessa, 48 p. (In Russian).

Bochkareva S. I. and Vyazemskaya E. K. (1979), “Rossiya i Balkany v XVIII – nachale XIX vv.”, *Balkanskiye issledovaniya*, Nauka, Moskva, Vyp. 5, pp. 41–79. (In Russian).

Vernadskiy G. V. (1919), “Zapiski o neobkhodimosti prisoyedineniya Kryma k Rossii (iz Tavel'skogo arkhiva V. S. Popova)”, in *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, Vyp. 56, pp. 111–126. (In Russian).

Vozgrin V. E. (1992), *Istoricheskiye sud'by krymskikh tatar*, Mysl', Moskva, 446 p. (In Russian).

Vyazemskaya E. K. and Danchenko S. I. (1989), “Russko-grecheskiye otnosheniya v trudakh sovetskikh istorikov”, *Balkanskiye issledovaniya*, Nauka, Moskva, Vyp. 11, pp. 226–242. (In Russian).

Gavriil, arkhiep. (V. F. Rozanov) (1854), “Otryvok povestvovaniya o Novorossiyskom kraye iz original'nykh istochnikov pocherpnutyy”, in *Sochineniya Gavriila, arkhiepiskopa Tverskogo i Kashinskogo*, Moskva, Part 2, Otd. 1, pp. 103–180. (In Russian).

Gavriil, arkhiep. (1844), “Pereseleniye grekov iz Kryma v Azovskuyu guberniyu i osnovaniye Gotfiyskoy i Kafiyskoy eparkhii”,

Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey, Vol. 1, pp. 197–204. (In Russian).

Hed'o A. V. (2001a), *Dzherela z istoriyi hrekiv Pivnichnoho Pryazov'ya (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*, Kyiv. (In Ukrainian).

Hed'o A. V. (2001b), “Pereselennya hrekiv z Krymu do Pryazov'ya u 1778 r.”, *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, No. 1, pp. 73–84. (In Ukrainian).

Gozadinov I. I. (1915), “Po povodu odnoy staroy rukopisi”, in *Russkaya starina*, Vol. 163, pp. 111–131. (In Russian).

Hreky na ukrayins'kykh terenakh: Narysy z etnichnoyi istoriyi: Dokumenty, materialy, karty (2000), Avt.: M. Dmytriyenko, V. Tomazov, O. Yas' ta in., Lybid', Kyiv, 488 p. (In Ukrainian).

Grigorovich V. I. (1916), *Sobraniye sochineniy. 1864–1876*, “Ekonomicheskaya” tipografiya, Odessa, 450 p. (In Russian).

Deynikov R. T. (1999), “Ot vassal'nogo khanstva Osmanskoy imperii do Tavricheskoy gubernii v sostave Rossii”, *Otechestvennaya istoriya*, No. 5, p. 82. (In Russian).

Dzhukha I. G. (1993), *Odisseya mariupol'skikh grekov. Ocherki istorii*, LiS, Vologda, 160 p. (In Russian).

Druzhinina E. I. (1955), *Kuchuk-Kaynardzhiyskiy mir 1774 g.*, Nauka, Moskva, 368 p. (In Russian).

Druzhinina E. I. (1959), *Severnoye Prichernomor'ye. 1775–1800 gg.*, Nauka, Moskva, 280 p. (In Russian).

Dubrovin N. F. (1885), *Prisoyedineniye Kryma k Rossii*, Reskripty, pis'ma, relyatsii, doneseniya, Tip. Imp. Akad. nauk, Sankt-Peterburg, Vol. 2, 924 p. (In Russian).

Dubrovin N. F. (1887), *Prisoyedineniye Kryma k Rossii: Reskripty, pis'ma, relyatsii i doneseniya*: [V 4-kh t.], Tip. Imp. Akad. nauk, Sankt-Peterburg, 1885–1889, Vol. 3: 1779–1780 gg., XXII, 741 p. (In Russian).

Zagorovskiy E. A. (1913), *Voyennaya kolonizatsiya Novorossii pri Potemkine*, “Ekonomicheskaya” tip., Odessa, 34 p. (In Russian).

Instytut rukopysu Tsentral'noyi naukovoyi biblioteky im. V. Ver-nads'koho (IR TsNB), f. X, spr. 4488, ark. 4 zv. – 6 zv. (In Ukrainian).
IR TsNB, f. X. spr. 14773, ark. 1–91. (In Ukrainian).

Kaloyerov S. A. (2008), *Dokumenty po istorii grekov Priazov'ya*: v 4 t. T. 1: Ot Kryma do Mariupol'skogo grecheskogo okruga

(1652–1783), ООО “Yugo-Vostok, Ltd”, Donetsk, 640 p. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1857), “Osnovaniye krymskikh koloniy so vremen imperatritsy Ekateriny II”, *Odesskiy vestnik*, No. 79, pp. 389–390. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1875), *Universal'noye opisanie Kryma*, tip. V. Vellinga, Sankt-Peterburg, Part 8, 127 p. (In Russian).

Korobkov N. M. (1944), *Fel'dmarshal P. Rumyantsev-Zadunayskiy*, Gospolitizdat, Moskva. (In Russian).

Kostan K. (1932), *Z literatury mariupil's'kykh hrekiv*, RUKh, Kharkiv, 168 p. (In Ukrainian).

Latyshev V. V. (1915), “K nachal'noy istorii goroda Mariupolya”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Odessa, Vol. 32, pp. 3–25. (In Russian).

Lashkov F. (1886), *Shagin-Geray, posledniy krymskiy khan*, Tip. A. Davidenko, Kiev. (In Russian).

Mazur P. I. (1993), “Rasprava”, *Golos Ukrainy*, 24.02.1993, No. 35, p. 3. (In Russian).

Mariupol' i ego okrestnosti: otchet ob uchebnykh ekskursiyakh Mariupol'skoy Aleksandrovskoy gimnazii (1892), G. I. Timoshevskogo (Ed.), Tipo-Litografiya A. A. Frantova, Mariupol', pp. 55, 461, VIII. (In Russian).

Markevich A. I. (1910), “K voprosu o polozhenii khristian v Krymu vo vremya tatarskogo vladychestva”, *Tavricheskiy tserkovno-obshchestvennyy vestnik*, No. 11, pp. 516–543. (In Russian).

Miller D. P. (1895), *Zaseleniye Novorossiyskogo kraya i Potemkin, Khar'k. o-vo rasprostraneniya v narode gramotnosti*, Khar'kov. (In Russian).

Murzakevich N. N. (1836), “O zaselenii Novorossiyskogo kraya”, *Odesskiy vestnik*, No. 1, 15–16, pp. 9–12, 174–176, 186–188. (In Russian).

Murzakevich N. N. (1865), “Otvod zemli grekam, pereselennym iz Kryma k Azovskomu moryu”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 4, pp. 359–363. (In Russian).

Naulko V. I. (1963), “Sovremennyy etnicheskiy sostav naseleniya Ukrainskoy SSR”, *Sovetskaya etnografiya*, No. 5, pp. 46–59. (In Russian).

Petrenko V. I. and Avramenko V. A. (1992), “Zaseleniye Priazov’ya (Mariupol’shchiny) grekami”, in *Letopis’ Donbassa*, B.i., Donetsk, pp. 20–22. (In Russian).

Petrushevskiy A. F. (1884), *Generalisimus knyaz’ Suvorov*: v 3 tomakh, Tip. M. M. Stasyulevicha, Sankt-Peterburg, Vol. 1, 486 p. (In Russian).

Pisarevskiy G. G. (1909), *Iz istorii inostrannoy kolonizatsii v Rossii v XVIII v. (po neizdannym arkhivnym dokumentam)*, Pechatnya A. I. Snegirevoy, Moskva, 340 p. (In Russian).

Pis’ma A. V. (1880), “Suvorova k kn. Potemkinu”, in *Arkhiv kn. Vorontsova*, Moskva, Kn. 24, pp. 283–316. (In Russian).

Pis’ma i bumagi Suvorova (1916): v 2 t. Vol. 1. Pis’ma 1764–1781, Ob’yasnili i prim. snabdil V. Alekseyev, Pg. (In Russian).

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda [dali PSZ] (1830), 1-e sobraniye: “Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii”, Vol. 16, pp. 126–127, 287–289, 657–668. (In Russian).

Rabbi-Azar’ya, syn Ilii (1856), “Sobytiya, sluchivshiesya v Krymu v tsarstvovaniye Shagin-Girey khana”, *Vremennik Obshchestva istorii i drevnostey Rossiyskikh*, Kn. 24, pp. 101–131. (In Russian).

Rosiys’kyy derzhavnyy arkhiv davnikh aktiv (RDADA), f. 16, op. 1, spr. 588, ch. 12, ark. 381, 473. (In Russian).

RDADA, f. 16, op. 1, spr. 588, ch. 13, ark. 335–341, 350, 352–353, 365–365 zv., 367, 370–371, 417–417 zv., 471, 473. (In Russian).

RDADA, f. 16, op. 1, spr. 800, ark. 1–1 zv., 3–3 zv. (In Russian).

Rosiys’kyy derzhavnyy viys’kovo-istorychnyy arkhiv (RDVIA), f. VUA, cpr. 186, ark. 10–11, 12. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 208, ark. 162–162 zv., 164, 165, 167, 168, 172–173, 276. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 209, ark. 55–55 zv. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 211, ark. 21–23, 24–24 zv., 25–25 zv., 27, 29, 30–30 zv., 33, 35, 37–40. (In Russian).

RDVIA, f. VUA, spr. 213, ark. 315 zv. (In Russian).

Sakovich P. M. (1858a), *Istoricheskiy obzor deyatel’nosti grafa Rumyantseva-Zadunayskogo i ego sotrudnikov: knyazya Prozorovskogo, Suvorova i Brinka s 1775–1780 g.*, Moskva, Part 1, 80 p. (In Russian).

Sakovich P. M. (1858b), *Istoricheskiy obzor deyatel'nosti grafa Rumyantseva-Zadunayskogo i ego sotrudnikov: knyazya Prozorovskogo, Suvorova i Brinka s 1775–1780 g.*, Moskva, Part 2, 90 p. (In Russian).

Sakovich P. M. (1858v), *Istoricheskiy obzor deyatel'nosti grafa Rumyantseva-Zadunayskogo i ego sotrudnikov: knyazya Prozorovskogo, Suvorova i Brinka s 1775–1780 g.*, Moskva, Part 3, 86 p. (In Russian).

Safonov S. (1844), “Ostatki grecheskikh legionov v Rossii ili Nyneshneye naseleniye Balaklavy”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 1, pp. 205–236. (In Russian).

Serafimov S. (1859), *Vospominaniya o preosvyashchennom Gavriile, pervom (v Odesse) arkhiyepiskope Khersonskom i Tavricheskom, a potom Tverskom i Kashinskom*, Tip. L. Nitche, Odessa, 84 p. (In Russian).

Serafimov S. A. (1865), “Zametki iz arkhiva Gotfiyskoy eparkhii v Krymu”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Odessa, Vol. 6, pp. 591–595. (In Russian).

Serafimov S. A. (1901), *Krymskiye khristiane (greki) na severnykh beregakh Azovskogo moray*, 2-e izd., tip. Bratstva sv. Vladimira, Ekaterinoslav, 46 p. (In Russian).

Serafimov S. A. (1868), “Sbornik materialov Gavriila”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 7, pp. 305–319. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1841), “Zanyatiye Kryma v 1783 g. (Materialy dlya istorii Novorossiyskogo kraya)”, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, Sankt-Peterburg, Part XXX, Otd. 2, pp. 1–44. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1850), *Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya v 2-kh chastyakh*, v tipografii L. Nitche, Odessa, Part 1, 364 p. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1853), *Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya v 2-kh chastyakh*, v tipografii L. Nitche, Odessa, Part 2, 552 p. (In Russian).

Skal'kovskiy A. A. (1836), *Khronologicheskoye obozreniye istorii Novorossiyskogo kraya (1731–1823)*, Part 1 (1730–1796), Gorodskaya tipografiya, Odessa, 294 p. (In Russian).

Smirnov V. D. (1894), *Zapiski Mukhammeda Nedzhati-efendi, turetskogo plennogo v Rossii v 1771–1775 gg.*, *Russkaya starina*, Vol. 81, No. 3, pp. 113–134. (In Russian).

Smirnov V. D. (1887), *Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty do nachala XVIII v.*, v Univ. tip. v Kazani, Sankt-Peterburg, 772 p. (In Russian).

Smirnov V. D. (1889), “Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty v XVIII v. do prisoyedineniya ego k Rossii”, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. XV, pp. 152–403. (In Russian).

Sokolov I. I. (2006), “Z istoriyi kolonizatsiyi Mariupol'shchyny (emihratsiya na Mariupol'shchynu hrekiv z Krymu 1778-ho roku)”, *Zapysky Istoryko-filolohichnoho tovarystva Andriya Bilets'koho*, Kyiv, Vyp. 4, Kn. 2, pp. 192–211. (In Ukrainian).

Solov'yev S. M. (1966), *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen v 15 knigakh (1959–1966)*, Mysl', Moskva, Kn. 15 (Vol. 29), 774 p. (In Russian).

Suvorov A. V. (1986), *Pis'ma*, Nauka, Moskva, 808 p. (In Russian).

Sudiyenko M. O. (1875), “Arkhiv voyenno-pokhodnoy kantselyarii grafa P. A. Rumyantseva-Zadunayskogo (1777–1786)”, in *Chteniya Obshchestva istorii i drevnostey Rosiyskikh*, Vol. 4, pp. 1–112. (In Russian).

Sudiyenko M. O. (1876), “Arkhiv voyenno-pokhodnoy kantselyarii grafa P. A. Rumyantseva-Zadunayskogo (1777–1786)”, in *Chteniya Obshchestva istorii i drevnostey Rosiyskikh*, Vol. 1, pp. 113–240. (In Russian).

Tiktopulo Ya. (1991), “Mirazh TSar'grada”, *Rodina*, No. 11–12, pp. 57–60. (In Russian).

Tunmann (1991), *Krymskoye khanstvo*, Tavriya, Simferopol', 104 p. (In Russian).

Usenko P. H. (2014), *Mariupol': hrets'ke zabarvlennya ukrayins'koho Nadazov'ya (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*, Instytut istoriyi NANU, Kyiv, 108 p. (In Ukrainian).

Feodosiy (Makarevskiy A. G.) (1880), *Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Ekaterinoslavskoy eparkhii. TSerkvi i prik-*

hody proshedshego XVIII st., Vyp. 2, tip. Ya. M. Chausskogo, Ekaterinoslav, 374 p. (In Russian).

Khartakhay F. (1861), “Ignatiy, mitropolit Gotflyskiy i Kafayskiy”, *Illyustratsiya*, Sankt-Peterburg, No. 171 (1 iyunya), pp. 321–322. (In Russian).

Khartakhay F. A. (1867), *Khristianstvo v Krymu*, Simferopol’, 70 p. (In Russian).

Shchebal’skiy P. K. (1868), “Potemkin i zaseleniye Novorossiyskogo kraya”, in *Sbornik antropologicheskikh i etnograficheskikh statey o Rossii*, Moskva, pp. 130–143. (In Russian).

Yakubova L. D. (1999), *Mariupol’s’ki hreky (etnichna istoriya): 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st.*, In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Kyiv, 331 p. (In Ukrainian).

Yali S. H. (1931), *Hreky v URSR*, Tsentrizdat narodov SRSR, Kharkiv, 216 p. (In Ukrainian).

Yali S. H. (1928), “Do istoriyi hrets’koyi kolonizatsiyi na Ukrayini”, *Krayeznavstvo*, Part 6–10, pp. 57–68. (In Ukrainian).

A. B. Гедьо, М. А. Араджиони

**ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ ІЗ КРИМУ
ДО ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ’Я У 1778 р.
(за архівними документами)**

Формування політичної української нації, згуртування людей різного етнічного походження, які проживають на теренах нашої держави, вимагають включення в загальнодержавний історичний наратив також історії і культури різних етнічних спільнот. Стаття присвячена подіям, які тісно пов’язані з Кримом та історією кримських татар і греків України. Під час роботи над нею проводився історіографічний і джерелознавчий аналіз причин і політичних факторів переселення кримських християн у Надазов’я. Автори порівняли академічні публікації джерел (головним чином збірки документів Н. Дубровіна) з оригіналами, які зберігаються в центральних архівах Російської Федерації, і були виявлені певні купюри, які не з кращого боку характеризували дії російських військ у Криму напередодні і під час переселення.

Документи засвідчують, що переселення християн із Криму здійснювалося виключно з ініціативи російського уряду. Рішення про переселення приймалося поспіхом, тому не було належним чином організовано. Переселення було надзвичайно вигідно Російській імперії з економічних, а також і політичних причин, адже на той час вона активно

займалася питанням колонізації нових земель і просуванням до чорноморських портів. Проте російський уряд прагматично приховував ці причини і запевняв, що переселення пов'язане виключно з піклуванням Катерини II про безпеку, захист і процвітання одновірців, і що ініціатива переселення виходить не з кабінетів можновладців, а від християнської громади Криму. Наведені документи свідчать про протилежне. Оскільки загроза життю кримських християн була не явною, а скоріше уявною, для того, щоб здійснити переселення християн, їх доводилося вмовляти, обіцяти всілякі пільги, вводити в оману, залякувати, погрожувати, давати хабарі духовенству, щоб воно активно вмовляло людей переселятися, і ханським чиновникам, щоб не перешкоджали переселенню. Вочевидь християни піддалися сильному психологічному тиску. Документи свідчать, що застосовувалися і методи фізичного насильства, але вони не були таких масштабів, як психологічні. Переважна більшість переселенців виходили з Криму добровільно, оскільки спокусилися на неймовірні можливості та пільги, які були обіцяні російською владою, а також великі земельні наділи, які вірмени і греки-землероби могли отримати безкоштовно в приазовських степах. Переселення відбувалося на умовах, які поставили самі греки під час переговорів із російськими можновладцями. Тож називати це переселення депортацією немає підстав.

Виселення християн призвело до загострення суспільно-політичної ситуації на півострові і сприймалося кримськими татарами як недопустиме втручання у внутрішні справи Кримського ханства, якому Російська імперія, згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського миру, гарантувала самостійність, незалежність і майнову недоторканність. Переселення християн можна вважати предтечею майбутньої анексії Криму, яка сталася п'ять років потому. Документи підтверджують, що втручання сильних держав у справи слабших під егідою захисту якоїсь частини населення є лише приводом для розширення своєї державної території чи сфери впливу.

Ключові слова: Крим, XVIII сторіччя, Російська імперія, греки магіпольські, переселення

А. В. Гедё, М. А. Араджиони

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ГРЕКОВ
ИЗ КРЫМА В СЕВЕРНОЕ ПРИАЗОВЬЕ В 1778 г.
(по архивным документам)**

Формирование политической украинской нации, объединение людей разного этнического происхождения, проживающих на территории нашей страны, требуют включения в общегосударственный исторический

нарратив также истории и культуры различных этнических сообществ. Статья посвящена событиям, которые тесно связаны с Крымом и историей крымских татар и греков Украины. Во время работы над ней проводился историографический и источниковедческий анализ причин и политических факторов переселения крымских христиан в Приазовье. Авторы сравнили академические публикации источников (главным образом сборники документов Н. Дубровина) с оригиналами, которые хранятся в центральных архивах Российской Федерации, и выявили некоторые разночтения и купюры там, где не с лучшей стороны характеризовались действия российских войск в Крыму накануне и во время переселения.

Документы свидетельствуют, что переселение христиан из Крыма осуществлялось исключительно по инициативе российского двора. Решение принималось поспешно, поэтому переселение не было должным образом организовано. Переселение было чрезвычайно выгодно Российской империи по экономическим и политическим причинам, ведь в то время она активно занималась вопросом колонизации новых земель и продвижением к черноморским портам. Однако российская сторона прагматично скрывала эти причины и уверяла, что переселение связано исключительно с заботой Екатерины II о безопасности, защите и процветании единоверцев, и инициатива переселения исходит не из кабинетов чиновников, а от христианской общины Крыма. Приведенные документы свидетельствуют об обратном. Поскольку угроза жизни крымских христиан со стороны крымских татар и осман была неясной, чтобы осуществить переселение христиан, последних приходилось уговаривать, обещать всевозможные льготы, вводить в заблуждение, запугивать, угрожать, давать взятки духовенству, чтобы оно активно уговаривало людей переселяться, и ханским чиновникам, чтобы не препятствовали переселению. Очевидно, что христиане подверглись сильному психологическому давлению. Документы свидетельствуют, что имели место и методы физического насилия, но они не были такого масштаба, как психологические. Подавляющее большинство христиан переселялись добровольно, поскольку соблазнились на невероятные возможности и льготы, которые были обещаны российскими властями, а также большие земельные наделы, которые армяне и греки-земледельцы могли получить бесплатно в приазовских степях. Переселение происходило на условиях, которые поставили сами греки во время переговоров с российскими представителями. Поэтому называть это переселение депортацией нет оснований.

Выселение христиан привело к обострению общественно-политической ситуации на полуострове и воспринималось крымскими татарами

как недопустимое вмешательство во внутренние дела Крымского ханства, которому Российская империя, согласно условиям Кючук-Кайнарджийского мира, гарантировала самостоятельность, независимость и имущественную неприкосновенность. Переселение христиан можно считать предтечей будущей аннексии Крыма, которая произошла пять лет спустя. Документы подтверждают, что вмешательство сильных государств в дела более слабых под эгидой защиты какой-то части населения является лишь поводом для расширения своей государственной территории или сферы влияния.

Ключевые слова: Крым, XVIII век, Российская империя, греки ма-риупольские, переселение

Стаття надійшла до редакції 18.11.2019

UDC 94(479.24)

MILITARY INTERVENTION OF SOVIET RUSSIA IN AZERBAIJAN: PREPARATION AND IMPLEMENTATION

U. Huseynova

Doctorate Student

Lankoran State University (Azerbaijan Republic)

The State Exams Center of the Republic of Azerbaijan,

Lenkoran Regional Office

52, H. Aslanov Str., Lankoran, Azerbaijan Republic

ulker.huseynova08@gmail.com

This article examines the process of preparing and realization of military occupation of Azerbaijan by Soviet Russia on April 1920. It notes domestic and foreign policy successes of young Azerbaijan Democratic Republic during the short period of existence. It analyzes the state difficult geopolitical situation before the great collapse. Herewith the emphasized attention is paid to aggression of Armenia and Soviet Russia against the independence of Azerbaijan. It indicates that Bolshevik regime became the source of danger for peoples of independent states after the victory in civil war inside of Russia. The author traces political and diplomatic steps of Bolsheviks, economical and geopolitical aspects of Soviet Russians foreign policy against Azerbaijan and South Caucasus region. It notes that Russia depended on fuel for recovery of its ruined economy and dealing with thorny social issues. For this reason in the spring of 1920 the strategic goal of Soviet authority was the capture of petroleum industry of the Baku region in Azerbaijan. After the civil war in Russia, Bolsheviks started to implement the plan of occupation of Azerbaijan and Caucasus. Bolsheviks hoped to reach political and ideological goals after the occupation of Azerbaijan. They thought that Azerbaijan was an important bridgehead for extension of communism movement on the East. Before the occupation of Azerbaijan by political and diplomatic tension, bolshevists tried to lure the state into confrontation inside of Russia. With this aim they offered Azerbaijan government to make an alliance with Soviet Russia

© 2019 U. Huseynova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

against Denikin. But the government of Azerbaijan upholds the principle of non-interference in domestic affairs of states and considered unacceptable invasion in the sphere of the struggle of Russian people for internal policy arrangement. Bolsheviks policy toward independent states was aimed to restore former borders of the Russian Empire, but in new way. After defeating of Denikin Soviet military government has prepared the plan of occupation of Azerbaijan. The 11th Red Army occupied Dagestan and started to realize this plan. The article describes all the events of the military operation held in Baku. It notes that independent Azerbaijan Democratic Republic ceased to exist due to Soviet Russia's military intervention, not internal contradictions.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Soviet Russia, XI Red Army, military invasion, occupation

У. Гусейнова

ПОДГОТОВКА И ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ОККУПАЦИИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА XI КРАСНОЙ АРМИЕЙ

1920-й год – один из самых сложных, драматических, даже трагических годов новейшей истории Азербайджана (обзор историографии см.: [Гасымов 2007, 170–177]). В результате осуществленных правительством Азербайджанской Демократической Республики (Первая республика в Азербайджане и на всем мусульманском Востоке, время существования – 1918–1920 гг.) целенаправленных экономических, политических, дипломатических и внешнеполитических мер были достигнуты значительные успехи, как в строительстве современных государственных институтов, так и в интеграции Первой Республики в систему масштабных международных политико-экономических отношений. Заключив еще летом 1919 года военный договор с Грузией, Азербайджанскому правительству удалось урегулировать отношения с еще одним соседом – Шахиншахским Ираном. В марте 1920 года между двумя государствами были подписаны соглашения, которые предусматривали развитие взаимовыгодного сотрудничества между двумя странами в различных областях. Азербайджанское правительство установило взаимные дипломатические сношения со многими странами мира. Первая Республика поддерживала дипломатические отношения со многими странами мира на уровне посольств. В Баку функционировали посольства или дипломатические представительства 16 стран [Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, 276–277].

Но несмотря на достигнутые внешнеполитические успехи в деле продвижения интересов страны, геополитическая ситуация республики оставалась сложной. Не прекращались агрессивные действия Армении в Карабахском, Зангезурском, Нахичеванском регионах Азербайджана. Продолжающаяся гражданская война в России также оказывала негативное воздействие на внутреннюю и внешнюю ситуацию Азербайджана. Если в течение всего 1919 года основная угроза с севера исходила от действий Добровольческой армии Деникина, то с конца указанного года, когда Красная армия переломила ход противостояния в гражданской войне, советы превратились в главный источник опасности для народов региона, недавно достигших независимости.

В основе политико-дипломатических шагов, предпринятых Советской Россией в отношении Азербайджанской Республики, лежали конкретные экономические и геополитические обстоятельства. По завершении гражданской войны, после того, как большевики взяли верх над своими политическими и военными противниками, они столкнулись с необходимостью восстановить разрушенную экономику, решать социальные вопросы, в числе которых самой главной проблемой была проблема обеспечения населения хлебом, землей, работой. Решение указанных вопросов в первую очередь было тесно связано со снабжением экономики страны топливом. Нехватка топлива препятствовала восстановлению деятельности промышленных предприятий, увеличилась безработица, что в свою очередь вызывало недовольство советским правительством у основной опоры большевизма – среди рабочих. Учитывая все эти обстоятельства, большевики ставили перед собой в качестве главной задачи захватить, во что бы то ни стало, нефтяной Баку. В телеграмме от 17 марта 1920 года, адресованной председателем СНК РСФСР В. И. Лениным членам Реввоенсовета Кавказского фронта И. Смильге и Г. Орджоникидзе, эта задача открыто выражалась: “Взять Баку нам крайне, крайне необходимо. Все усилия направьте на это, причем обязательно в заявлениях быть сугубо дипломатичными и удостовериться максимально в подготовке твердой местной Советской власти. То же относится к Грузии, хотя к ней относиться советуем еще более осторожно. О перебросках условьтесь с Главкомом” [Ленин 1967, т. 51, 163, 42, 710].

С овладением Баку большевики также надеялись достичь своих известных политико-идеологических целей на Востоке. На взгляд большевистских лидеров, Азербайджан мог служить важным плацдармом в распространении коммунистического движения на всем Востоке.

Уже с первых дней 1920 года большевистское правительство еще больше увеличило политико-дипломатическое и идеологическое давление в отношении своих соседей, в том числе Азербайджана. Отправленные народным комиссаром иностранных дел Советской России Г. Чичериным азербайджанскому и грузинскому правительствам ноты с предложением совместной борьбы против Деникина носили откровенно провокационный характер, поскольку преследовали цель вовлечь указанные республики во внутреннюю борьбу за власть в России. В ноте Г. Чичерина азербайджанскому правительству от 2 января 1920 года в ультимативной форме требовалось от азербайджанской стороны немедленно начать военные действия против Деникина. Данная нота обсуждалась на заседании Государственного Комитета Обороны Азербайджана от 6 января. Было принято постановление, где выражалась готовность Азербайджанской Республики как свободного и независимого государства начать переговоры для установления взаимовыгодных отношений с Советской Россией. Это решение азербайджанского правительства было передано министром иностранных дел республики Ф. Х. Хойским Г. Чичерину в ответной ноте, датированной 14 января. В ней сообщалось, что Азербайджан отстаивает принцип невмешательства во внутренние дела других народов и поэтому считает недопустимым «вторжение в сферу борьбы русского народа в деле устройства им своей внутренней жизни». В вышеотмеченном постановлении также подчеркивалась решительность правительства Азербайджанской Республики как нейтрального государства защищать свою свободу и независимость от любых внешних посягательств и готовность, руководствуясь принципом суверенности обоих государств, установить добрососедские отношения между народами России и Азербайджана путем переговоров [Азербайджан 1920, 14 января].

Подобная принципиальная позиция азербайджанского правительства совершенно не могла удовлетворить большевистское

руководство, преследующее, по сути, цель восстановления Российской империи в прежних границах под новой вывеской. На заседании Политбюро ЦК РКП (б) от 17–18 января были обсуждены письмо Ф. Хойского и линия поведения по отношению к азербайджанскому правительству. Под предлогом отказа азербайджанского правительства от ведения совместных военных действий против Деникина, а также исходя из факта наличия в Каспийском море английских военных сил, было принято решение проводить по отношению к нему политику безмерной выдержанности и недоверия. На том же заседании у народного комиссариата по иностранным делам было потребовано выразить категорическое несогласие с подобным поведением азербайджанского правительства. При этом для того, чтобы завуалировать свои империалистические по сути притязания и доказать приверженность к классовому подходу, большевики не забыли упомянуть “о неукоснительном признании прав трудовых масс каждой нации на самоопределение”.

В “Обзоре событий на Кавказе и внешней политики Азербайджанской Республики за ноябрь 1919 г. – январь 1920 г.” от 20 января 1920 года, направленном Министерством иностранных дел председателю азербайджанской делегации на Парижской мирной конференции А. А. Топчибашеву, давалась характеристика как международного положения, так и взаимоотношений Первой Республики со своими соседями. В нем подчеркивалось, что “самым крупным событием бесспорно является гибель всего дела Добровольческой армии, которая так долго и упорно враждебно относилась ко всем самоопределившимся народам России вообще, и Закавказья в частности. Теперь Закавказью приходится иметь дело с новой силой, неудержимодвигающейся с севера, Красной армией, всякое приближение которой к границам Азербайджана, естественно, с одной стороны, усиливает большевистские течения внутри самой страны, а с другой стороны, выводит ее из нейтралитета, чем отношение к Антанте рискует ухудшиться. С другой стороны, армяне не упускают случая снова начать свою и явную, и тайную работу против Азербайджана. Несмотря на состоявшуюся в декабре азербайджано-армянскую конференцию, несмотря на принципиальное согласие армянской

делегации на обсуждение вопроса о конференции Закавказских республик, военные действия в Зангезуре, избиеание мусульман в Шаруро-Даралагезе и Нахичевани и новые беспорядки в Карабахе, инспирированные армянами, не прекращались и не прекратились до сих пор. Лишь азербайджано-грузинский союз пока остался незыблемой основой закавказской политики в этом новом направлении, когда Азербайджанской Республике приходится готовиться к отпору на два фронта и с севера, и с юга”. Отмечая, что внутри страны основной опорой большевизма “могут оказаться русские рабочие на промыслах, многие из которых уже не скрывают своих симпатий к московским советам и в этом направлении ведут уже тайную агитацию”, Ф. Х. Хойский обращал внимание на то обстоятельство, что приближение Красной армии к пределам Северного Кавказа и предложение Чичерина начать совместные действия против Деникина взбудоражили русское население. Также это привело к возрастанию значения левых группировок [ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 145, лл. 1–9; 4, 437–442]. Большевики вели открытую агитацию даже среди солдат гарнизонов, расположенных в уездах страны. В некоторых гарнизонах существовали даже ячейки большевистской партии [ГААР, ф. 894, оп. 7, д. 18, л. 10].

Вместе с тем, поскольку пробольшевистские силы не обладали необходимыми возможностями и социальной базой для устройства мятежа и захвата власти, единственная надежда возлагалась на внешнюю военную интервенцию. Нарастающий кризис также способствовал возрастанию опасности подобного вмешательства. Борьба за власть среди политических сил, совершенно лишние и ненужные при таких обстоятельствах дискуссии вокруг разных вопросов внутренней и внешней политики государства еще больше усугубляли кризис. Даже внутри правящей партии “Мусават” нарастали противоречия и разногласия. Противостояние между партиями, проникнув в парламент и правительство, фактически парализовало их деятельность. При этом именно вопрос об отношении к Советской России являлся камнем преткновения среди политических партий Азербайджана. Этот вопрос стал своеобразным катализатором обострения политического кризиса. С сожалением приходится отметить, что в этот

момент среди партий уже не было той солидарности, которая существовала по отношению к деникинской опасности. Вчерашние идейные противники – социалисты разных направлений и политические клерикалы – иттихадисты, – проявив удивительное и парадоксальное единогласие в данном вопросе, выступали сторонниками установления тесных связей с большевистским режимом. Партия “Иттихад”, ратовавшая за единение мусульман, занимая пробольшевистскую позицию, превратилась в непримиримого оппонента властей. Одноименная газета партии – “Иттихад” – неоднократно отмечала, что большевизм поддерживается иттихадистами, поскольку является весомой силой вне мусульманства и борется за освобождение мусульманских народов от рабства и угнетения европейским капитализмом и империализмом [Иттихад 1920, 2 января]. Партия призвала правительство войти в союз с большевиками, требовала пропустить через Азербайджан части Красной армии, якобы стремящиеся к помощи Турции, боровшейся против Антанты.

Сама партия “Мусават” фактически раскололась на два (левое и правое) крыла. Левое крыло, руководимое М. Г. Гаджинским, обрушившееся резкой критикой на правительство, требовало налаживать тесные связи с Советской Россией [ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 98, л. 21].

Антиправительственные силы активизировались также и в азербайджанском парламенте. Наиболее радикальный представитель указанных сил – гумметист А. Г. Караев даже фактически предъявил правительству ультиматум, в котором требовал создания благоприятных условий для легальной деятельности коммунистов [Караев 1927, 115].

Все эти факторы способствовали усилению антиазербайджанских сил внутри страны. В условиях обострения внутривнутриполитической обстановки пророссийские силы еще больше разворачивали свою деятельность. Создание в феврале 1920 года Коммунистической Партии Азербайджана (КПА), выдвижение лозунга “Независимый Советский Азербайджан” для обмана народных масс преследовали цель создать видимость существования самостоятельного большевистского движения в Азербайджане. Советская Россия подстрекала большевистские организации Баку

выступить против правительства, отправляя им через Астрахань оружие, припасы, агитационные материалы, деньги. По указанию В. И. Ленина из Москвы в распоряжение Бакинского Комитета РКП (б) “для военных целей” были отпущены 15 миллионов рублей [История Азербайджана 2001, т. 5, 421]. Подготовку “пятой колонны” российских большевиков в Баку для совершения переворота признавал сам А. Г. Караев в телеграмме на имя командующего Советскими войсками в Дагестане Б. Шеболдаеву от 20 марта 1920 года [ГААР, ф. 894, оп. 19, д. 107, л. 25].

Представители правого течения в правительстве и правящей партии (Ф. Х. Хойский, Н. Б. Юсифбейли и другие) требовали принятия радикальных мер для борьбы с большевистской опасностью, включая применение режима чрезвычайного положения, роспуск парламента, обезвреживание всех антигосударственных элементов и т. п. [ГААР, ф. 894, оп. 19, д. 107, л. 5]. Несмотря на то, что указанные меры были призваны укрепить основы государственности, однако, они не получили поддержки ни в правительстве, ни в парламенте.

В условиях постоянного ухудшения внутривластного обстановки Советская Россия постепенно наращивала давление на Азербайджан. Вторая нота Г. Чичерина в МИД Азербайджана, датированная 23 января 1920 года, также была составлена в пренебрежительном духе к суверенитету и независимости Азербайджана, что явно противоречило дипломатическому этикету [Ленин 1970, 8].

В ответной ноте Ф. Х. Хойского от 1 февраля 1920 года вновь предлагалось начать переговоры, предварительно признав независимость Азербайджана [Азербайджан 1920, 11 февраля]. Однако руководство Советской России оставило без ответа это предложение. В докладе о работе ВЦИК и Совнаркома на первой сессии Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета (ВЦИК) 8-го созыва 2 февраля 1920 года В. И. Ленин, затрагивая отношения с государствами Южного Кавказа, фактически разразился угрозой: “Мы предлагали Грузии и Азербайджану заключить соглашение против Деникина. Они отказались, ссылаясь на то, что они не вмешиваются в дела других государств. Мы посмотрим, как будут смотреть на это рабочие и крестьяне Грузии и Азербайджана” [Ленин 1970, 163].

В конце января – начале февраля продолжался обмен нотами между Г. Чичериным и Ф. Х. Хойским. В своей ноте от 28 января Г. Чичерин, упрекая азербайджанское правительство в поддержке Деникина, фактически обвинил его в деятельности, направленной против Советской России. В ответной ноте от 5 февраля Ф. Х. Хойский, опровергая подобные инсинуации, перечислял меры правительства, обращенные против Добровольческой армии: “Азербайджанское правительство, считая себя нейтральным в происходящей борьбе в России, выдворило из г. Баку генерала Пржевальского со всем его штабом и не только не допускало в местностях Азербайджана мобилизации русских офицеров для включения их в армию Деникина, но даже категорически запретило генералу Пржевальскому поместить в газетах объявление о призыве русских офицеров в г. Петровске”. Наряду с этим, Ф. Х. Хойский с сожалением констатировал, что “ни в одной из двух радиотелеграмм народного комиссара Чичерина ясно и категорично не выражено безусловное признание советским правительством независимости Азербайджанской Республики” [Азербайджан 1920, *11 февраля*; АДР (внешняя политика) 1998, 540–542].

В аналогичном духе была составлена и очередная нота Чичерина от 21 февраля. В ответной ноте Ф. Х. Хойский, исходя из заявлений советского правительства о признании права народов на самоопределение, а также из факта, что им уже признано независимость Польши, Финляндии, Эстонии, в очередной раз выразил готовность “вступить в переговоры с советским правительством для установления добрососедских отношений между русским и азербайджанским народами на основе суверенности обеих сторон” [Азербайджан 1920, *9 марта*; Стеклов 1928, 557–558].

Советское военное командование, не обладая достаточными силами для захвата Баку, считало необходимым поднять антиправительственное восстание в Азербайджане с целью облегчить оккупацию. Потому как в “Докладной записке”, адресованной Главным командованием В. И. Ленину от 20 марта 1920 года, обращалось внимание на это обстоятельство и подчеркивалось, что “если Грузия и Азербайджан подготовились к упорной обороне,

то в первый период нашего наступления таковое может потерпеть неудачу”. Вот почему военное командование считало возможным успешное наступление лишь при наличии внутри указанных республик революционного движения [Директивы Главного командования фронтов Красной Армии 1974, 734–735, 738].

В сущности, азербайджанское правительство было заинтересовано в восстановлении связей с Россией, поскольку это было продиктовано экономической необходимостью. В результате разрушения хозяйственных связей с Россией нефтяная промышленность, составляющая основу азербайджанской экономики, переживала тяжелый кризис. Вследствие невозможности экспортировать нефтепродукты, к началу 1920 года в складах Баку накопились огромные запасы (более 250 миллионов пудов) нефти. В этих условиях налаживание торговых связей с Россией – основным рынком сбыта нефтепродуктов – превратилось в насущную необходимость [История Азербайджана... 2001, 419]. Учитывая все эти обстоятельства, министр иностранных дел Азербайджана Ф. Х. Хойский в своей третьей ноте, адресованной Чичерину, от 7 марта 1920 года, очередной раз подчеркнул важность “установления добрососедских отношений между русским и азербайджанским народами на основе суверенности обеих сторон”, повторно предложил советскому правительству начать равносторонние переговоры [Хейфец 1964, 7].

К концу марта в военно-политической обстановке региона наметились серьезные сдвиги. 28 марта 1920 года город Петровск был занят XI Красной армией. После того, как большевистский режим взял верх в противостоянии с деникинскими силами, большевистские элементы в Баку и в других районах, получив военно-политическую и финансовую поддержку Советской России, приступили к откровенному подрыву государственных основ Азербайджанской Республики. В обращении премьер-министра республики Н. Б. Юсифбейли к министру внутренних дел от 8 марта 1920 года сообщалось о получении дагестанскими большевиками людской и материальной помощи от азербайджанских единомышленников. Глава правительства требовал принять необходимые меры для пресечения беспрепятственного проникновения большевиков из Азербайджана в Дагестан и обратно [ГААР, ф. 894, оп. 7, д. 18, л. 24].

Факты свидетельствуют, что большевики за весь указанный период даже мысленно не собирались признать независимость южнокавказских республик. Но они вынуждены были считаться с существующими реалиями, по крайней мере, до тех пор, пока в самой России бушевала гражданская война. Оккупация войсками Деникина Северного Кавказа в ходе гражданской войны препятствовала большевикам продвинуться на юг. Однако после серии побед в начале 1920 года над антибольшевистскими коалициями и фактического завершения гражданской войны ничто уже не могло воспрепятствовать Советской России захвату Южного Кавказа, и в первую очередь Баку.

Продолжая угрожать азербайджанскому правительству посредством предъявленных нот, советское правительство параллельно добилося консолидации большевистских сил в Азербайджане. Как было отмечено выше, в феврале 1920 года была создана Коммунистическая Партия Азербайджана (большевики). Будучи формально независимой, на деле эта партия являлась местным отделением РКП (б). Возрождая деятельность коммунистических организаций в Азербайджане, большевистские круги преследовали цель создать внутренний фронт для будущих операций. Однако они не могли не учесть то обстоятельство, что, не имея широкой политической поддержки населения, КПА не обладала силой и потенциалом, чтобы самостоятельно совершить переворот.

Московские большевики, наряду с антиправительственными силами в Азербайджане, стремились привлечь к реализации своих задач и левые организации в Турции. В этом плане привлекает внимание деятельность подпольной организации “Каракол”. Еще в январе 1920 года был заключен секретный договор между Кавказским Краевым Комитетом и указанной организацией. Согласно 12 статье договора, организация “Каракол” должна была содействовать местным коммунистическим партиям и организациям в деле свержения на Южном Кавказе прозападных режимов, то есть правительств независимых республик. Она также брала на себя обязанность вести агитацию среди местного тюркского населения в целях устройства государственного переворота в Азербайджане [Гасанлы 2009, 404–405]. Впрочем, большевики,

считая развертывание в регионе протурецкого движения небезопасным для своих стратегических целей, равно как препятствием для установления дипломатических и иных отношений с Англией (к слову, самым последовательным сторонником подобной линии был сам нарком иностранных дел Г. Чичерин), в конечном итоге отказались утвердить означенный договор [Гасанлы 2009, 405]. Однако большевики и дальше продолжали использовать турецкую карту против Азербайджана.

Агрессивные намерения Советской России относительно республик Южного Кавказа создавали угрозы и региональным интересам держав Антанты. Это обстоятельство, а также крушение идеи “единой и неделимой России”, победы в России большевиков над своими противниками, равно как и беспокойство, вытекающее из концепции “мировой революции”, которую в тот момент большевики превратили в основополагающий принцип своей политики, подталкивали Антанту признать независимость республик Южного Кавказа. Союзники надеялись, что эти республики уже фактом существования станут барьерами на пути большевистской экспансии. Однако даже признание международным сообществом де-факто независимости Азербайджана и Грузии 11 января 1920 года не могло удержать большевистскую Россию от захватнических умыслов. Для ограждения республик Южного Кавказа от советской угрозы Антанта ровным счетом ничего не предприняла, несмотря на то, что имелось решение об оказании военной помощи молодым государствам. Наоборот, некоторые круги Запада, заинтересованные в восстановлении экономических связей с Советской Россией, все настойчивее требовали урегулировать отношения с ней. Высший Совет Антанты издал даже специальное постановление 16 января 1920 года о прекращении экономической блокады России и о возможности налаживания торговых связей с большевистским режимом.

Концентрация частей Красной армии на границе с Азербайджаном вызывала беспокойство у азербайджанского правительства. В ноте министра иностранных дел Ф. Х. Хойского народному комиссару по иностранным делам РСФСР Г. В. Чичерину от 15 апреля 1920 года говорилось: “После очищения территории Дагестана от сил Деникина азербайджанский народ надеялся

жить спокойно без опасений со стороны Севера, населенного свободными братскими горскими народами и русским народом, провозгласившим великий принцип права народов на национальное самоопределение, между тем ныне наблюдается концентрация значительных войсковых сил российского советского правительства в пределах Дагестана – в Дербентском районе, у границ Азербайджанской Республики. Азербайджанское правительство, не будучи осведомлено о намерениях советского правительства, просит срочно уведомить о причинах и целях концентрации войск в указанных районах” [Азербайджан 1920, 20 апреля]. Однако большевистские верхи уже решили участь Азербайджана и поэтому просто игнорировали данную ноту. Именно в те дни командование XI Красной армии приступило к заключительным подготовительным делам для вторжения в Азербайджан.

План захвата Баку был подготовлен Штабом Кавказского Фронта с участием Г. Орджоникидзе, М. Тухачевского и начальника штаба С. А. Пугачева. Согласно плану и директиве командования Кавказского фронта за № 490 от 21 апреля 1920 года, части XI Красной армии под командованием М. К. Левандовского, должны были пресечь границу с Азербайджаном 27 апреля и стремительно овладеть территорией Бакинской губернии. Предполагалось завершить операцию в течение 5 дней. Командующему Волжско-Каспийской Военной Флотилии Ф. Ф. Раскольникову был дан приказ “ко времени подхода частей 11 армии к Апшеронскому полуострову произвести в районе ст. Алят десант небольшого отряда, который должен быть выделен распоряжением командарма 11. Быстрым налетом овладеть в Баку всем наливным флотом, не допустить порчи нефтяных промыслов”. Для участия в боевых действиях были выделены 20, 28, 32 и 39 стрелковые дивизии (около 20 тысяч штыков), 7 и 8 кавалерийские дивизии, сведенные во 2-й кавалерийский корпус и Таманская кавалерийская бригада (в общей сложности 7 тысяч сабель). XI Красная армия имела в своем распоряжении также 5 бронированных поездов, расположенных в Дербенте, и несколько авиаотрядов [Директивы главного командования фронтов Красной Армии 1969, 309–310]. Согласно приказу командующего армией М. Левандовского от 25 апреля 1920 года, 2-й корпус со своими

основными силами должен был занять к 30 апреля Шемахинско-Аксуинский район и перекрыть железную дорогу Баку-Гянджа в станции Кюрдамир. В свою очередь, три стрелковые дивизии должны были наступать вдоль железнодорожной линии на Баку и захватить весь Бакинский район к 1 мая 1920 года. В предполагаемых боевых действиях особая роль предназначалась бронепоездам. Предполагалось, что 4 бронепоезда и 299-ый стрелковый полк 28-й дивизии под командованием М. Ефремова стремительным движением должны были войти в Баку.

Азербайджанские большевики координировали свои действия с командованием XI Красной армии, и особенно с членом реввоенсовета Г. К. Орджоникидзе. Азербайджанские большевики во главе с А. И. Микояном активно участвовали в осуществлении планов по оккупации Азербайджана XI Красной армией, в определении времени интервенции. О политическом кризисе в Баку руководство Советской России было информировано и старалось воспользоваться им. Данное предположение подтверждается и телеграммой Г. Орджоникидзе Г. Чичерину, датированной 23 апреля: "Положение в Баку в настоящее время следующее: вышли из правительства представители иттихадистов, социалистов и других партий, так что усуббековское правительство состоит только из мусаватистов... Не исключена возможность бескровного нашего вхождения в Баку и объявления его советским" [РГАСПИ, ф. 85, оп. 13, д. 6, 596–597]. Большевики вели откровенную агитацию даже среди солдат гарнизонов, расположенных в регионах республики. В некоторых гарнизонах имелись даже ячейки большевистской партии [АДР, 1998, л. 10].

Одновременно для ослабления военных сил Азербайджана и обеспечения успеха запланированных военных операций, советское правительство установило контакты с Армянской республикой и армянскими сепаратистскими силами в Карабахе. Мятеж, поднятый армянами Карабаха в марте 1920 года, и развязанные ими боевые действия против азербайджанской армии, не будучи случайными, являлись частью четкого и всесторонне обдуманного плана. Агрессивные действия армян, не ограничившись всего лишь нагорной частью Карабаха, охватили огромную территорию от Казха до Нахичевани, Зангезура, Джебраила. Для того,

чтобы дать отпор армянскому наступлению, азербайджанскому правительству пришлось перебросить основные части азербайджанской армии в Карабах и Зангезур. В результате северные границы Азербайджана, фактически оголившись, остались беззащитными. Командование Красной армии имело на этот счет doskonaльные сведения. Большевистскому командованию было хорошо известно, что основные части азербайджанской армии воевали в то время в Карабахе и Зангезуре с армянскими оккупационными войсками и в северном направлении оставались незначительные военные силы республики. Данное обстоятельство признавалось и И. Дудиным, прибывшим в Баку в составе Красной армии [Дудин 1970, 37–38]. На немалой территории, простиравшейся от Яламы до Баку, располагались всего лишь 3-х тысячный регулярный войсковой отряд и резервный батальон общей численностью 5 тысяч штыков и сабель (вместе с приданным им бронепоездом). Самурский пограничный мост же охранял всего-навсего взвод [История Азербайджана 2001, 427].

В директиве командования Кавказского фронта XI Армии и Волжско-Каспийской флотилии от 21 апреля за номером 490 указывалось, что “главные силы Азербайджана заняты на западной границе своего государства”. Поэтому в директиве, отправленной в XI Армию и Волжско-Каспийскую флотилию за подписями Тухачевского, Орджоникидзе и Захарова, задачи были сформулированы четко: перейдя границу Азербайджана 27 апреля, операцию Ялама – Баку закончить в 5-дневный срок [Гасанлы 2009, 407]. А 23-го числа того же апреля в директиву была внесена существенная поправка: конечной задачей 11 армии считать не овладение Бакинской губернией, а овладение всей территорией Азербайджана [Документы и материалы 1989, 19].

Следует помнить и тот немаловажный фактор, что Османская империя, столкнувшаяся с агрессией Антанты и реальной угрозой потери территориального единства, не могла оказывать помощь своим сородичам и единоверцам. Наоборот, правительство Мустафы Кемаль-паши, боровшееся за независимость Турции, видело в Советской России естественного и главного союзника и искало пути получения военной помощи от последней.

Анкарское правительство в первом официальном обращении к правительству РСФСР – в письме Мустафы Кемаль Ататюрка

В. И. Ленину от 26 апреля 1920 года отмечало, что в том случае, если советские силы с помощью военных действий или дипломатическим путем, посредством своего авторитета заставят Грузию войти в союз, если будут стремиться выгнать англичан из Закавказья, тогда Турция берет на себя обязательства начать военные действия против Армении и заставить Азербайджанскую Республику войти в круг советских государств. В обмен Турция просила Советскую Россию в качестве первоначальной помощи оказать содействие в объеме 5 миллионов турецких лир в золоте, а также оружием и припасами, некоторыми военнотехническими средствами, медико-санитарными материалами и продуктами. Объемы и масштабы намечаемой помощи были установлены в ходе переговоров [Хейфец 1967, 107]. Предполагалось, что XI Армия, в составе которой имелись военные части из турецких военнопленных, обойдя Баку, доберется до Анатолии через Карабах и Армению для участия в борьбе против Антанты.

Чтобы предотвратить проникновение большевистских войск в Азербайджан, вдоль границы с Дагестаном в двух пунктах – в районе Ялама и Хазра – была образована пограничная охрана. В Яламинском участке охрану осуществлял отряд из 20 человек, состоящий из местных жителей селений Ляджят и Худат. В Хазре граница также охранялась народным ополчением (милицией) и постовой стражей. Приставу Кусаров было поручено сформировать отряд для содействия местному ополчению в целях охраны границы. Накануне вторжения в Азербайджан части XI Красной армии находились уже в Дербенте и охраняли железнодорожную линию, курсируя между Дербентом и мостом над рекой Самур-чай. Личный состав Красной армии достигал 72 472 человек [Süleymanov 1988, 438]. Было принято решение привлечь военные части Кубинского уезда и местных добровольцев для несения сторожевой службы оставшейся без защиты границы. По донесению исполняющего обязанности командира 4-го Кубинского пехотного полка князя Н. Туманова товарищу военному министру А. Шыхлинскому, в целях усиления воинских частей в Хачмаса и сбора информации о противнике, а также для организации разведывательного дела сюда были присланы 4 роты,

составленные из жителей Кубы, бронепоезд за номером 3 и 70 человек из Яламы [РГАСПИ, ф. 85, оп. 27, д. 313, 374].

В исторической литературе оккупация Баку и всего Азербайджана довольно подробно освещена в азербайджанской и русской историографии. 27 апреля, 5 минут первого ночи, за 12 часов до предъявления ультиматума азербайджанскому парламенту, бронепоезд “III Интернационал”, в котором находились А. Микоян, Г. Джабиев и Г. Мусабеков, пройдя через Самурский мост и преодолевая сопротивление малочисленных и застигнутых врасплох пограничных кордонов, устремился к Баку. Вслед за ним также двинулись 4 бронепоезда. После двухчасового кровавого сражения бронепоезда захватили станцию Ялама. Станцию охраняли 2 роты Кубинского полка, кавалерийский дивизион (около 360 сабель), жандармский отряд (около 200 человек). В этом сражении было убито 5 красноармейцев и 8 бойцов было ранено. Потерпела неудачу и попытка первого бронепоезда задержать у станции Худат продвижение советского бронепоезда. Отступающие азербайджанские аскеры с целью замедлить движение красных войск подожгли мост у станции Хачмас и повредили дорожные стрелочные переводы. Однако эти действия не могли предотвратить продвижение бронепоездов [Токаржевский 1957, 269].

На северной границе формально была размещена 3-тысячная азербайджанская военная сила. Но войска были разбросаны по всей границе. Основные части, однако, находились в районе Кусары – Губа – Худат. Большая часть пограничной полосы была оголена и фактически не защищалась. Две роты под командованием прапорщика Бабаева, пулеметная команда и кавалерийский дивизион после неравных боев были вынуждены отступить. Сопротивление было оказано в Ляджатском переходе, у станции Худат, однако и здесь не удалось воспрепятствовать противнику. Вслед за бронепоездами, утром 27 апреля, перейдя границу, 7-ая кавалерийская и 31-ая пехотная дивизии Красной армии вошли в селение Гуллар Кубинского уезда. Гарнизон Кусаров сдался без сопротивления. В тот же день конные полки 7-ой дивизии захватили город Губа. Согласно Е. Токаржевскому, в Губе и Кусарах было взято в плен 31 офицер и 500 солдат азербайджанской армии [Токаржевский 1957, 269].

Срочная телеграмма военного министра С. Мехмандарова от 27 апреля с приказом об отправке из Казаха и Гянджи в северную границу, в Кызылбурун двух батальонов по 500 штыков в каждом [РГВА, ф. 25846, оп. 1, д. 1, 43] уже не могла существенно изменить ситуацию. Последняя непродолжительная стычка произошла между станциями Хырдалан и Баладжары. Вечером 27-го апреля, в 21 часов Баладжары были заняты советскими бронепоездами, утром в 4 часа бронепоезд “III Интернационал” прибыл на станцию Баку.

Утром 27 апреля большевистские вооруженные отряды в Баку стали занимать стратегические важные объекты – железнодорожный вокзал, почту, телеграф, радиостанцию, полицейские участки, крупные нефтепромыслы, промышленные предприятия, военный и торговый порт и пр. Подрывные группы прервали телефонную и телеграфную связь между Баку, северной границей и Гянджой, что не позволило правительству позвать на помощь верные военные части из провинций. Бакинский гарнизон фактически перешел на сторону Азербайджанского Революционного Комитета [Azərbaycan tarixi 2001, 424].

В подготовке и проведении военного переворота в апреле 1920 года в Баку активную роль сыграли и бывшие здесь турецкие военнослужащие и коммунисты. Именно благодаря их участию многие важные объекты в городе, в том числе железнодорожный вокзал, были заняты, а также был арестован военный губернатор города М. Г. Тлехас [Azərbaycan arxivı 1988, 153]. Именно турецкие офицеры и аскеры предотвратили попытку выезда из Баку правительства [Хейфец 1964, 108].

В оккупации города Баку значительную роль сыграла и Каспийская Военная Флотилия. Судовые составы флотилии, находящиеся под влиянием большевиков, предъявили правительству ультиматум о сдаче власти в течение двух часов Ревкому, грозя в противном случае бить прямой наводкой по правительственным зданиям.

Чтобы придать подобие законности оккупации 27 апреля, когда части Красной армии уже вступили на территорию Азербайджана, Азербайджанский Ревком предъявил ультиматум азербайджанскому парламенту, в котором от имени ЦК АКП (б), Бакинского Бюро Кавказского Краевого Комитета РКП (б) и Центральной

Рабочей Конференции потребовал сдачи власти ему [РГАСПИ, ф. 85, л. 20; Бакинский рабочий 1922, 22 апреля]. Невзирая на резкие возражения М. Э. Расулзаде и Ш. Рустамбекова, заседание парламента в 11 часов вечера приняло решение о сдаче власти мирным способом большевикам. Сдача была оговорена определенными условиями: Азербайджан продолжал сохранять независимость, правительство, формируемое Азербайджанской Коммунистической Партией, должно было функционировать временно, все служащие правительственных учреждений оставались на своих местах (менялись лишь лица, занимающие ответственные посты), новое временное коммунистическое правительство гарантировало жизнь и имущество членов парламента, Красная армия не должна была входить с боями в Баку, Ревком должен был пресечь всеми способами посягательства на независимость Азербайджана [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1988, 978–979; Документы и материалы 1967, 461–462]. Однако дальнейший ход событий очень быстро развеял иллюзии относительно истинных намерений большевиков, которые вовсе не задавались целью сохранить независимость Азербайджана. Вот почему все условия, обговоренные парламентом, остались на бумаге.

Следует отметить, что некоторые азербайджанцы-воины, понявшие захватнический характер XI Красной армии, отказывались служить в ее рядах. Так, 28 апреля бежали из своих частей аскеры позиционных батарей у Шихова Мыса, Зыха и Мисах, а также аскер бронепоезда Мамед Салах оглы. Военно-морской комиссар Ч. Ильдырым в своем приказе от 30 апреля 1920 г. № 4, призывал “всем начальникам принять меры к задержанию бежавших и предупредить аскеров Азербайджанской Советской Армии, что за дезертирство виновные будут подвергаться строгим наказаниям, вплоть до разстрела, как изменники...”.

В некоторых случаях же “злонамеренные лица, умышленно стремясь повредить делу укрепления в Азербайджане Советской власти”, повреждали телеграфные линии путем спутывания их попарно или с землей кусками проволоки. Это особенно наблюдалось на линии Баку – Хачмаз [РГВА, ф. 25856, л. 17].

30 апреля основные части XI Красной армии вошли в город. В продвижении им активно содействовала группа турецких

офицеров во главе с Халил-пашой, которая вела агитацию и призывала население не оказывать сопротивление наступающим красным войскам [Дарабади 1992, 34]. В тот же день части 7-ой кавалерийской дивизии вошли в Шемаху и Аксу, 1 мая же, преодолевая разрозненное сопротивление в разных районах республики, советские бронепоезда захватили Гянджинскую станцию. Тогда же, 1 мая корабли Волжско-Каспийской военной флотилии вошли в Бакинскую гавань. 3 и 4 мая произошла высадка военно-морских частей в Ленкорани и Астаре. Пятого мая кавалерийские части XI Красной армии вошли в Казах, а 7-го – в Евлах. К середине мая 1920 года XI Красная армия взяла под свой контроль почти всю территорию Азербайджанской Республики. Таким образом, Азербайджанская Демократическая Республика пала не вследствие внутреннего политического кризиса, а в результате военной интервенции Советской России, что привело к установлению власти большевиков. Активный участник описываемых событий Гамид Султанов позже искренно признавался, что советская власть была привнесена в Азербайджан на штыках. В своем выступлении на втором съезде АКП (б), состоявшемся в октябре 1920 года, Г. Султанов отмечал, что ЦК не давал указания ни рабочим, ни крестьянам о планируемом перевороте. “За нами стояли не дорогие наши товарищи, а наши красные штыки на Яламе. Я, когда шел предъявить требования правительству, вовсе не рассчитывал на ЦК. Я знал, что не сегодня, так завтра или послезавтра красный штык будет здесь” [АПДУДПАР, ф. 1, л. 280].

Только после двух дней военной интервенции, 29 апреля Азербайджанский Временный Революционный Комитет официально обратился к Москве об оказании военной помощи. В обращении говорилось: “Азербайджанский Временный Революционный Комитет, будучи не в состоянии сопротивляться со своими силами объединенным разбойничьим силам внешней и внутренней контрреволюции, предлагает правительству Российской Советской Республики заключить братский союз для ведения совместной борьбы с мировым империализмом и просит оказать немедленную действенную помощь, отправив отряды Красной Армии” [Известия Временного революционного

комитета Азербайджана 1920, 29 апреля, № 1]. Данное обращение Ревкома, отправленное после насильственного захвата власти, является очевидным примером политического лицемерия. Цель кажется нам ясной: следовало во что бы то ни стало доказать, что свержение законного правительства произошло не в результате иностранного военного вмешательства, а вследствие восстания самого народа. А обещания большевиков относительно независимости Азербайджана даже в советской форме, как уже отмечалось, так и остались обещаниями. Как говорилось в телеграмме Сталина, отправленной еще 24 апреля в Москву, “будущая (предполагаемая) независимость Азербайджана может быть воспринята лишь декларативно, без серьезного практического значения” [АПДУДП, ф. 1, оп. 1, л. 4].

Занятие Баку с большим удовлетворением было встречено в Москве. В. И. Ленин, выступая на Всероссийском съезде рабочих стекло-фарфорового производства 29 апреля, заявил: “С другой стороны, вчера же нами была получена весть из Баку, которая указывает, что положение Советской России направляется к лучшему; мы знаем, что наша промышленность стоит без топлива, и вот мы получили весть, что бакинский пролетариат взял власть в свои руки и сверг азербайджанское правительство. Это означает, что мы имеем теперь такую экономическую базу, которая может оживить всю нашу промышленность... Таким образом, наш транспорт и промышленность от бакинских нефтяных промыслов получают весьма существенную помощь” [Ленин 1967, т. 40, 332]. Аналогичным образом В. И. Ленин высказался и в октябре того же года на съезде рабочих и служащих кожевенного производства: “Вы знаете..., как завоевание Баку дало возможность сейчас привезти свыше 100 миллионов пудов нефти, как, наконец, наша промышленность стала приобретать тот фундамент, на котором является возможным создать хлебные запасы и привлечь рабочих снова на фабрики, собрать сырье и дать топливо, чтобы пустить фабрики, чтобы восстановить, наконец, хозяйственную жизнь” [Ленин 1967, т. 20, 332].

Касаясь политического значения захвата Баку, Г. Орджоникидзе в телеграмме, отправленной 4 мая из Баку во Владивосток, подчеркивал, что взятие столицы Азербайджана, будучи уроком

для новоявленных государств, возникших на окраинах Советской России, а также для многих независимых контрреволюционеров, имеет немаловажное политическое значение. Посредством этих государств буржуазные дипломаты Западной Европы рассчитывали уберечься от “большевистской опасности” [РГАСПИ, ф. 85, д. 10]. Одним из первых шагов захвативших власть в Азербайджане большевиков явился арест дипломатических представителей иностранных государств в Баку. Всего было арестовано около 400 иностранных подданных и дипломатов [Нәсәнли 2009, 414].

Таким образом, в результате военной интервенции был положен конец независимости Азербайджанской Республики. В скором времени прекратили свою деятельность и демократические учреждения, возникшие в бытность Первой Республики. Начался период становления в Азербайджане партийно-советской диктатуры. Хотя составы Азербайджанского ЦИКа и Совнаркома были укомплектованы преимущественно из азербайджанцев, настоящая власть принадлежала Кавказскому краевому комитету и Бакинскому комитету РКП (б), где доминировали представители других национальностей, в основном русские и армяне. Наличие на территории Азербайджана воинских частей также служило дополнительным фактором, способствующим укреплению советской диктатуры.

ЛИТЕРАТУРА

Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку, 2011.

Азербайджан. 1920. 14 января – 9 марта.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Армия. (Документы и материалы). Баку, 1998.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, 1998.

Бакинский рабочий. 1922. 22 апреля.

Борьба за победу Советской власти в Азербайджане, 1918–1920. (Документы и материалы). Баку, 1967.

Военные моряки в борьбе за советы в Азербайджане и Прикаспии. Баку, 1971.

Гасанлы Дж. Русская Революция и Азербайджан. Трудный путь к независимости. 1917–1920. Москва, 2011.

Гасымов З. Утерянная государственность Азербайджана в зеркале историографии: дискуссия об оккупации республики // **Кавказ и глобализация.** 2007. Т. 1 (5).

Дарабади П. Бакинская операция XI Армии // **Известия АН Азербайджана.** Серия истории, философии и права. 1992, № 5.

Декреты Азревкома (1920–1921 гг.) Сборник документов. Баку, 1988.

Директивы Главного командования фронтов Красной Армии 1917–1920 годов. Сборник документов. Москва, 1969.

Директивы Главного командования фронтов Красной Армии. Т. III. Москва, 1974.

Дудин И. Прорыв бронепоездов. Баку, 1970.

Известия Временного революционного комитета Азербайджана. 1920. 29 апреля. № 1.

Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920–1921 г. Баку, 1989.

Игтихад. 1920. 2 января.

Караев А. Г. Из недавнего прошлого. Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической партии. Баку, 1927.

Кадишев Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва, 1960.

Краснознаменный Закавказский. Москва, 1969.

Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Москва, 1967.

Российский Государственный Архив Социально-политической Истории (РГАСПИ), ф. 85, оп. 13, д. 6.

РГАСПИ, ф. 85, оп. 13, д. 10.

РГАСПИ, ф. 85, оп. 27, д. 313.

Российский Государственный Военный Архив, ф. 25846, оп. 1, д. 1, ч. 3.

Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Баку, 1928.

Токарежеский Е. В. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957.

Траскунов М. Б. Героический боевой путь XI Армии на фронтах гражданской войны. Тбилиси, 1958.

Хейфец А. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918–1920). Москва, 1964.

Azərbaycan arxivi. 1988. № 1–2.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlament. II cild. Bakı, 1998 (Т. 2, Баку).

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA) (Государственный Архив Азербайджанской Республики – ГААР), ф. 894, оп. 7, д. 18.

ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 6.

ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 98.

ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 107.

ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 127.

ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 145.

ГААР, ф. 894, оп. 19, д. 107.

ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 112.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики – АПДУДПАР), ф. 1, оп. 1, д. 2а.

АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1, д. 8.

Azərbaycan tarixi. 7 cildə, (История Азербайджана. В 7-ми томах). V cild. Bakı, 2001.

Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində / История Азербайджана в исторических документах. 1917–1920 гг. Т. 1. Баку, 2010.

Cəbiyev H. 23 saat Yalamadan Bakıya // Sovet hakimiyyəti uğrunda. Xatirilər məcmuəsi. (За 23 часа от Яламы до Баку // За Советскую власть. Сборник мемуаров). Bakı, 1967.

Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, 1918–1920 (Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики, 1918–1920). Bakı, 2009.

Musabəyov Q. 1920-ci ilin baharı // Sovet hakimiyyəti uğrunda. Xatirilər məcmuəsi (Весна 1920 г. // За Советскую власть. Сборник воспоминаний). Bakı, 1967.

Süleymanov M. S. Azərbaycan Ordusu (1918–1920) (Азербайджанская Армия (1918–1920)). Bakı, 1998.

V. İ. Lenin Azərbaycan haqqında (В. И. Ленин об Азербайджане). Bakı, 1970.

Yefremov M. F. Bakı yolunda // **Sovet hakimiyyəti uğrunda. Xatirələr məcmuəsi** (На пути к Баку // За Советскую власть. Сборник мемуаров). Bakı, 1967.

REFERENCES

Adres-kalendar (2011) – *Adres-kalendar Azerbajjanskoy Respubliki na 1920 g.*, “Nagyl Evi”, Baku. (In Russian).

Azerbaijan (1920), January 14 – March 9. (In Russian).

Azerbajjanskaya Demokraticeskaya Respublika ... Armiya (1998) – *Azerbajjanskaya Demokraticeskaya Respublika (1918–1920). Armiya. (Dokumenty i materialy)*, Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, Baku. (In Russian).

Azerbajjanskaya Demokraticeskaya Respublika ... Vneshnyaya politika (1998) – *Azerbajjanskaya Demokraticeskaya Respublika (1918–1920). Vneshnyaya politika. (Dokumenty i materialy)*, Izdatelstvo “Azerbaidjan”, Baku. (In Russian).

Bakinskii rabochiy (1922), April 22. (In Russian).

Borba za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbajjane (1976), *Borba za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbajjane, 1918–1920. (Dokumenty i materialy)*, Izdatelstvo akademii Nauk Azerbaidjanskoy SSR, Baku. (In Russian).

Voyennyye moryaki ... (1971) – *Voyennyye moryaki v borbe za soveti v Azerbajjane i Prikaspii*, Elm, Baku. (In Russian).

Hasanli Dj. (2011), *Russkaya Revolutsiya i Azerbajjan 1917–1920*, Flinta, Moscow. (In Russian).

Hasymov Z. (2007), “Uteryannaya gosudarstvennost’ Azerbaydzhana v zerkale istoriografii: diskussiya ob okkupatsii respubliki”, *Kavkaz i globalizatsiya*, T. 1 (5), pp. 170–7. (In Russian).

Darabadi P. (2011), “Bakinskaya operatsiya XI Armiyii”, *Izvestiya AN Azerbajjana*, Seriya istorii, filosofii i prava, no. 5, Baku, pp. 34–60. (In Russian).

Dekrety Azrevkoma (1920–1921), *Sbornik dokumentov*, Azərənəşr, Baku, 1988. (In Russian).

Direktivy Glavnogo komandovaniya (1969) – *Direktivy Glavnogo komandovaniya frontov Krasnoy Armii 1917–1920*, Voenizdat, Moscow. (In Russian).

Direktivy Glavnogo komandovaniya (1974) – *Direktivy Glavnogo komandovaniya frontov Krasnoy Armii 1917–1920*, Voenizdat, Moscow. (In Russian).

Dudin I. (1970), *Proryv bronepoezdov*, Azərənəşr, Baku. (In Russian).

Izvestiya Vremennogo revolyutsionnogo komiteta (1920) – *Izvestiya Vremennogo revolyutsionnogo komiteta Azerbaidzhan*, 29 Apr., No. 1. (In Russian).

Internatsionalnaya pomoshch XI armiyi (1989) – *Internatsionalnaya pomoshch XI armiyi v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbaidzhan* 1920–1921, Azərənəşr, Baku. (In Russian).

Ittihad (1920), January 2. (In Russian).

Karaev A. (1927), “Iz nedavnego proshlogo”, *Materiali k istorii Azerbaidzhanskoy Kommunisticheskoy partii*, Bakinskiy rabochiy, Baku. (In Russian).

Kadyshev B. (1960), *Interventsiya i Grazhdanskaya vojna v Zakavkazye*, Voennoe izdatelstvo, Moscow. (In Russian).

Krasnoznamenniy Zakavkazskiy (1969) – *Krasnoznamenniy Zakavkazskiy*, Voennoe izdatelstvo, Moscow. (In Russian).

Lenin V. I. (1967), *Polnoe sobraniye sochineniy*, Politizdat, Moscow. (In Russian).

RGASPI – *Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Sotsialno-Politicheskoy istorii*, f. 85.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voennoy Arhiv, f. 25846. (In Russian).

Steklov A. (1928), *Armia Musavatskoho Azerbaidzhan*, AZGIZ, Baku. (In Russian).

Tokarzhevskiy E. V. (1957), *Iz istorii inostrannoy interventsii i grazhdanskoy vojny v Azerbaidzhan*, Izdatelstvo akademii Nauk Azerbaidzhanskoy SSR, Baku. (In Russian).

Traskunov M. (1957), *Geroyicheskiy boevoy put' XI Armii na frontakh grazhdanskoy vojny*, Izdatelstvo ZVO, Tbilisi. (In Russian).

Heyfetz A. (1964), *Sovetskaya Rossiya i sopredelniye strany Vostoka v gody grazhdanskoy vojny (1918–1920)*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Azerbaidzhan arxiv (1988), № 1–2. (In Azerbaijani).

Azerbaijan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament, 2 tom. Baku, 1998. (In Azerbaijani).

Azerbaijan Respublikasının Dövlət Arxiv (ARDA), f. 894, op. 7, d. 18. (In Azerbaijani).

ARDA, f. 894, op. 10, d. 6. (In Azerbaijani).

ARDA, f. 894, op. 10, d. 98. (In Azerbaijani).

ARDA, f. 894, op. 10, d. 107. (In Azerbaijani).

ARDA, f. 894, op. 10, d. 127. (In Azerbaijani).

ARDA, f. 894, op. 10, d. 145. (In Azerbaijani).

ARDA, f. 894, op. 19, d. 107. (In Azerbaijani).

ARDA, f. 970, op. 1, d. 112. (In Azerbaijani).

Arxiv Politicheskikh Dokumentov Upravleniya Delami Prezidenta Azerbajanskoy Respubliki (APDUDPAR), f. 1, op. 1, d. 2a. (In Azerbaijani and Russian).

APDUDPAR, f. 1, op. 1, d. 8.

Azerbaijan tarixi (2001) – *Azerbaijan tarixi*, 7 cildə, 5 cild, AMEA Tarix İnstitutu, Baku. (In Azerbaijani).

Azerbaijan tarixi arxiv (2010) – *Azerbaijan tarixi arxiv sənədlərində 1917–1920*, T. I, Chashioglu, Baku. (In Azerbaijani).

Cabiyev H. (1967), “23 saat Yalamadan Bakıya”, *Sovet hakimiyyəti uğrunda. Xatirələr məcmuəsi*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat, Baku, pp. 72–80. (In Azerbaijani).

Hasanlı Dj. (2009), *Azerbaijan Xalq Cümhuriyyəti xarici siyasəti 1918–1920*, GARİSMA MMC, Baku. (In Azerbaijani).

Musabayov Q. (1967), “1920-I ilin baharı”, *Sovet hakimiyyəti uğrunda. Xatirələr məcmuəsi*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat, Baku, pp. 15–20. (In Azerbaijani).

Süleymanov M. S. (1998), *Azerbaijan Ordusu (1918–1920)*, Herbi nəşriyyat, Baku. (In Azerbaijani).

Lenin V. I. (1970), *Azerbaijan haqqında*, Azərnəşr, Baku. (In Azerbaijani).

Yefremov M. (1967), “Bakı yolunda”, *Sovet hakimiyyəti uğrunda. Xatirələr məcmuəsi*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat, Baku, pp. 92–7. (In Azerbaijani).

У. Гусейнова
**ПІДГОТОВКА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ОКУПАЦІЇ
ПІВНІЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНУ
ХІ ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ**

У цій статті висвітлюється процес підготовки та реалізації окупації Радянською Росією Азербайджану в квітні 1920 року. Зазначаються успіхи, досягнуті молодю державою Азербайджанською Демократичною Республікою у внутрішній та зовнішній політиці за короткий період її існування. Аналізується складна геополітична ситуація республіки напередодні її падіння. При цьому основна увага акцентується на агресивних діях Вірменії і Радянської Росії проти незалежності Азербайджану. Зазначається, що після перемоги в громадянській війні в Росії більшовицький режим став основним джерелом небезпеки для народів колишньої імперії, які нещодавно здобули незалежність. Аналізуються політико-дипломатичні кроки, зроблені більшовиками проти незалежної азербайджанської держави, економічні та геополітичні аспекти зовнішньої політики Радянської Росії щодо Азербайджанської Республіки і південно-кавказького регіону в цілому. Відзначається, що для відновлення зруйнованої економіки, вирішення гострих соціальних питань Росія дуже потребувала паливні ресурси. Тому навесні 1920 року окупація Азербайджану з його нафтовим Бакинським районом була головним стратегічним завданням радянської влади в південному напрямку. Після закінчення громадянської війни в Росії більшовики взяли до безпосереднього здійснення плану захоплення Азербайджану і Кавказу. Захопивши Азербайджан, більшовики сподівалися також досягнути свої відомі політико-ідеологічні цілі на Сході. Азербайджан був для них важливим плацдармом у поширенні комуністичного руху на всьому Сході. Перед захопленням Азербайджану більшовики шляхом політико-дипломатичного тиску намагалися заманити його в протистояння політичних сил усередині самої Росії. З цією метою вони в ультимативній формі пропонували уряду Азербайджану підписати союз із Радянською Росією проти Денікіна. Однак Азербайджанський уряд, відстоюючи принцип невтручання у внутрішні справи інших держав, вважав неприпустимим вторгнення в сферу боротьби російського народу в питанні улаштування ним свого внутрішнього життя. Політика більшовиків відносно незалежних держав була спрямована на відновлення Російської імперії в колишніх межах, але під новою вивіскою. Після перемоги над Денікіним радянське військове керівництво підготувало детальний план окупації Азербайджану. Захопивши Дагестан, командування ХІ Червоної армії взялося до безпосереднього здійснення цього плану. У статті докладно описуються всі моменти військової операції щодо окупації

Баку. Підкреслюється, що незалежна Азербайджанська Демократична Республіка припинила своє існування не через внутрішні протиріччя, а в результаті військової інтервенції Радянської Росії.

Ключові слова: Азербайджанська Демократична Республіка, Радянська Росія, XI Червона армія, військове вторгнення, окупація

У. Гусейнова

ПОДГОТОВКА И ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ОККУПАЦИИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА XI КРАСНОЙ АРМИЕЙ

В этой статье освещается процесс подготовки и осуществления оккупации Советской Россией Азербайджана в апреле 1920 года. Отмечаются успехи, достигнутые молодым государством Азербайджанской Демократической Республикой во внутренней и внешней политике за краткий период ее существования. Анализируется сложная геополитическая ситуация республики накануне ее падения. При этом основное внимание акцентируется на агрессивные действия Армении и Советской России по отношению к независимости Азербайджана. Указывается, что после победы в гражданской войне внутри России, большевистский режим стал главным источником опасности для народов бывшей империи, недавно достигших независимости. Прослеживаются политико-дипломатические шаги, предпринятые большевиками против независимого азербайджанского государства, экономические и геополитические аспекты внешней политики Советской России в отношении Азербайджанской Республики и всего южнокавказского региона. Отмечается, что для восстановления разрушенной экономики, решения острых социальных вопросов Россия очень нуждалась в топливе. Поэтому весной 1920 г. захват Азербайджана с его нефтеносным Бакинским районом являлся главной стратегической задачей советской власти в южном направлении. После окончания гражданской войны в России, большевики приступили к непосредственному осуществлению плана по захвату Азербайджана и Кавказа. С захватом Азербайджана большевики надеялись также достичь своих известных политико-идеологических целей на Востоке. Азербайджан являлся для них важным плацдармом в распространении коммунистического движения на всем Востоке. Перед захватом Азербайджана большевики путем политико-дипломатического давления пытались завлечь его в противоборство политических сил внутри самой России. С этой целью они в ультимативной форме предлагали правительству Азербайджана заключить союз с Советской Россией против Деникина. Однако азербайджанское правительство, отстаивая принцип невмешательства во внутренние дела других государств, считало недопустимым вторжение в сферу борьбы русского народа в

деле устройства им своей внутренней жизни. Политика большевиков в отношении независимых государств преследовала, по сути, цель восстановления Российской империи в прежних границах, но под новой вывеской. После победы над Деникиным советское военное руководство подготовило подробный план оккупации Азербайджана. Захватив Дагестан, командование XI Красной армии приступило к непосредственному осуществлению этого плана. В статье подробно описываются все моменты военной операции по захвату Баку. Подчеркивается, что независимая Азербайджанская Демократическая Республика прекратила свое существование не в силу внутренних противоречий, а в результате военной интервенции со стороны Советской России.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Советская Россия, XI Красная армия, военное вторжение, оккупация

Стаття надійшла до редакції 10.05.2019

UDC 327(517.3:571.52)

**IN SEARCH OF MUTUAL UNDERSTANDING:
MONGOLIAN-TUVAN RELATIONS
IN THE FIRST HALF OF THE 1940s**

I. Otroshchenko

DSc (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

khalkhamongol@i.ua

Based on unpublished documents, the article explores the relationship between the Mongolian People's Republic MPR and the Tuvan People's Republic (TPR) on the eve of the latter's accession to the Soviet Union. The issue of determining the border remained key in relations between the two republics until Tuva became part of the USSR. The Mongolian government insisted on clarifying the borderline according to historical data and argued that the return to citizens of the border areas of their ancestral pasture lands could prevent conflicts between the arats of the border areas on both sides. For TPR, on the contrary, the earlier adopted and beneficial for it agreement of 1932 was quite satisfactory. The Soviet Union, which Mongolia and Tuva repeatedly addressed as an arbiter in 1941–1943, proposed instead of revising the entire border line to refine certain disputed sections. Since the mid-1943, the Mongolian-Tuvan polemic on the border seems to be moving into an unofficial channel, which can be explained by the positive decision of the Soviet side, adopted in the spring of 1943, on the accession of Tuva to the USSR in the future.

Despite the constant border conflicts in the 1940s and the lack of progress in the negotiation process regarding the border question, official contacts between the MPR and TNR continued until Tuva joined the USSR. But bilateral relations were also complicated by the movement of some Tuvans

© 2019 I. Otroshchenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

to Mongolia, which began back in the 1930s as a reaction to repressive state policies. At the same time in the 1940s continued the massive forced relocation to Tuva of a part of Tuvans from the Mongolian regions bordering on it. Soviet diplomats understood the difficult relations between the establishments of both republics and tried to take this into account in everyday diplomatic practice.

Keywords: international relations, Kh. Choibalsan, Mongol People's Republic, Mongols, S. Toka, Tuvan People's Republic, Tuvans, USSR

І. В. Отрощенко

**У ПОШУКАХ ПОРОЗУМІННЯ:
МОНГОЛЬСЬКО-ТУВИНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х рр.**

Це дослідження на основі неопублікованих документів з Архіву зовнішньої політики Російської Федерації¹ присвячене аналізу та виявленню основних тенденцій загалом малодосліджених монгольсько-тувинських взаємин у першій половині 1940-х рр. Головне місце у відносинах між двома республіками на цей період посідало питання, пов'язане з визначенням монгольсько-тувинського кордону. Нагадаємо, що лінія державного кордону між Монгольською Народною Республікою (МНР) і Тувинською Народною Республікою (ТНР) була визначена, за сприяння радянської дипломатії, угодою 1932 року. Угода 1932 р. стала основним документом, якого тувинська і радянська сторони намагалися дотримуватися при укладанні наступних угод з прикордонного розмежування на відповідних переговорах. Однак після низки дискусій в уряді МНР ця угода так і не була ратифікована, оскільки засвідчувала великі поступки, зроблені Туві. Монгольська сторона неодноразово порушувала питання про необхідність уточнення лінії кордону, вважаючи, що прикордонна комісія необґрунтовано передала Туві частину території, яка належить МНР, і що при проведенні кордону в 1932 році не були враховані історичні матеріали. Так, у квітні 1937 року монгольський уряд ставить перед урядами Туви та СРСР питання про перегляд угоди 1932 року і повернення МНР споконвічно монгольських земель, зокрема Соляної гори (тув. *Дус-Даг*). Монгольська сторона вказувала, що

¹ Деякі з цих документів, наскільки відомо автору, ще не були введені в науковий обіг.

угода 1932 року була несправедливою, нав'язаною Монголії під тиском СРСР. Проте радянська сторона вважала, що “угода вдало розмежувала інтереси сторін і Соляна гора монголам, по суті, не потрібна” [цит. за: История Монголии... 2007, 142]. Отже, прикордонний режим не дотримувався, монголи кочували на територіях, що відійшли до ТНР, і навпаки, відповідно між ними траплялися прикордонні інциденти, коли тувинці і монголи претендували на одні й ті ж самі ділянки землі. Питання визначення кордону з початку 1930-х рр. стало ключовим у відносинах між двома республіками і залишалось таким до входження Туви до складу СРСР у жовтні 1944 року.

1940-ві роки розпочалися певним потеплінням у двосторонніх відносинах: уряди МНР і ТНР дійшли у 1940 р. згоди про проведення нової лінії кордону на основі історичних матеріалів, підписавши 21 травня в Улан-Баторі відповідну угоду. На лінії кордону, встановленій у 1932 році, було вирішено твердо не наполягати [Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 24]. Відомий російський дослідник С. Г. Лузянин стверджує, що ця угода була підписана під серйозним тиском монгольського прем'єра Х. Чойбалсана на тувинського посла в МНР Намсарая та інших тувинських представників [Лузянин 2003, 247]. Ще 28 лютого 1940 р. Х. Чойбалсан був нагороджений Орденом Республіки (ТНР)² за заслуги у справі зміцнення дружби між народами МНР і ТНР [Собрание архивных документов... 2014, 377].

Улітку 1940 р. була створена нова тувинсько-монгольська прикордонна комісія, яка в серпні виїхала на спільний кордон і працювала там протягом чотирьох місяців. При цьому тувинська делегація вбачала мету роботи комісії в уточненні лінії кордону, встановленого угодою 1932 року, а монгольська – в її перегляді, причому монголи пропонували не враховувати угоду 1932 р., керуючись винятково історичними фактами. Проте спільної думки ця комісія не дійшла, і її члени були відкликані [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 24]. Ця невдача, схоже, знову загострила

² Орден Республіки – найвища нагорода Тувинської Народної Республіки, запроваджена Указом Президії Малого Хуралу від 17 березня 1935 року.

відносини між двома народними республіками. 3 вересня 1940 р. з'явилася нота Х. Чойбалсана, адресована генсеку Тувинської народно-революційної партії С. Тока, про незгоду демаркації лінії кордону [Собрание архивных документов... 2014, 386].

Позиція монгольської сторони була викладена у розлогіму листі Х. Чойбалсана від імені монгольського уряду³ наркомун закордонних справ СРСР В. М. Молотову (від 14 травня 1941 р.)⁴. У цьому листі зазначалося: “Випадки захоплення пасовиськ з боку тувинських громадян, які все частішають, завдання шкоди в житті населення і т. п. несправедливості наполегливо вимагають, як ніколи, найшвидшого вирішення цього питання. З огляду на те, що Уряди обох республік не можуть дійти згоди в цьому питанні, Уряд Монгольської Народної Республіки просить Уряд Радянського Союзу взяти на себе роль арбітра і справедливо вирішити це питання. Справжні матеріали з питання про кордони між Монгольською Народною Республікою та Тувинською Народною Республікою зберігаються у нас в архівах, частина яких до цього були направлені у Повноважене Представництво МНР у СРСР, і до цього листа додаємо деякі додаткові матеріали” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 26].

Далі йшов детальний перелік пунктів, через які мав, на думку монгольської сторони, пролягати кордон [див.: АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 26–27]. Всі перераховані місцевості були взяті на основі наявних в уряді МНР історичних матеріалів, зокрема карти дербетських аймаків, складеної в 1890 році, і офіційних даних, складених у 1907 році, де перераховані 12 монгольських прикордонних караулів, вздовж лінії монгольсько-тувинського кордону (Хату-Улясугай, Чигерсугей, Урук-Нур, Ботогони-Холой, Боро-Чихиту, Хандагайту, Цацаргана, Оргиху-Булак, Алак-Обо, Самгалтай, Ерсун і Джинджилик) [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 28]. Чойбалсан додавав, що раніше в цих пунктах були прикордонні цагди (охорона) і досі там збереглися сліди

³ Х. Чойбалсан був не лише прем'єром, а й міністром закордонних справ МНР.

⁴ Цей лист 26 травня 1941 р. заступник голови ради міністрів МНР Ч. Суренжав вручив тимчасовому заступнику 3-го Далекосхідного відділу МЗС СРСР Г. П. Латишеву і попросив про зустріч із наркомом В. М. Молотовим стосовно питання про кордон між МНР і ТНР.

прикордонних знаків, наявність яких змішана монгольсько-тувинська прикордонна комісія зафіксувала у 1940 році у своїй постанові “шляхом власного огляду їх на місцевості до пункту Джинджилік” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 28]. Визнаючи наведені вище дані єдино вірними, монгольський уряд вважав, що уточнення лінії кордону між двома республіками згідно з цими даними може стати найбільш справедливим, бо повернення громадянам прикордонних районів їхніх споконвічних пасовищних земель може запобігти будь-яким конфліктам між аратами прикордонних районів двох дружніх сусідніх республік. Наприкінці листа зазначалось: “Ця пропозиція Уряду Монгольської Народної Республіки є остаточною” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 28]. Монгольський уряд просив остаточно вирішити питання про прикордонну лінію між МНР і ТНР на основі історичних матеріалів, оскільки “ми самі не маємо можливості це зробити, через розходження з Урядом Тувинської Народної Республіки, який, ігноруючи історичні дані, безпідставно претендує на встановлення нової лінії кордону по території нашої країни, шляхом передачі значної території МНР” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 29].

31 травня 1941 р. в ході бесіди наркома закордонних справ СРСР В. Молотова із заступником голови ради міністрів МНР Ч. Суренжавом останній звернувся з проханням до радянської сторони допомогти у вирішенні питання про уточнення лінії кордону між МНР і ТНР. Суренжав сказав, що зараз немає чіткої межі, а тому мають місце часті непорозуміння між тувинцями і монголами, які претендують на одні й ті ж самі ділянки землі [Документи внешней политики... 1998, 711]. Вже протягом 30–40 років точаться суперечки про кордон між монголами і тувинцями, але досі МНР і ТНР не можуть домовитися, хоча і є дружніми між собою народно-революційними державами. У 1932 р. змішана монгольсько-тувинська прикордонна комісія провела певну роботу зі встановлення лінії кордону. Однак рішення цієї комісії не були затверджені монгольським урядом (рада міністрів затвердила рішення, але Малий Хурал не ратифікував їх, і монголи вважають, що ці рішення для них не обов’язкові). Суренжав повідомив, що на деяких ділянках немає узгодженої і добре позначеної лінії кордону, і там монгольське і тувинське населення

живе змішано. За останній час були випадки, коли тувинці просувалися на монгольську територію і займали монгольські пасовища [Документы внешней политики... 1998, 712]. Якщо ТНР звернеться до МНР з проханням поступитися частиною монгольської території з огляду на те, що ТНР не вистачає своїх пасовищ, то МНР погодиться це зробити, але після уточнення кордону. Уряд МНР вважає, що основним документом для уточнення кордону має стати угода від 21 травня 1940 року між Чойбалсаном і Намсарасем. В. Молотов сказав, що він ознайомиться з наявними з цього питання матеріалами і картами. Потім питання буде обговорено в Колегії НКЗС і представлено на затвердження Раднаркому (РНК) СРСР. Рішення РНК СРСР буде повідомлено уряду МНР [Документы внешней политики... 1998, 712].

Радянська сторона, до якої МНР і ТНР неодноразово звертали-ся як до арбітра в 1940–1943 рр., спочатку пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону, визначеної 1932 р., провести уточнення окремих спірних ділянок, а згодом – відкласти вирішення цього питання на післявоєнний час. Наприклад, у стислій довідці від 27 травня 1941 р. Далекосхідний відділ МЗС СРСР пропонував рекомендувати урядам МНР і ТНР уточнення спірних ділянок провести на основі лінії кордону, визначеного у 1932 р., і з врахуванням того – населення якої зі сторін постійно проживає чи кочує спірними теренами. Пропонувалось також створити нову Змішану монгольсько-тувинську прикордонну комісію, призначивши до неї трьох представників від НКЗС [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 24]. До останнього справа так і не дійшла.

Зокрема, 24 грудня 1942 р., під час візиту до Москви, тувинський прем'єр О. М. Чімба заявив, що наявна лінія кордону між МНР і ТНР “монголами не дотримується”. Так, наприклад, монголи заявляють, що Соляна гора належить їм, зазіхають не лише на Соляну гору, а й на інші тувинські прикордонні ділянки [АВП РФ, ф. 06, оп. 4, п. 23, д. 252, л. 24]. 29 грудня 1942 р. О. Чімба порушив у бесіді з В. Г. Деканозовим⁵ питання про монголо-тувинський кордон. На думку Чімби, непорозуміння на кордоні відбувається тому, що монгольський уряд відмовляється визнавати

⁵ В. Г. Деканозов – заступник наркома закордонних справ СРСР (1939–1947). У його віданні були Іран, Туреччина, Афганістан, Монголія, Китай, Сінцзян і, схоже, Тува.

договір про кордон від 1932 р. і незаконно зазіхає на Соляну гору. Тувинський уряд просив НКЗС: а) порадити монгольському уряду дотримуватися угоди 1932 року до самого уточнення лінії кордону арбітром; б) проводити перевірку прикордонних конфліктів за участі представників монгольського та тувинського урядів [АВП РФ, ф. 06, оп. 4, п. 3, д. 30, л. 120]. “Радянські товариші” черговий раз порадили “обом сусіднім дружнім урядам” вжити всіх заходів задля припинення конфліктів між прикордонним монгольським та тувинським населенням. Під час перебування С. Токи в Москві, навесні 1943 р., його ознайомили з радянськими пропозиціями щодо “прикордонного питання” між МНР і ТНР, схваленими В. Молотовим. Після ознайомлення з ними Тока заявив, що він цілком підтримує пропозицію відкласти вирішення цього питання на післявоєнний час. Він погодився і з іншими позиціями, однак підкреслив, що т.зв. спірна територія, за угодою між МНР і ТНР, належить Туві. Далі Тока сказав, що всі ці пропозиції мають також виконуватися урядом Монголії, який не завжди рахується з тувинським урядом і навіть не відповідає на його ноти [АВП РФ, ф. 06, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 365, л. 3]. Тувинський генсек знову запропонував спільну перевірку прикордонних конфліктів за участі представників МНР і ТНР. Тока також висловив побажання, щоб ці пропозиції були сформульовані у вигляді документа і направлені монгольському та тувинському урядам. Деякі дослідники вважають, що прикордонні суперечки ТНР з МНР в умовах воєнного часу прискорили рішення Москви щодо входу Туви до складу СРСР [Лузянин 2003, 262–263].

Ось деякі приклади тодішніх відносин між двома народними республіками. У листопаді 1942 р. монгольські прикордонники затримали тувинського арата в районі Ерзін і протримали тиждень під арештом. На протест тувинського уряду відповіді від уряду МНР не надійшло [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 3]. 27 квітня 1943 року О. Чімба ознайомив М. Суцєвського з нотою Чойбалсана. Монгольський уряд протестував проти того, що арати ТНР намагаються провести сімбу ярових на спірних теренах хошунів Монгун-Тайга, Овюр, Ерзін⁶. Мовляв, нота Чойбалсана

⁶ 1941 р. у ТНР були утворені нові хошуни, зокрема Монгун-Тайгінський, Овюрський та Ерзінський.

викликала велике здивування в урядових колах Туви [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 20]. Схоже, що надалі запал монгольсько-тувинської полеміки щодо кордону зменшується, що можна пов'язати з позитивним рішенням радянської сторони, прийнятим навесні 1943 р. щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі. На думку авторки, Чойбалсан був проінформований про такий сценарій у січні-лютому 1943 р. під час зустрічей із В. Молотовим у Москві⁷.

Час від часу радянська сторона намагалась посилено залагодити непрості монгольсько-тувинські взаємини на кордоні. Так, напередодні входження Туви до складу СРСР 1-й заступник голови Президії Верховної Ради Російської РФСР І. О. Власов у своєму звіті⁸ зазначав, що посушливе літо цього року створило в Монголії вкрай несприятливі умови для майбутньої зимівлі худоби. У більшості аймаків, особливо в північно-східних, сіно не заготовлено і зимівля худоби відбуватиметься досить напружено. Зокрема Убсунурський аймак МНР, що межує з ТНР, абсолютно не має заготовленого сіна і не зможе забезпечити нормальну зимівлю двох мільйонів голів худоби. Тим часом хошуни ТНР, які межують із цим аймаком, мають у своєму розпорядженні великі площі пасовищ з добрими кормами і можуть без жодного збитку для власного стада надати в цьому році частину пасовищних угідь для зимівлі монгольської худоби. Отже, І. Власов пропонував, щоб уряд Монголії домовився з урядом ТНР про перегін на зимівлю певної кількості худоби до Туви [РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1327, л. 30].

Після входження в жовтні 1944 року Туви до складу СРСР радянські прикордонні війська взяли під охорону кордон між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області (ТАО) вздовж зазначеної лінії 1932 року, у результаті чого спірні ділянки, на які претендували монголи, виявилися у радянських межах. Тоді ж

⁷ Дві таких зустрічі Чойбалсана з Молотовим (5 січня та 3 лютого 1943 р.), на відміну від інших, не записувались [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 3, д. 29, л. 1, 32]. 18 березня 1943 р. відбулась зустріч В. Молотова з С. Тока, яка також не записувалась, і під час якої йшлося про умови приєднання ТНР до СРСР, що підтверджується іншими документами.

⁸ Звіт про участь радянської делегації у святкуванні 23-ї річниці тувинської революції (6.09.1944).

радянський уряд повідомив монгольському, що до уточнення лінії кордону монголам дозволяється проживати й кочувати на спірних територіях на тих же умовах, що й раніше [РГАСПИ, ф. 17, оп. 137, ед. хр. 144, л. 18]. 25 травня 1945 р. посол МНР у Москві Ж. Самбу в бесіді з помічником заст. 1-го Далекосхідного відділу НКЗС М. Ш. Бахітовим повідомив, що монгольський уряд передав радянському посланнику І. О. Іванову ноту з проханням прискорити створення змішаних радянсько-монгольських комісій задля уточнення лінії кордону між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області [Лузянин 2003, 249]. Від себе Самбу додав, що уточнення кордону бажано провести влітку поточного року. 2 липня 1945 р. аналогічна бесіда відбулася знову між М. Ш. Бахітовим із Самбу і секретарем ЦК МНРП Б. Ширендибом. Проте радянська сторона не поспішала з вирішенням цього питання [Лузянин 2003, 250].

20 квітня 1949 р. начальник прикордонних військ МВС СРСР М. П. Стаханов листом повідомив МВС СРСР, що в ТАО області відбувається закріплення земель за колгоспами і що закріплюються за колгоспами також землі, що розташовані на спірній території. У зв'язку з цим листом від 12 травня 1949 р. МЗС СРСР повідомило міністру сільського господарства І. О. Бенедиктову і в копії міністру внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглову про недоцільність закріплення за колгоспами земель на спірній території, де монгольське населення кочує або займається посівами, до вирішення питання про уточнення кордону [РГАСПИ, ф. 17, оп. 137, ед. хр. 144, л. 19]. 6 серпня 1949 р. повідомлялось, що монголи з питань землекористування на спірних ділянках між СРСР і МНР (у межах ТАО) зі скаргами до МЗС СРСР не зверталися.

Кордон між СРСР і Монголією на тувинсько-монгольській ділянці залишався невизначеним, і в зв'язку зі зростанням населення в Туві та Монголії, розвитком народного господарства там все частіше виникали непорозуміння. Переговори навколо кордону відбулися в 1957–1958 рр. За мемуарами відомого радянського сходознавця і дипломата М. С. Капіци, радянська делегація постійно зазнавала тиску тувинської влади, апетити якої були великі [Капица 1996, 200]. Радянсько-монгольський кордон у межах тувинсько-монгольської ділянки був чітко визначений і демаркований

угодою від 26 березня 1958 р. М. С. Капица зауважував, що при складанні договору в 1958 році недостатньо були враховані потреби прикордонного населення Убсунурського аймака МНР у пасовищах [Капица 1996, 200]. Він визнавав, що стара лінія кордону на окремих ділянках відхиляється в бік монгольської території, і варто було б домовитися про усунення таких відхилень на кордоні шляхом рівноцінного обміну ділянками, якщо монгольська сторона знайде прийнятною таку форму рішення. “Читаць, мабуть, звернув увагу на те, що головною особливістю, основною метою такої тактичної лінії було прагнення підправити тувинсько-монгольську ділянку кордону і усунути все, що могло виглядати несправедливим, вздовж усього кордону”, – зауважував радянський дипломат [Капица 1996, 201]. Монгольська сторона знайшла доцільними міркування північного сусіда, делегації двох країн провели перевірку і уточнення кордону XVIII–XIX ст., і 19 жовтня 1976 року був підписаний новий договір про проходження кордону. За словами М. С. Капиці, при його прокладанні до Москви надходили скарги від місцевої радянської влади на те, що у них відбирається частина пасовищ, місць водопою. Центр відповідав: так треба, відбирається те, що нам не повинно належати, а якщо ви відчуваєте потребу в чомусь, домовляйтеся з монгольською владою про господарське використання якихось районів за плату [Капица 1996, 201].

Попри постійні прикордонні конфлікти і відсутність прогресу у переговорному процесі щодо лінії кордону у 1940-х рр., офіційні контакти між двома народними республіками тривали до самого входу Туви у склад СРСР. Так, в обох столицях працювали повпредства і повпреди, посадовці обох країн відвідували важливі політичні та урочисті заходи у сусідній республіці.

Тувинська делегація зустрічала монгольську у Москві разом із радянськими посадовцями (коли час перебування делегацій у радянській столиці збігався), ходила на тамтешні монгольські прийоми, зауважувала, наскільки поважним було те чи інше монгольське представництво на тувинських державних урочистостях, чи вчасно надходили вітальні телеграми з Улан-Батора, тощо. Водночас тувинська верхівка ревниво спостерігала і порівнювала ставлення радянських очільників до монгольської сторони і до себе.

Цікавою ілюстрацією до непростих взаємин між істеблiшмен-том ТНР і МНР є така історія, пов'язана з перебуванням тувинської делегації в Москві весною 1943 року. 1 березня 1943 р., після вечері в готелі “Метрополь” у номері, де зупинився Тока, відбулась бесіда, на якій були присутні сам С. Тока, тувинський посланник у СРСР О. Мандараа, поет С. Б. Пюрбю, радник ЦК ТНРП Я. К. Калиничев, радянський торгпред у Туві Бобков і радянський посланник у ТНР Г. С. Петров. Наприкінці бесіди С. Тока, “трохи захмелівши і перебуваючи у збудженому стані”, заявив, що він залишився незадоволений зустріччю на вокзалі тувинської делегації. Причому він зробив порівняння із зустріччю у Москві монголів. Монгольську делегацію зустрічали заступники наркомів. “Нас же не зустрів майже ніхто. Серед зустрічаючих не було жодного представника преси. До монгольської делегації було прикріплено кілька співробітників НКВС, а до нас прикріпили одного Белокурова, який працював у Туві”, – сказав С. Тока [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 6]. З цього генсек зробив висновок, що на відміну від монголів, тувинській делегації приділялося недостатньо уваги, хоча з ТНР подарунків на фронт відправлено не набагато менше, ніж із МНР. Цим висловлюванням Тока неодноразово вторив тувинський посланник у СРСР О. Мандараа. На другий день Тока вже не висловлював незадоволення і натякав, що напередодні випили зайвого. Підполковник Хакімов, який супроводжував тувинську делегацію під час поїздки на фронт з 3 по 12 березня 1943 року за дорученням ГПУ РСЧА⁹, доповідав про таке. Провід делегації – секретар ЦК ТНРП С. Тока, міністр внутрішніх справ ТНР М. Ч. Товариштай, посланник ТНР у СРСР О. Мандараа – висловлювали незадоволення прийомом, влаштованим їм у Москві. На думку керівництва делегації, офіційні особи, які виїхали зустрічати делегацію на вокзал, виявилися недостатньо поважними і, отже, не відповідають за своїми рангами високим гостям. «“Серед них генерал-полковник Городовиков, проте він не рахується, він мій старий знайомий”, – заявив Тока, ніби підбиваючи свою думку з цього приводу» [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 22]. Після повернення до Туви,

⁹ ГПУ РСЧА – Головне Політичне управління Робітничо-селянської Червоної армії.

на засіданні Політбюро ЦК ТНРП, С. Тока відзначив дружній, теплий прийом делегації радянським урядом, у НКЗС і в ЦК ВКП(б). У зв'язку з цим він запропонував припинити будь-які розмови про те, що їх прийняли не так, як монгольську делегацію, тощо [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 17].

Не покращували двосторонні взаємини і напружені особисті стосунки між монгольським прем'єром Х. Чойбалсаном і тувинським генсеком С. Токою. 28 березня 1940 р. дійшло навіть до особистої сварки навколо питання про кордон між очільниками обох республік, яка відбувалася на прийомі на честь тувинської делегації в Улан-Баторі, за участі радянських представників [див.: Лузянин 2003, 261–262]. Другий схожий випадок описують, спираючись, наскільки можна судити, на спогади Ч. Суренжава. Мовляв, все відбулося після зустрічі Х. Чойбалсана з Оспан-батиром у лютому 1944 р.¹⁰ Після повернення до Улан-Батора маршал дізнався про прохання Туви про входження до складу СРСР¹¹, після чого він, знайшовши привід, запросив до монгольської столиці С. Току. На влаштованому на честь тувинського гостя прийомі Чойбалсан не вийшов йому назустріч, залишившись у себе в апартаментах, куди, врешті, і запросили Току [більше див.: Қабышұлы 2007, 264–265]. Після напруженої та лаконічної бесіди двох очільників прийом тувинського гостя продовжив Ч. Суренжав: “Від імені маршала вечерю С. Тоці давав я сам. Пізніше я поговорив із С. Токою, який сказав, що якби він не покарав би мене таким чином, то у нас обох в душі залишилася образа і який тоді він маршал. Я довго думав, і це обдумане і вимушене моє рішення, сказав С. Тока. Зворотного шляху стати монголами вже немає, думаю, ми не розчаруємося під проводом СРСР” [цит. за: Қабышұлы 2007, 265]. Слова дуже не характерні для Токи, такого, яким він постає в очах нащадків – одіозного та авторитарного

¹⁰ 4 березня 1944 р. в місцевості Алаг Толгой, на китайсько-монгольському кордоні Оспан-батир, казахський ватаг, загони якого з 1943 р. діяли на теренах Алтайського округу, отримав від монголів партію зброї та боеприпасів.

¹¹ Тут виникають питання, оскільки, як відомо, лише 26 червня 1944 року ЦК ТНРП та уряд ТНР у черговий раз надіслали звернення з питанням про приєднання до ЦК ВКП(б) на ім'я В. Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Г. Малюкова.

керманіча, людини доволі цільної у своїй відверто прорадянській позиції.

Водночас сама ситуація, в якій Чойбалсана розгнівило звернення тувинської еліти до СРСР виглядає вірогідною, беручи до увагу світоглядні засади монгольського прем'єра. Сильна та жорстока особистість, яка користувалась підтримкою з боку особисто Й. Сталіна, фактично останній представник т. зв. національних демократів у монгольській політичній еліті, який залишився живим на початку 1940-х рр. і все ще мріяв про Велику Монголію, болісно переживав зростаюче відмежовування Туви. Тому слова деяких дослідників про те, що керівництво Монголії завжди вважало Току зрадником Батьківщини і звинувачувало у відриві Туви від Монголії [див.: Қабышұлы 2007, 264] могли бути небезпідставні. Якщо Тока, ймовірно, міг знайти точки дотику з колишнім керівництвом МНР, таким як монгольські ліві (1928–1932)¹², то між ним і Чойбалсаном було, насправді, небагато спільного. Так, вони обидва мали рішучу підтримку радянських можновладців (завдяки чому і пережили скрутні часи і очолили свої країни), ім'я обох залишилося пов'язаним із трагічними сторінками в історії їхніх народів, насамперед, політичними репресіями. Проте Х. Чойбалсан, на відміну від С. Токи, був амбітним гравцем і сподівався виграти набагато більше під час геополітичних зрушень, спричинених Другою світовою війною, – об'єднану Монголію (хоч і без Туви, проте з іншими монгольськими землями) [більше див.: Отрошенко 2010].

Радянські дипломати усвідомлювали непрості стосунки між істеблішментом обох республік і намагались це враховувати в повсякденній дипломатичній практиці. Наприклад, 4 лютого 1943 року тувинські посадовці написали листа Й. Сталіну, в якому розповідали про допомогу ТНР Червоній Армії [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 3]. 6 березня 1943 року Г. Латишев писав В. Деканозову, що, як видно з висловлювань Тока і Мандараа, вони хочуть, щоб цей лист на ім'я Сталіна, як і відповідь на нього, були оприлюднені у пресі. Сам Латишев вважав, що робити цього не варто. Так, 27 лютого 1943 р. у зв'язку з 25-ю річницею

¹² У. Бадрах і Л. Лааган (обидва – західні монголи), незадоволені “халхаським домінуванням” у МНР, пропонували, щоб Західна Монголія і Тува разом приєдналися до Радянського Союзу [Atwood 2004, 515].

Червоної Армії вже був опублікований лист тувинського уряду Сталіну, де йшлося й про допомогу, що надає тувинський народ фронту. Сталін висловив тувинському уряду вдячність за вітання. Така ж відповідь була дана і монголам, хоча останні детально говорили у своєму листі про подарунки фронту. “Давати тувинцям ще раз відповідь і до того ж таку, якої монголи не отримували, на мою думку, не варто, тим більше, що про подарунки, які привозять тувинці, зазвичай відзначається у нашій пресі”, – писав Г. Латишев [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 1]. Попри таку пораду, 8 березня 1943 року вищезгаданий лист таки був опублікований, потім опублікували відповідь самого Сталіна.

Факти переселень тувинців до МНР почастішали під час Другої світової війни та опісля неї внаслідок погіршення економічної ситуації в республіці та добробуту громадян, входження Туви до складу СРСР, встановлення суворішого прикордонного режиму та подальшої трансформації тувинського традиційного господарства під радянські стандарти. Загальну кількість тодішніх переселенців із Туви до МНР визначити складно, оскільки тувинці мешкали на теренах Північної Монголії і до 1940-х рр. Багато хто з тувинців, переселившись до сусідньої країни, став приховувати своє походження, називаючись монголом. За переписом 1947 року в МНР нараховувалося 16 000 тувинців [Rupen 1966, 67].

Водночас у 1940-х рр. тривало масове примусове переселення частини соянів, киргисів і чооду, з прикордонних монгольських теренів (вони мешкали навколо хребта Хан-Когей) до Тувинської АО (Тес-Хемський та Ерзінський кожууни). Процес цей почався ще після укладення договору 1932 р. [Чооду 2011]. Натомість, західні та японські дослідники, пов’язуючи початок цього процесу з офіційним встановленням монгольсько-тувинського кордону в 1926/27 рр., наголошують, що ці переселення тривали з 1927 до 1951 (1956) року [див., зокрема: Wheeler 2000, 40–41; Kristensen 2015, 13]. Проте впродовж кількох років після кожного виселення багато тувинців-оленьєрів поверталися до МНР, і їх знову виселяли.

Спільне кочування тувинців і монголів тривало майже до кінця 1950-х рр. [Донгак 2018], що, напевно, пов’язано з угодою 1958 року, визначенням та демаркацією кордону. Після входження Туви до складу СРСР активні контакти між південними тувинцями та

монголами прикордонних аймаків Монголії стихають і поступово поновлюються вже після розпаду СРСР.

Висновки

Питання визначення кордону, яке з початку 1930-х рр. було ключовим у відносинах між двома республіками, залишилось таким до входження Туви до складу СРСР. Прикордонний режим не дотримувався, монголи кочували на теренах, що відійшли за угодою 1932 р. до ТНР, і навпаки, відповідно між ними траплялися прикордонні інциденти, коли тувинці і монголи претендували на одні й ті ж самі ділянки землі. Монгольський уряд наполягав на уточненні лінії кордону згідно з історичними даними, наполягаючи, що повернення громадянам прикордонних районів їхніх споконвічних пасовищних земель може запобігти конфліктам між аратами прикордонних районів з обох боків. ТНР, навпаки, угода 1932 року цілком влаштовувала. Радянська сторона, до якої Монголія і Тува неодноразово зверталися як до арбітра в 1941–1943 рр., пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону, провести уточнення окремих спірних ділянок. З середини 1943 р. монгольсько-тувинська полеміка щодо кордону поступово втрачає свою гостроту, що можна пов'язати з позитивним рішенням радянської сторони, прийнятим навесні 1943 р., щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі (про що, зокрема, був обізнаний Х. Чойбалсан).

Попри постійні прикордонні конфлікти і відсутність прогресу у переговорному процесі щодо лінії кордону у 1940-х рр., офіційні контакти між двома народними республіками тривали до самого входження Туви у склад СРСР. Водночас тувинська верхівка ревно спостерігала і порівнювала ставлення радянських очільників до монгольської сторони і до себе. Не покращували двосторонні взаємини і напружені особисті стосунки між монгольським прем'єром Х. Чойбалсаном і тувинським генсеком С. Токою. Ускладнювало двосторонні відносини переселення частини південних тувинців на монгольські терени, що розпочалося ще у 1930-ті роки як реакція на зростаючий радянський вплив і тиск на Туву. Радянські дипломати усвідомлювали непрості стосунки між істеблішментом обох республік і намагались це враховувати в повсякденній дипломатичній практиці.

ЛИТЕРАТУРА

Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 06 “Секретариат В. М. Молотова”, оп. 3 “Авто”, литера “Авто”, п. 18, д. 228 // **СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции.** URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернения: 25.05.2019).

АВП РФ, ф. 06 “Секретариат В. М. Молотова”, оп. 4, п. 3, д. 30; п. 23, д. 252 // **СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции.** URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернения: 25.05.2019).

АВП РФ, ф. 06 “Секретариат В. М. Молотова”, ф. 06, оп. 5, п. 3, д. 29; п. 31, д. 363, 365–366 // **СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции.** URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернения: 25.05.2019).

Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941 г. Т. XXIII. Кн. 2 (2): 2 марта 1941 – 22 июня 1941. Москва, 1998.

Донгак А. С. Топонимические предания и легенды Юго-Восточной Тувы [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы, 2018, № 3.** URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/793> (дата звернения: 20.03.2019).

История Монголии. XX век. Москва, 2007.

Капица М. С. **На разных параллелях. Записки дипломата.** Москва, 1996.

Қабышұлы И. **Тұран әлемі. Түркі-моңғол халықтарының тарихы.** Алматы, 2007.

Лузянин С. Г. **Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** Москва, 2003.

Отрощенко І. В. “...Він живе цією ідеєю”: панмонгольський вектор Х. Чойбалсана // **Східний світ, 2010, № 3.**

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, оп. 137, ед. хр. 144; ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1327.

Собрание архивных документов по истории Тувы: в 4-х т. Т. III. 1921–1944 гг. Улан-Батор; Кызыл, 2014.

Чооду К.-К. К. Черный орел Эзир-Кара // **Центр Азии**, 2011, № 10 (19 марта).

Atwood Christopher Pratt. **Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire**. New York, 2004.

Kristensen B. M. **Returning to the Forest: Shamanism, Landscape and History among the Duha of Northern Mongolia**. København Universitet, Det Humanistiske Fakultet, København, 2015.

Rupen Robert A. **The Mongolian People's Republic**. Stanford, 1966.

Wheeler Alan A. **Lords of The Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Duha Reindeer Herders**. A thesis submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University. Bloomington, 2000.

REFERENCES

“Arkhip vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, Fund 06 ‘Sekretariat V. M. Molotova’, Inventory 3 ‘Avto’, Litera ‘Avto’, Folder 18, File 228”, in *SSSR i soyuzniki. Dokumenty Arkhiva MID Rossii o vneshney politike i diplomatii vedushchikh derzhav antigitlerovskoy koalitsii*, available at: <http://agk.mid.ru/> (accessed May 25, 2019).

“Arkhip vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, Fund 06 ‘Sekretariat V. M. Molotova’, Inventory 4, Folder 3, File 30”, in *SSSR i soyuzniki. Dokumenty Arkhiva MID Rossii o vneshney politike i diplomatii vedushchikh derzhav antigitlerovskoy koalitsii*, available at: <http://agk.mid.ru/> (accessed May 25, 2019).

“Arkhip vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, Fund 06 ‘Sekretariat V. M. Molotova’, Inventory 5, Folder 3, File 29; Folder 31, Files 363–366”, in *SSSR i soyuzniki. Dokumenty Arkhiva MID Rossii o vneshney politike i diplomatii vedushchikh derzhav antigitlerovskoy koalitsii*, available at: <http://agk.mid.ru/> (accessed May 25, 2019).

Dokumenty vneshney politiki. 1940 – 22 iyunya 1941 g. (1998), Vol. XXIII, Book 2 (2): 2 marta 1941 – 22 iyunya 1941, Moscow. (In Russian).

Dongak A. S. (2018), “Toponimicheskiye predaniya i legendy Yugo-Vostochnoy Tuvy”, *The New Research of Tuva*, No. 3 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/793> (accessed March 20, 2019). (In Russian).

Istoriya Mongolii. XX vek (2007), IV RAN, Moscow. (In Russian).

Kapitsa M. S. (1996), *Na raznykh parallelyakh. Zapiski diplomata*, Kniga i biznes, Moscow. (In Russian).

Qabys'uly I'. (2007), *Turan a'lemi. Tu'rki-mon'g'ol halyqtarynyn' tari'hy*, Sanat, Almaty. (In Kazakh).

Luzyanin S. G. (2003), *Rossiya – Mongoliya – Kitay v pervoy polovine XX veka. Politicheskiye vzaimootnosheniya v 1911–1946 gg.*, Ogni, Moscow. (In Russian).

Otroshchenko I. V. (2010), “‘...Vin zhyve tsiyeyu ideyeyu’: panmonhol's'kyy vektor Kh. Choybalsana”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 81–91. (In Ukrainian).

Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii (RGASPI) [The Russian State Archive of Socio-Political History], Fund 17, Inventory 137, File 144; Fund 82, Inventory 2, File 1327.

Sobraniye arkhivnykh dokumentov po istorii Tuvy: In 4 vols., Vol. III: 1921–1944 gg. (2014), ADMON PRINT, Ulan-Bator and Kyzyl. (In Mongolian, Tuvian, Russian).

Choodu K.-K. K. (2011), “Chernyi orel Ezir-Kara”, *Tsentr Azii*, No. 10 (March 19). (In Russian).

Atwood Christopher Pratt (2004), *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire*, Facts on File, New York.

Kristensen B. M. (2015), *Returning to the Forest: Shamanism, Landscape and History among the Duha of Northern Mongolia*, Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet, København.

Rupen Robert A. (1966), *The Mongolian People's Republic*, Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford University, Stanford.

Wheeler Alan A. (2000), *Lords of The Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Duha Reindeer Herders*, A thesis submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University, Bloomington.

I. B. Отрощенко

**У ПОШУКАХ ПОРОЗУМІННЯ:
МОНГОЛЬСЬКО-ТУВИНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х рр.**

У статті на основі неопублікованих документів з Архіву зовнішньої політики Російської Федерації досліджуються взаємовідносини між

Монгольською Народною Республікою та Тувинською Народною Республікою напередодні приєднання останньої до Радянського Союзу. Наголошується, що питання визначення спільного кордону залишалось ключовим у відносинах між двома республіками до самого входження Туви до складу СРСР. Монгольський уряд наполягав на уточненні лінії кордону згідно з історичними даними, наполягаючи, що повернення громадянам прикордонних районів їхніх споконвічних пасовищних земель може запобігти конфліктам між аратами прикордонних районів з обох боків. ТНР, навпаки, прийнята раніше і вигідна для неї угода 1932 року цілком влаштовувала. Радянська сторона, до якої Монголія і Тува неодноразово зверталися як до арбітра в 1940–1943 рр., пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону, провести уточнення окремих спірних ділянок. З середини 1943 р. монгольсько-тувинська полеміка щодо кордону, як здається, переходить у неофіційне русло, що можна пов'язати з позитивним рішенням радянської сторони, прийнятим навесні 1943 р., щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі.

Попри постійні прикордонні конфлікти у 1940-х рр. і відсутність прогресу у переговорному процесі щодо лінії кордону, офіційні контакти між двома народними республіками тривали до самого входження Туви до складу СРСР. Проте двосторонні відносини також ускладнювало переселення частини тувинців із південних хошунів Туви на монгольські терени, що розпочалося ще у 1930-ті роки як реакція на репресивну державну політику. Водночас у 1940-х рр. тривало масове примусове переселення до Туви частини тувинців із прикордонних монгольських теренів. Радянські дипломати усвідомлювали непрості стосунки між істеблiшментом обох республік і намагались це враховувати в повсякденній дипломатичній практиці.

Ключові слова: державний кордон, міжнародні відносини, монголія, Монгольська Народна Республіка, С. К. Тока, СРСР, Тувинська Народна Республіка, тувинці, Х. Чойбалсан

И. В. Отроценко

В ПОИСКАХ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ: МОНГОЛЬСКО-ТУВИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-х гг.

В статье на основе неопубликованных документов исследуются взаимоотношения между Монгольской Народной Республикой и Тувинской Народной Республикой (ТНР) накануне присоединения последней к Советскому Союзу. Подчеркивается, что вопрос определения границы оставался ключевым в отношениях между двумя республиками вплоть до вхождения Тувы в состав СССР. Монгольское правительство

настаивало на уточнении линии границы согласно историческим данным, указывая, что возвращение гражданам приграничных районов их исконных пастбищных земель может предотвратить конфликты между аратами приграничных районов с обеих сторон. ТНР, напротив, принятое ранее и выгодное для нее соглашение 1932 года вполне устраивало. Советский Союз, к которому Монголия и Тува неоднократно обращались как к арбитру в 1941–1943 гг., предлагал вместо пересмотра всей линии границы, провести уточнение отдельных спорных участков. С середины 1943 г. монгольско-тувинская полемика о границе, как кажется, переходит в неофициальное русло, что можно объяснить положительным решением советской стороны, принятым весной 1943 г., о присоединении Тувы к СССР в перспективе.

Несмотря на постоянные пограничные конфликты в 1940-х гг. и отсутствие прогресса в переговорном процессе о линии границы, официальные контакты между МНР и ТНР продолжались до присоединения Тувы к СССР. Но двусторонние отношения осложняло также переселение части тувинцев из южных хошунов Тувы на монгольскую территорию, начавшееся еще в 1930-е годы как реакция на репрессивную государственную политику. В то же время в 1940-х гг. продолжалось массовое принудительное переселение в Туву части тувинцев из приграничных к ней монгольских районов. Советские дипломаты понимали непростые отношения между истеблишментом обеих республик и пытались это учитывать в повседневной дипломатической практике.

Ключевые слова: международные отношения, Монгольская Народная Республика, монголы, Тувинская Народная Республика, тувинцы, С. К. Тока, СССР, Х. Чойбалсан

Стаття надійшла до редакції 18.11.2019

UDC 94(477)-054.57(=411.16)

TRANSFORMATION OF THE PRINCIPLES OF JEWISH SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21TH CENTURIES

M. Tortika

DSc (History)

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatskyi uzviz, Kharkiv, 61057, Ukraine

torteka@ukr.net

From the point of view of the autonomous practice of Ukrainian Jews, the modern stage of the cultural-national and administrative development of the Jewish community has a fundamentally new, emphasized ethnocultural character. In fact, it is increasingly moving away from the classical (legally fixed) forms of national-cultural autonomy, turning to the principles of civil self-government and becoming a springboard to achieve a new level of awareness of an individual's belonging to the Jewish nation. This time, on the background of an increase in civil consciousness and the scale of the existence of the independent Ukrainian state. Exactly, in this stage the formation of Jewish communities is revived again; their cultural and administrative significance, purposefully destroyed in the USSR, is being restored. It is oriented today to recreate the cultural context, such as: the study of language, religion and national-cultural traditions.

At the same time, it must be emphasized that, despite of the public recognition of Jewish national identity, in practice, the main state institutions of Ukraine were not ready for a full-fledged perception of the social and socio-cultural demands of the Jewish community. As a result, today we can observe the disorder of the legal status of controlling state bodies, a general decrease in their status and also the absence of a ministry of nationality affairs.

Also, a special place in the domestic policy of the country is occupied by the issue of the struggle, at the state level, with manifestations of anti-Semitism, and even in those cases when they are of a pronounced marginal nature.

© 2019 M. Tortika; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Such abnormal manifestations of xenophobia should be radically suppressed, firstly, in accordance with universal moral and ethical standards, and secondly, on the basis of the constitution of Ukraine and the law on national minorities, the existence of which is still interpreted in the context of the principles of cultural-national autonomy.

Thus, the current situation of Ukrainian Jews should be considered as one of the most difficult periods in their recent history.

In fact, exactly at the present stage each representative of this national community is faced with the question front of determining of his cultural identification, which is realized within the framework of the responsibility that Ukrainian citizenship imposes on him.

Besides, the modern state system of Ukraine can not but take into account the internal cultural and national isolation of Ukrainian Jews, and therefore it is obliged, not only at the declarative level, but also in real life, to provide for the representatives of the Jewish community the rights and freedoms that are guaranteed to them by the highest code of laws of our country – the Ukrainian Constitution.

Keywords: Jewish community, constitution, civic self-government, nation, national minority, community

М. В. Топтука

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРИНЦИПОВ ЕВРЕЙСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛЕ XXI вв.

Для гражданского и цивилизационного пространства современной Украины вопрос о характере культурно-национальной автономии и о сути автономистских тенденций в целом остается более чем актуальным, в то же время, с одной стороны, трансформируясь в вопрос о характере еврейского самоуправления, а с другой, увы, часто оказываясь платформой для многочисленных политических спекуляций и юридических неточностей. Говоря о тенденциях в развитии современного украинского еврейства (как цельного национально-культурного сообщества) следует подчеркнуть, что вопрос национальной самоидентификации и политической локализации имеет для данного национального меньшинства особое значение. В этом случае содержание автономистского проектирования продиктовано логикой развития еврейских общин в Украине, характером их функционирования (первоначально на основе принципов гаскалы, позднее, по крайней мере

отчасти, гуманистического иудаизма, внутренне связанных с развитием концепции еврейского самоуправления), формой их административных институтов и направленностью социокультурных задач.

Итак, следуя за логикой юридического определения, следует обозначить, что культурно-национальная автономия (в данном случае, как ее элемент – более адекватное современным политическим реалиям, административное самоуправление) – это “...предоставление этнической общности, составляющей меньшинство в государстве, самостоятельности в вопросах организации образования и культурной жизни: право создания национальных школ, библиотек, театров. Культурно-национальная автономия является статусом этнических групп, который определяется законом. Это государственно-правовая форма разрешения национальных противоречий в многонациональном государстве. Культурно-национальная автономия является формой самоорганизации лиц одной национальности, создается для выражения своих национальных, духовных, культурных, образовательных интересов. Она строится на экстратерриториальной основе, распространяется не на конкретную территорию, а на всех представителей национальности” [Культурно-национальная автономия...]¹.

Возникнув и развившись на почве австрийской поликультурной идеологии², концепция культурно-национальной автономии была воспринята политически активным большинством еврейского населения Российской империи как альтернатива сионистскому обособлению сугубо национальных интересов, первоочередных для представителей данного движения вне политических

¹ См. так же «...Термин “культурная автономия”, связан с особой формой организации на этнической основе. Своего рода самоуправляемые этнические корпорации – явление довольно распространенное, но юридическое их закрепление, признание государством, а через юридическое оформление и плотный контроль, явление довольно редкое. Подобного рода организация описана в эстонском Законе культурной автономии национального меньшинства...» [Осипов, Никифоров].

² Платформой для развития концепции культурно-национальной автономии стали работы австрийских социал-демократов (австромарксистов) Карла Реннера и Отто Бауэра [Шпрингер (Реннер) 2010; Бауэр 1918].

и социокультурных интересов той страны, которая приняла и в дальнейшем могла содействовать принципиальным аспектам самовыражения еврейского национального меньшинства. О значимости данного вопроса для украинского еврейства говорит огромный процент представителей данного сообщества, проживавших в границах будущей УНР, так или иначе вынужденных приспособливаться к резко изменившимся условиям позднейшей имперской России и активно формировавшегося независимого национального государства. По данным американского исследователя Генри Абрамсона, количество евреев, проживавших в Украине накануне событий 1917 г., составило не менее 2-х миллионов человек [Абрамсон 2017].

Итак, возникшая на развалинах позднейшей имперской России Украинская Народная Республика, по сути, осуществила уникальный опыт автономизации еврейского национального меньшинства, реализуя его через деятельность исполнительных органов власти (создание Секретариата по национальным делам). В данный департамент (вице-секретарство) вошли представители трех национальностей, соответственно и три вице-секретаря, по российским, польским и еврейским делам. Еврейское отделение возглавил один из представителей Объединенной еврейской социалистической рабочей партии (ОЕСРП) М. Зильберфарб³.

Впрочем, просуществовавшее всего лишь несколько лет министерство не успело масштабно реализовать свои юридические возможности, и было благополучно похоронено национальной политикой украинского советского правительства, передавшего функции самоорганизации общиной жизни еврейского национального меньшинства антирелигиозно настроенным евсекциям, которые в свою очередь были ликвидированы, уступив свои полномочия особым отделам Наркомата юстиции и специальным ликвидационным комиссиям. Задачей которых стало: "...войти в курс религиозной жизни, составлять периодические доклады уполномоченным ГПУ о характере религиозной жизни..." и др.

³ В статье "Національні меншини України під час Української революції" отмечается, что в целом в различных правительствах УНР работало не менее семи министров еврейского происхождения [Національні меншини України під час Української революції...].

[До історії державного органу у справах релігій...]. В результате подобной деятельности ликвидационные отделы начали функционировать как часть системы НКВД, после чего, уже в тридцатые годы, были переданы под юрисдикцию ВУЦИК.

Впрочем, достаточно быстро и эти структуры утратили свой административный статус, при этом теряя и региональное значение координационных центров по вопросам национальных меньшинств. В результате, в условиях Второй мировой войны, определяющие функции этнополитического и религиозного контроля были окончательно переданы в ведение наркоматов СНК СССР⁴. В результате, с 1943 г. отдельно существовал Совет по делам Русской православной Церкви и (с 1944) Совет по делам религиозных культов, в задачу которого входило осуществление связей между Правительством СССР и руководством различных религиозных объединений (мусульман, иудеев, буддистов, католиков, различных сект и др.) [Старообрядчество и Великая Отечественная война...]. Таким образом, следует признать, что в послевоенную советскую эпоху вопрос о характере административной самобытности еврейского сообщества в Украине не поднимался в принципе. Иными словами, в данном случае следует говорить уже не столько о непосредственной перспективе еврейского самоуправления (тем более локализовано, в советской Украине), сколько о специфике решения еврейского вопроса в масштабах всей советской страны. Собственно, в теоретическом плане, данный (еврейский) вопрос считался полностью закрытым, а если и поднимался в некоторых исключительных случаях, то рассматривался всего лишь как бытовое явление, обусловленное деятельностью не столько политических, сколько маргинальных элементов.

В 1965 г. последовало слияние Совета по делам Русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов, следствием чего стало создание единого Совета по делам религий

⁴ Совет Национальностей ЦИК СССР был сориентирован на территориальный, а не культурно-национальный принцип представительства, поскольку через него реализовывался вектор советской идеологии ассимиляции с перспективой формирования новой социокультурной общности – “советский народ” [Вдовин 2018].

при Совете Министров СССР. В таком формате этот орган существовал до 1991 г., переживая в 70-х годах XX ст. период кадрового и финансового роста. В это же время в Украине был создан параллельный орган, который получил название Совета по делам религий при Совете министров Украинской ССР. Таким образом, впервые практически за столетия к структурам, контролирующим деятельность национальных и религиозных общин в Украине, вернулись, хотя бы номинально, фрагменты регистрационных региональных функций.

Следующий этап еврейского автономистского проектирования в Украине напрямую связан с распадом Советского Союза и созданием на его основе самостоятельных демократических государств, стремившихся обеспечить каждой нации достойные права для самоопределения и дальнейшего культурного развития. Сегодня в Украине эти права обеспечиваются Конституцией, а так же специальным законом “Про національні меншини в Україні”⁵, принятым Верховной Радой Украины 25 июня 1992 № 2494-XII. Закон гарантировал всем национальным меньшинствам “...права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурні товариства...”⁶ [Закон України про національні меншини...].

По данным известного украинского политика П. В. Розенко⁷, на сегодняшний день в Украине проживают около 120 тыс. евреев. Цифра несоизмеримо меньшая в сравнении со статистическими данными первой четверти XX ст. В этой связи, реализовать цель, которую преследует государство, контактируя с представителями указанного национального меньшинства – “...обеспечение представителей всех этнических групп и общин всеми необходимыми условиями для их развития”, – должно было бы быть намного легче [В столице Украины...]. В то же время, выводы, которые

⁵ Этот закон закрепил положения Декларации прав национальностей Украины, утвержденной 1 ноября 1991 г.

⁶ Статья 5 представлена в редакции закона № 5461-VI от 16.10.2012.

⁷ Павел Валерьевич Розенко – народный депутат Украины (2012–2014); Министр социальной политики Украины (2014–2016); Вице-премьер-министр Украины (2016–2019).

делают участники состоявшейся в июле 2019 г. в Киеве конференции (в данном случае, это представители Общественного объединения “За взаимопонимание и прогресс”, а так же члены⁸ Совета национальных общин Украины), звучат малоутешительно. В частности, в ходе конференции было отмечено, что уровень защиты прав человека и основных свобод в Украине (независимо от национальности) весьма далек от европейского уровня. “Ситуация далека от идеальной и вызывает много нареканий со стороны стран ЕС, ОБСЕ и Совета Европы” [Украине необходимо Министерство по делам национальностей...]. Причину собравшиеся видели в отсутствии специального органа, в данном случае министерства, по делам национальностей. В ряде выступлений было отмечено, что подобный орган ранее существовал и даже был предусмотрен бюджетом независимой Украины. Итак, возникает вопрос о характере урегулирования взаимоотношений с нацменьшинствами (с еврейским национальным меньшинством в том числе) на государственном уровне после 1991 г. Фактически это позволяет говорить о том, что в Украине в очередной раз, теперь уже в новом формате, был поставлен вопрос о государственном содействии культурно-национальному самоуправлению еврейского меньшинства.

Сегодня одним из аспектов взаимодействия представителей госаппарата страны с национальными общинами является контроль за религиозной стороной их деятельности (момент, как отмечалось ранее, в силу цивилизационного контекста весьма актуальный для еврейского населения Украины). Именно поэтому такое огромное значение придается деятельности Совета по делам религий при Кабинете Министров Украины, административные функции которого за годы независимости менялись не менее шести раз. Первоначально, статус сегодняшнего департамента приравнивался к министерскому. Тем более, что в 1993 г. было создано и существовало самостоятельно Министерство Украины по делам национальностей и миграции [Указ Президента України...], отчасти адекватное положению Секретариата по национальным делам эпохи Центральной Рады и Директории. В 1994 г.

⁸ В конференции также приняли участие представители некоторых еврейских национально-культурных организаций.

Совет по делам религий и Министерство Украины по делам национальностей и миграции были слиты, в результате чего возникло новое министерство, теперь уже Министерство Украины по делам национальностей, миграции и культов [Указ Президента...]. Кроме того, 21 октября 1994 г. была подписана Конвенция “Про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин” [Конвенция...]. Пункт 3 Конвенции 1994 г. утверждал, что “Каждая из Договаривающихся сторон гарантирует лицам, принадлежащим к национальным меньшинствам, гражданские, политические, социальные, экономические, культурные права и свободы в соответствии с общепризнанными международными стандартами...” [Конвенция...].

В то же время, несмотря на законодательно обоснованный гражданский статус национальных меньшинств, Министерство Украины по делам национальностей, миграции и культов было расформировано, и в 1996 г. на его основе был создан Государственный комитет Украины по делам национальностей и миграции (“Держкомнаціміграції”). Параллельно был создан Государственный департамент по делам религии при Минюсте. Таким образом, статус данных контролирующих органов был принципиально понижен, аппарат сотрудников обоих департаментов уменьшен [До історії державного органу...]. В 2006 г. произошло очередное структурное изменение, и обе ветви, контролирующие духовное и социальное положение национальных меньшинств, были снова объединены. На этот раз на их основе был создан Государственный комитет Украины по делам национальностей и религий [Публікація документів...; Фінансовий звіт комітету...]. Статус этой организации в очередной раз был повышен, в данном случае до уровня органа Центральной исполнительной власти. В таком состоянии Комитет просуществовал до 2010 г. После чего был снова реорганизован и низведен до уровня теперь уже Департамента по делам религий и национальностей Министерства культуры Украины. Именно в таком положении этот государственный орган существует и сегодня [Програма на 2011 год...; Державний комітет України у справах національностей та релігії...].

Увы, вся эта сложная динамика государственной организации жизни национальных меньшинств в политическом пространстве

современной Украины не дает даже видимости приближения современных институций по делам национальностей к государственной структуре периода национально-демократической революции. Как следствие Маркиян Лубкивский, украинский дипломат, бывший Чрезвычайный и Полномочный Посол Украины в Боснии и Герцеговине, отмечал в своем интервью от 2017 г.: "...вопросы национальных меньшинств беспокоят правительство соседних стран гораздо больше, чем саму Украину...". Более того, он даже ссыался на одну из резолюций ПАСЕ, в которой явственно выражалась обеспокоенность принятым в Украине законом "Об образовании" [В Украине должен заработать...]. В подтверждение высказывания о низкой активности правительства в вопросе о взаимодействии с руководством национальных сообществ, в частности, еврейских общин, следует отметить, что при Кабмине была создана постоянно действующая комиссия "Правительственная комиссия по вопросам обеспечения реализации прав религиозных организаций". В нее вошли представители практически всех религиозных объединений страны, начиная с христиан и иудеев и заканчивая мусульманами. Однако на протяжении всего 2010 г. данная комиссия, декларативно существуя на постоянной основе, на практике ни единого раза не собиралась [Державному комітету...].

Итак, не смотря на многочисленные реорганизационные процессы и правительственные эксперименты, гражданское положение национальных меньшинств (еврейского сообщества в том числе) в современной Украине остается в достаточной мере периферийным и мало структурированным на государственном уровне.

Впрочем, в свое время представители Всеобщего еврейского рабочего союза в Литве, Польше и России (Бунд), которые активно принимали участие в деятельности Секретариата по национальным делам эпохи УНР, настаивали на жесткой вертикали власти, ориентированной на непосредственные контакты с центральным правительством. Сегодня ту же позицию занимает Президент Ассоциации еврейских организаций и общин Украины (Ваад Украины) Иосиф Зисельс, который в своем интервью (сентябрь 2018) прямо говорил о возможности неофициального общения лидеров общественных организаций с конкретными

представителями ключевых государственных ведомств. Подобный подход позволяет, с его точки зрения, в разы быстрее решать разнообразные наболевшие проблемы еврейского сообщества (Зисельс И. Интервью из архива автора, сентябрь 2018). Однако, положительный фактор персонифицированного (так называемого ручного) реагирования, до некоторой степени объяснимого высоким уровнем коррупции и бюрократии, снимается неизменной раздробленностью еврейских общественных организаций. В этой ситуации оппоненты, опирающиеся на платформу многовекторности еврейского политического представительства, могут остаться либо частично, либо полностью неудовлетворенными⁹. Так, один из весьма значительных представителей еврейской общины Николаевской области Михаил Гольденберг весьма негативно высказался по поводу позиции руководства Ваад: “В последнее время по различным вопросам, особенно, общественно-политическим, выступают руководители Ассоциации еврейских общин и организаций Украины, от имени евреев Украины. Не советуясь с нами, они приписывают себе это право, согласно своему статусу. Но уже длительное время их позиция категорически отвергается многими еврейскими организациями на местах” [Гольденберг].

Еще один аспект недостаточно продуктивного опыта общения еврейского представительства с государственными контролирующими органами заключается в специфике финансирования профильных государственных программ. Архивные документы позволяют говорить о том, что бюджет еврейского министерства в период Украинской национальной революции составлял приблизительно 10 % от общей суммы бюджета страны. О том же, в свою очередь, пишет такой известный специалист в области еврейского вопроса в эпоху УНР, как Генри Абрамсон [Абрамсон 2017]. Сегодня об аналогичном характере государственного финансирования еврейских программ практически невозможно

⁹ В этом смысле весьма показательно шутовское название газеты Ассоциации еврейских организаций и общин Украины “Хадашот”: “Два еврея – три мнения”. Газета, в частности, цитирует элементы дискуссии с участием главы Николаевской областной еврейской общины Михаилом Гольденбергом [Два еврея – три мнения...].

говорить. Политическая ситуация в стране такова, – отмечает И. Зисельс, – что на лицо лишь неуклонное свертыwanie государственных программ по данному сектору. Выживание, – продолжает он, – происходит в основном благодаря внешней помощи, поступающей из США и Германии [Зисельс 2018]. Сравним этот тезис с официальной статистикой финансирования всего Государственного комитета Украины по делам национальностей и религий. Бюджет Украины за 2010 г. составил 136 миллиардов долларов, из них Комитету, судя по специальному отчету ведомства, должно было быть перечислено 3 857 900 гривен, из них получено 2 903 831 гривен. Сумма, переданная на нужды еврейского сообщества, в отчете не указана, но подчеркивается, что имеющиеся средства должны быть разделены на 64 позиции плюс заработная плата [Фінансовий звіт комітету...]. Полученный самым простым математическим путем подсчет показывает, что эта сумма бесконечно далека от 10 % годового бюджета страны, в 2010 г. еще не охваченной политическими и экономическими катаклизмами последних лет.

Наконец, еще один момент, на который стоит обратить внимание, это зафиксированные вспышки ксенофобии в современном украинском обществе. Естественно, что ни о каких погромных тенденциях в сегодняшней Украине говорить не приходится. Причем это касается как послевоенной истории страны, так и ее современного состояния. Однако случайно ли в 2009 г. А. Б. Фельдман (депутат, глава фонда по защите прав человека и борьбе с проявлениями экстремизма, ксенофобии и политического радикализма) прислал специальное письмо Председателю Государственного комитета Украины по делам национальностей и религий, в котором он приглашает его принять участие в «...громадській дискусії “Зростання ксенофобії в Україні: визнати, спростувати чи замовчувати?”» [Листування з Верховною Радою України...]. В этом же направлении действуют представители Объединенной еврейской общины Украины, которые считают одной из основных своих целей борьбу с проявлениями антисемитизма. Этой организацией проводится постоянный мониторинг всех случаев проявления ксенофобии, организована горячая линия “910”, которая работает в режиме быстрого реагирования. В результате,

на основе поступающих в центр материалов, был составлен отчет “Антисемитизм в Украине – 2018”, который позволяет судить, как минимум, о 107 зафиксированных случаях проявления антисемитизма “...из них 29 % были зарегистрированы по обращениям на Еврейскую горячую линию..., 44 % случаев зафиксированы украинскими СМИ и блогерами, 27 % ...обнародованы еврейским общественным деятелем Эдуардом Долинским¹⁰” [Антисемитизм в Украине...]. В отчете говорится, что в Украине наблюдается увеличение случаев антисемитизма на бытовом уровне. В свою очередь И. Зисельс, как председатель Ваад, напротив, подчеркивает, что совместно с Б. Ложкиным¹¹ выступил в Париже (октябрь 2018) за выведение Украины из списка стран с публично зафиксированными вспышками антисемитизма, в то же время, он не отрицает эпизодических проявлений антисемитизма в нашей стране. Все эти случаи подробно зафиксированы и получили отражение в постоянном издании Ваад – газете “Хадашот” [Зисельс 2018]. Государство, не способное в силу многих экономических и социальных причин полностью оградить еврейское население от проявлений ксенофобии, никак не содействует созданию еврейской самообороны, но и не мешает процессу самоорганизации, – утверждает И. Зисельс [Зисельс 2018]. Увы, но ситуация складывается таким образом, что Украина, в том числе и в контексте имевших место антисемитских выходок, оказалась страной с весьма высоким уровнем репатриации (так, в 2014/2015 количество репатриантов из Украины уступало только Франции¹², в дальнейшем, по данным Еврейского агентства Сохнут, репатриация из Украины в 2017 г. на 14 процентов превысила показатели 2016 г.) [28400 репатриантов...]. Данные 2018 г. указывают на постоянное усиление оттока еврейского населения уже из России (тут процент репатриантов увеличился на 45 %, что поставило данную страну на первое место по уровню эмиграции в

¹⁰ В 2008 г. А. Б. Фельдман и Э. И. Долинский создали Украинский еврейский комитет (УЕК).

¹¹ Борис Евгеньевич Ложкин – бизнесмен, президент Еврейской конфедерации Украины, с июня 2018 г. – вице-президент Всемирного еврейского конгресса.

¹² Об этом более подробно см. [<https://www.dw.com/ru/v-2016-году-в-израиль-из-франции-уехали-около-5-тысяч-евреев/a-37068723>].

Израиль), однако Украина опять оказалась на втором месте, на этот раз увеличив показания по репатриации на 9 % [Алия 2018...]. Впрочем, подобные невеселые цифры украинской репатриации все же можно считать не столько иллюстрацией нестабильного общественно-политического положения еврейских общин современной Украины, сколько отражением охватившего страну экономического кризиса.

События 2014 г. застали многих представителей украинского еврейства врасплох. Однако в какой-то мере они оказались проверкой их гражданской позиции и, более того, стрелкой, определяющей курс современной еврейской социокультурной идентификации. Как следствие, И. Зисельс, в обозначенном ранее интервью, вспоминает о создании так называемой “еврейской сотни”. При этом сам он входил в штаб Майдана, а для “Сотни”, насчитывавшей около 30-ти человек, даже была предусмотрена специальная защита [Зисельс 2018].

Итак, анализируя ситуацию, складывающуюся в еврейской среде в период независимого развития Украины (с 1991 и по сегодняшний день), необходимо подчеркнуть, что говорить о формировании каких-либо особых автономистских тенденций в стране, которая нацелена на создание более цельного гражданского и социокультурного пространства (существующего в условиях постоянных внешнеполитических вызовов), достаточно сложно. В то же время, подобные кризисные явления не могут служить оправданием для роста антисемитских настроений. По понятным причинам, такие проявления агрессии на национальной почве требуют немедленной реакции правительства и создания специальных государственных институций – центральных органов, способных контролировать и сдерживать рост национализма и ксенофобии.

Итогом подобной внутренней стратегии государства стали отчеты Областных государственных администраций “Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації” за 2009/2010 гг. Их содержание указывает на некоторую стабилизацию социальной и общественной жизни еврейского сообщества, что проявилось в расширении системы еврейского среднего (еврейские лицеи) и высшего образования (Киев, Харьков, Днепр (Днепропетровск)),

а так же в развитии музейных центров в наиболее крупных городах Украины (Киев, Днепр (Днепропетровск), Харьков и др.).

Так, в отчете за 2009 г. в Днепре упоминается Иудейская духовная семинария “Ешива Хабад”, там же при Хоральной синагоге “Золота троянда” действует еврейский общественный центр “...який ...об’єднує значну кількість організацій широкого спектру спрямування: навчальних, культурних, соціальних тощо...” [Звіт відділу по справах релігій Дніпропетровської облдержадміністрації...]. Интересная ремарка содержится в отчете Житомирской облгосадминистрации. “В роботі з іудейськими релігійними громадами, – отмечается в отчете, – враховується їх висока чутливість до будь-яких проявів реального чи надуманого антисемітизму...” [Звіт Житомирської облдержадміністрації...]. Соответственно, наличие подобных проявлений антисемитизма в данном регионе Украины никто не отрицает, причем на весьма высоком государственном уровне. Более сдержанно составлен отчет Киевской областной государственной администрации. В нем отмечается, что деятельность, направленная на развитие культуры, языка и религиозной жизни общины “...поки що не дуже активна...”, но в целом ситуация в Киевской области на 2010 г. достаточно стабильна [Звіт держадміністрації Київської області...]. Собственно, в огромном массиве документов, представляющем собой отчеты областных администраций в Государственный комитет по делам национальностей и религий, по непонятным причинам не представлен отчет только Харьковской области, также обладающей значительным культурно-просветительным и образовательным потенциалом, необходимым для развития межконфессиональных отношений и непосредственно еврейской диаспоры города и области.

Итак, подводя итог в вопросе о характере идейно-политического и административного развития еврейского автономистского проектирования в Украине, следует отметить, что в целом этапов становления этой стратегии на протяжении современной истории страны было три. Во-первых, это период автономистской стратегии, протекавший в условиях национальной революции и в тесном контакте с ее идейно-политическими целями и задачами. Далее советский этап общественно-политической и

социальной нейтрализации еврейских общин. Характеризуя данный, послевоенный, этап в развитии советского еврейства, следует подчеркнуть, что он, с одной стороны, отличался активно разраставшимся диссидентским движением (явившемся, очевидно, реакцией на универсальность и односторонность национальной идеологии в СССР). Это движение получило выражение в осмысленной репатриации евреев. С другой, принятием многими представителями советского еврейского сообщества принципов государственной ассимиляции, что, несомненно, было вызвано как социальными потребностями, так и особенностями их личностного мироощущения. Наконец, третий текущий этап социокультурного развития еврейских общин можно определить как этап активизации процессов этнической самоидентификации, существующий в условиях роста и стабилизации принципов современного украинского гражданского сознания.

Следует подчеркнуть, что с точки зрения практики еврейского самоуправления принципиально новый подчеркнуто этнокультурный характер имеет именно третий, современный, этап культурно-национального и административного развития еврейского сообщества. Все более уходя от классических (юридических) определений культурно-национальной автономии, этот период стал трамплином для достижения нового уровня осознания принадлежности индивидуума к еврейской нации, однако теперь уже в контексте роста гражданского сознания и в масштабах существования независимого Украинского государства. Именно на этом этапе вновь активизируется формирование еврейских общин, восстанавливается их целенаправленно уничтожавшееся в СССР культурное и административное значение, ориентированное сегодня на воссоздание культурного контекста, а именно: изучение языка, религии и культурно-национальных традиций.

В то же время, необходимо подчеркнуть, что, несмотря на публичное признание еврейской национальной самобытности, центральные государственные органы оказались не готовыми к полноценному восприятию общественных и социокультурных запросов еврейского сообщества. Как следствие, сегодня наблюдается чехарда с определением юридического положения контролирующих государственных структур, общее понижение их статуса, отсутствие министерства по делам национальностей.

Наконец, особое место во внутренней политике страны занимает вопрос о борьбе, на государственном уровне, с проявлениями антисемитизма, даже в условиях, когда они носят ярко выраженный маргинальный характер. Подобные аномальные проявления ксенофобии должны в корне пресекаться, во-первых, в соответствии с общечеловеческими морально-этическими нормами, а во-вторых, на основании Конституции Украины и закона о национальных меньшинствах, существование которых по-прежнему трактуется в контексте принципов самоуправления, более масштабно, культурно-национальной автономии.

Таким образом, данный период следует рассматривать как один из сложнейших в современной истории украинского еврейства, поскольку он впервые ставит перед каждым представителем данного этноса вопрос об определении культурной самоидентификации, но с учетом той ответственности, которую налагает на него украинское гражданство. В свою очередь, современная государственная система Украины не может не учитывать внутренней культурно-национальной обособленности украинского еврейства, а значит она обязана, причем, не только на декларативном уровне, но и в реальной жизни, обеспечивать представителям еврейского сообщества те права и свободы, которые гарантируются им высшим сводом законов нашей страны – украинской Конституцией.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ, 2017.

Алия 2018: 29 600 новых репатриантов. URL: <http://domoi.org> (дата обращения: 11.07.2019).

Антисемитизм в Украине. Позиция ОЕОУ. URL: <http://jewish-news.com.ua> (дата звернення: 11.07.2019).

Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. Петроград, 1918.

Вдовин А. И. Русская нация в XX веке: русское, советское, российское в этнополитической истории России. Москва, 2018.

В Украине должен заработать отдельный государственный орган по вопросам национальных меньшинств. URL: <http://www.gordonua.com> (дата звернення: 10.07.2019).

“В столице Украины открылся Киевский еврейский форум”. URL: <http://jewseurasia.org/page6/news63703.html> (дата звернення: 10.07.2019).

Гольденберг М. И. Зисельс – самозванный лидер евреев. URL: <http://eadaaily.com> (дата звернення: 10.07.2019).

Два еврея – три мнения // **Хадашот**. URL: <http://hadashot.kiev.ua> (дата звернення: 10.07.2019).

Державний комітет України у справах національностей та релігії. Наказ від 15.12. 2010 // **Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ)**, ф. 5252, оп. 8, спр. 62, ар. 118.

Державному комітету у справах національностей та релігій // **ЦДАВОУ**, ф. 5252, оп. 8, спр. 62, ар. 135а.

До історії державного органу у справах релігії в Україні: з 1991р. по теперішній час. URL: <http://www/religion.in/ua> (дата звернення: 09.07.2019).

Закон України про національні меншини в Україні. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 10.07.2019).

Звіт відділу по справах релігій Дніпропетровської облдержадміністрації // **ЦДАВОУ**, ф. 5252., оп. 8, спр. 62, ар. 107.

Звіт держадміністрації Київської області // **ЦДАВОУ**, ф. 5252, оп. 8, спр. 62 (2), ар. 81.

Звіт Житомирської облдержадміністрації // **ЦДАВОУ**, ф. 5252., оп. 8, спр. 62, ар. 131.

Культурно-национальная автономия. URL: <http://megabook.ru> (дата звернення: 11.07.2019).

Конвенція “Про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин”. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 11.07.2019).

Листування з Верховною Радою України // **ЦДАВОУ**, ф. 5252, оп. 8, спр. 53, ар. 36.

Національні меншини України під час Української революції. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/969833.html> (дата звернення: 09.07.2019).

Осипов А., Никифоров И. Национально-культурная автономия. Идея и реализация. Эстонский опыт. URL: <http://web.archive.org> (дата звернення: 09.07.2019).

Программа на 2011 год // **ЦДАВОУ**, ф. 5252, оп. 8, спр. 97, ар. 14.

Публікація документів Державної Служби статистики України. URL: <http://ukrstat.org> (дата звернення: 10.07.2019).

Старообрядчество и Великая Отечественная война. URL: <http://ruvera.ru> (дата звернення: 09.07.2019).

Украине необходимо Министерство по делам национальностей. URL: <http://ukranews.com> (дата звернення: 10.07.2019).

Указ Президента України Про Міністерство України у справах національностей та міграції. URL: <http://search.ligazakon.ua> (дата звернення: 09.07.2019).

Фінансовий звіт комітету у справах національностей та релігій // **ЦДАВОУ**, ф. 5252, оп. 8, спр. 90, ар. 121–122.

Шпрингер Р. (Реннер К.) **Национальная проблема. Борьба национальностей в Австрии.** Москва, 2010.

28400 репатриантов в 2017 г. URL: <https://detaly.co.il/v-2017-godu-v-izrail-pribyli-28400-repatriantov> (дата звернення: 09.07.2019).

REFERENCES

Abramson H. (2017), *Molytva za vladu. Ukrayintsi ta yevreyi v revolyutsiyu dobu (1917–1920)*, Dukh i litera, Kyiv. (In Ukrainian).

“Aliya 2018: 29 600 novykh repatriantov”, available at: <http://domoi.org> (accessed July 11, 2019). (In Russian).

“Antysemytyzm v Ukraine. Pozytyyya OEOU”, available at: <http://jewishnews.com.ua> (accessed July 11, 2019). (In Russian).

Bauer O. (1918), *Natsional'nyy vopros i sotsial-demokratiya*, Kniga, Petrograd. (In Russian).

Vdovin A. I. (2018), *Russkaya natsiya v XX veke: russkoye, sovetskoye, rossiyskoye v etnopoliticheskoy istorii Rossii*, Prospekt, Moscow. (In Russian).

“V Ukraine dolzhen zarabotat' otdel'nyy gosudarstvennyy organ po voprosam natsional'nykh men'shinstv”, available at: <http://www.gordonua.com> (accessed July 10, 2019). (In Russian).

“V stoletse Ukrainy otkrylsia Kievskiy eureyskiy forum”, available at: <http://jewseurasia.org/page6/news63703.html> (accessed July 10, 2019). (In Russian).

Gol'denberg M. “I. Zisel's – samozvanny lider evreyev”, available at: <http://eadaily.com> (accessed July 10, 2019). (In Russian).

“Dva evreya – tri mneniya”, *Khadashot*, available at: <http://hadashot.kiev.ua> (accessed July 10, 2019). (In Russian).

“Derzhavnyy komitet Ukrayiny u spravakh natsional’nostey ta relihiyi. Nakaz vid 15.12. 2010”, *Tsentral’nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vladyy Ukrayiny (TsDAVOU)* [The Central State Archive of Higher Authorities of Ukraine], Fund 5252, Inventory 8, File 62, List. 118.

“Derzhavnomu komitetu u spravakh natsional’nostey ta relihiy”, *TsDAVOU*, Fund 5252, Inventory 8, File 62, List 135a.

“Do istoriyi derzhavnoho orhanu u spravakh relihiyi v Ukrayiny: z 1991r. po teperishniy chas”, available at: <http://www/religion.in.ua> (accessed July 09, 2019). (In Ukrainian).

“Zakon Ukrayiny pro natsional’ni menshyny v Ukrayini”, available at: <http://zakon.rada.gov.ua> (accessed July 10, 2019). (In Ukrainian).

“Derzhavnomu komitetu u spravakh natsional’nostey ta relihiy”, *TsDAVOU*, Fund 5252, Inventory 8, File 62, List 107.

“Zvit derzhadministratsiyi Kyyivs’koyi oblasti”, *TsDAVOU*, Fund 5252, Inventory 8, File 62(2), List 81.

“Zvit Zhytomyrs’koyi obl’derzhadministratsiyi”, *TsDAVOU*, Fund 5252, Inventory 8, File 62, List 131.

“Kul’turno-natsional’naya avtonomiya”, available at: <http://megabook.ru> (accessed July 11, 2019). (In Russian).

“Konventsyya ‘Pro zabezpechennya prav osib, yaki nalezhat’ do natsional’nykh menshyn’”, available at: <http://zakon.rada.gov.ua> (accessed July 11, 2019). (In Ukrainian).

“Lystuvannya z Verkhovnoyu Radoyu Ukrayiny”, *TsDAVOU*, Fund 5252, Inventory 8, File 53, List 36.

“Natsional’ni menshyny Ukrayiny pid chas Ukrayins’koyi revolyutsiyi”, available at: <http://www.radiosvoboda.org/a/969833.html> (accessed July 09, 2019). (In Ukrainian).

Osipov A., Nikiforov I., “Natsional’no-kul’turnaya avtonomiya. Ideya i realizatsiya. Estonskiy opyt”, available at: <http://web.archive.org> (accessed July 09, 2019). (In Russian).

“Programma na 2011 god”, *TsDAVOU*, Fund 5252, Inventory 8, File 97, List 14.

“Publikatsiya dokumentiv Derzhavnoyi Sluzhby statystyky Ukrayiny”, available at: <http://ukrstat.org> (accessed July 10, 2019). (In Ukrainian).

“Staroobryadchestvo i Velikaya Otechestvennaya voyna”, available at: <http://ruvera.ru> (accessed July 09, 2019). (In Russian).

“Ukraine neobkhodimo Ministerstvo po delam natsional’nostey”, available at: <http://ukranews.com> (accessed July 10, 2019). (In Russian).

Ukaz Prezidenta Ukraïni “Pro Ministerstvo Ukraïni u spravakh natsional’nostey ta migratsii”, available at: <http://search.ligazakon.ua> (accessed July 09, 2019). (In Ukrainian).

“Finansoviy zvit komitetu u spravakh natsional’nostey ta religiy”, *TsDAVOU*, Fund 5252, Inventory 8, File 90, List 121–122.

Shpringer R. (Renner K.) (2010), *Natsional’naya problema. Bor’ba natsional’nostey v avstrii*, KRASAND, Moscow. (In Russian).

“28400 repatriantov v 2017 g.”, available at: <http://detaly.co.il/v-2017-godu-v-izrail-pribyli-28400-repatriantov> (accessed July 09, 2019). (In Russian).

М. В. Топтука

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРИНЦИПОВ ЕВРЕЙСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛЕ XXI вв.

С точки зрения автономизма в практике украинского еврейства принципиально новый, подчеркнуто этнокультурный характер имеет именно современный этап культурно-национального и административного развития еврейского сообщества. Фактически, он все более отходит от классических (юридически зафиксированных) форм национально-культурной автономии, обращаясь к принципам гражданского самоуправления и становясь трамплином для достижения нового уровня осознания принадлежности индивидуума к еврейской нации. На этот раз на фоне роста общегражданского сознания и в масштабах существования независимого Украинского государства. Именно на этом этапе вновь активизируется формирование еврейских общин, восстанавливается их целенаправленно уничтожавшееся в СССР культурное и административное значение, ориентированное сегодня на воссоздание культурного контекста, а именно: изучение языка, религии и национально-культурных традиций.

В то же время, необходимо подчеркнуть, что, несмотря на публичное признание еврейской национальной самобытности, на практике основные государственные институты Украины оказались не готовыми к полноценному восприятию общественных и социокультурных

запросов єврейського союбщества. Как следствие, сегодня можно наблюдать неупорядоченность юридического положения контролюющих государственных органов, общее понижение их статуса, отсутствие министерства по делам национальностей.

Также особое место во внутренней политике страны занимает вопрос о борьбе, на государственном уровне, с проявлениями антисемитизма, причем, даже в тех случаях, когда они носят ярко выраженный маргинальный характер. Подобные аномальные проявления ксенофобии должны в корне пресекаться, во-первых, в соответствии с общечеловеческими морально-этическими нормами, а во-вторых, на основании Конституции Украины и закона о национальных меньшинствах, существование которых по-прежнему трактуется в контексте принципов культурно-национальной автономии.

Таким образом, современное положение украинского еврейства следует рассматривать как один из наиболее сложных периодов в его новейшей истории.

Фактически, именно на современном этапе перед каждым представителем данного национального сообщества ставится вопрос об определении его культурной идентификации, реализуемой в пределах той ответственности, которую налагает на него украинское гражданство. В свою очередь, современная государственная система Украины не может не учитывать внутренней культурно-национальной обособленности украинского еврейства, а значит она обязана, причем, не только на декларативном уровне, но и в реальной жизни, обеспечивать представителям еврейского сообщества те права и свободы, которые гарантируются им высшим сводом законов нашей страны – украинской Конституцией.

Ключевые слова: еврейское сообщество, конституция, гражданское самоуправление, нация, национальное меньшинство, община

М. В.Тортика

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЄВРЕЙСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

З точки зору автономізму в практиці українського єврейства принципово новий, підкреслено етнокультурний характер має саме сучасний етап національно-культурного і адміністративного розвитку єврейської спільноти. Фактично, він все більше відходить від класичних (юридично зафіксованих) форм культурно-національної автономії, звертаючись до принципів громадського самоврядування та стаючи трампліном для досягнення нового рівня усвідомлення приналежності індивідуума до

єврейської нації. На цей раз на тлі зростання загальногромадянської свідомості і в масштабах існування незалежної Української держави. Саме на цьому етапі знову активізується формування єврейських громад, відновлюється їхнє цілеспрямовано знищене в СРСР культурне й адміністративне значення, орієнтоване сьогодні на відтворення культурного контексту, а саме: вивчення мови, релігії та національно-культурних традицій.

У той же час, необхідно підкреслити, що, незважаючи на публічне визнання єврейської національної самобутності, на практиці основні державні інституції України виявилися не готовими до повноцінного сприйняття громадських і соціокультурних запитів єврейської спільноти. Як наслідок, сьогодні можна спостерігати невпорядкованість юридичного становища контролюючих державних органів, загальне зниження їхнього статусу, відсутність міністерства у справах національностей.

Також особливе місце у внутрішній політиці країни посідає питання про боротьбу, на державному рівні, з проявами антисемітизму, причому, навіть в тих випадках, коли вони мають яскраво виражений маргінальний характер. Подібні аномальні прояви ксенофобії повинні докорінно припинятися, по-перше, відповідно до загальнолюдських морально-етичних норм, а по-друге, на підставі Конституції України і закону про національні меншини, існування яких, як і раніше, трактується в контексті принципів культурно-національної автономії.

Таким чином, сучасний стан українського єврейства слід розглядати як один із найбільш складних періодів у його новітній історії.

Фактично, саме на сучасному етапі перед кожним представником цієї національної спільноти постає питання про визначення його культурної ідентифікації, що реалізується в межах тієї відповідальності, яку накладає на нього українське громадянство. У свою чергу, сучасна державна система України не може не враховувати внутрішньої культурно-національної відокремленості українського єврейства, а отже, вона зобов'язана, причому, не тільки на декларативному рівні, але і в реальному житті, забезпечувати представникам єврейської спільноти ті права і свободи, які гарантуються їм вищим зводом законів нашої країни – українською Конституцією.

Ключові слова: єврейська спільнота, конституція, громадське самоврядування, нація, національна меншина, громада

Стаття надійшла до редакції 28.10.2019

UDC 94(32):572

**APPLICATION OF SMART INFORMATICS IN EGYPTOLOGY:
THE ATHENS MUMMY PROJECT AS AN EXAMPLE
OF EFFECTIVE INTERDISCIPLINARITY**

A. Maravelia

PhD (Egyptology); PhD (Astronomy & Astrophysics)

Hellenic Institute of Egyptology, Athens, Greece

hieg-aker.org@otenet.gr

N. Bontozoglou

PhD (Medicine), MD, Athens Medical Centre

Athens, Greece

K. Kalogerakou

MD, Athens Medical Centre

Athens, Greece

C. M. Couvaris

MD, Forensic Pathologist

ICRC, Athens & Hellenic Institute of Egyptology

Athens, Greece

S. Geroulanos

Em. Prof., PhD (Medicine)

International Hippocratic Foundation & Hellenic Institute of Egyptology

Kos & Athens, Greece

© 2019 A. Maravelia, N. Bontozoglou, K. Kalogerakou, C. M. Couvaris, S. Geroulanos; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

We present the *Mummy Project* of the *Hellenic Institute of Egyptology* (HIE), in close collaboration with the *National Archaeological Museum of Athens* (NAM) and the *Athens Medical Centre* (AMC), as a characteristic case of interdisciplinary study and interaction, not only between Smart Informatics (SI) – and to a lesser extent Artificial Intelligence (AI) and (Archaeo-)Medicine, but also with Egyptology and (Archaeo-)Forensics. We discuss some intriguing results of the CT-Scanning for five out of the nine mummies of the Project and emphasize the Informatics used for Computed Tomography (CT) that opens new ways in the study of the conditions, causes of death and other interesting information connected with humans who died in ancient Egypt at least 2,100 years ago, during the Ptolemaic Era. We show clearly that this consists of a characteristic paradigm of interdisciplinary SI application in Medicine and the health of ancient individuals (based on Smart Computing), providing new insights into the egyptological and archaeological consideration of their theocratic society.

Keywords: Ancient Egypt, Mummies, Funerary Customs, CT-Scanning, Non-Invasive Body-Mapping, (Archaeo-)Medicine, (Archaeo-)Forensics, Smart Informatics, Artificial Intelligence, Interdisciplinarity

I. General Introduction and Acknowledgements: The Mummy Project, the Team of the Mummy Project and our Sponsors

The *Mummy Project* of the *Hellenic Institute of Egyptology* (HIE), in close collaboration with the *National Archaeological Museum of Athens* (NAM) and the *Athens Medical Centre* (AMC), is related to the complete study of nine anthropoid sarcophagi and their mummies, dating from the Ptolemaic Period, kept at the NAM [Maravelia, Bontozoglou *et al.* 2015, 32–33]. The Egyptian Collection of the NAM (re-opened in 2008 with an exhibition of more than 1200 objects from more than 7000 owned) keeps most of its treasures well hidden in the Museum's storerooms. Among those, we have managed to rediscover some Ptolemaic Period coffins with their mummies. Now, a new generation of well-qualified Egyptologists, with the Museum's collaboration (**Fig. 1**), brings to light these forgotten and more or less unknown artefacts. These coffins were found in Egypt (Panopolis, modern Akhmīm) and were donated to the Hellenic Government during the late 19th Century by wealthy patriots who lived there.

Our Team (**Fig. 1**) is an interdisciplinary group of experienced scholars, conservators, medical and (forensic) doctors, who came

together to make this Research Project feasible for the first time in Hellas. The Members of the Team are the following: **1. Prof. Dr Dr Alicia Maravelia:** Founder and Director of the HIE and Professor at the People's University of Athens; **2. Mrs Helen Tourna:** Curator of the Egyptian Collection of the NAM and former Asst. Secretary of the HIE; **3. Dr Nikolaos Bontozoglou, MD:** Radiologist, Director of the CT-Scanning Team and Unit of the AMC and Member of the HIE; **4. Mr Panaghiotis Lazaris:** Conservator of the Egyptian Collection of the NAM; **5. Em. Prof. Dr Stephanos Geroulanos:** Cardiologist-Histopathologist, President of the International Hippocratic Foundation and Founding Member of the HIE; **6. Mr Constantinos M. Couvaris, MD:** Forensic Pathologist and Anthropologist, Forensic Consultant for ICRC in Athens and Member of the HIE; **7. Mrs Stauroula Kyriazi, MD:** Radiologist and Member of the CT-Scanning Team and Unit of the AMC; **8. Mr Ioannis Pantazis, MD:** Radiologist and Member of the CT-Scanning Team and Unit of the AMC, Dental Specialist; **9. Mr Kyriakos Kalampoukas, MD:** Radiologist and Member of the CT-Scanning Team and Unit of the AMC; **10. Mrs Kleanthi Kalogerakou, MD:** Radiologist and Member of the CT-Scanning Team and Unit of the AMC; **11. Dr Georghios Michailidis, MD:** Radiologist and Member of the CT-Scanning Team and Unit of the AMC.

The purpose of our Mummy Project is to demonstrate the importance of these forgotten sarcophagi and to present a complete and precise Egyptological, medical and forensic study of their mummies. These anthropoid coffins and their hieroglyphic inscriptions were thoroughly examined and published [Maravelia, Cladaki 2004; Maravelia 2005]. The fact that at least half of the mummies belonged to higher class individuals, mainly related to the local priesthood¹ is by itself quite promising, since it will let us comparatively conclude on the social conditions of health, the causes of death, the various illnesses or syndromes they were suffering from, their teeth-conditions and subsequently their dietary habits, as well as the lives of these ancient humans who lived during the swan-song era of Pharaonic Egypt.

¹ E.g.: the cases of a dancing-priestess of Min, another noble lady, a noble man and two children.

The principal scope of this Project is the medical, anthropological, forensic, anatomical and histopathological examination of the mummies (a statistically complete archaeo-anthropological set, including human remains of various ages and of both sexes)², using modern medical, radiological and forensic techniques that are firmly based on Smart Informatics (SI), namely on Smart Computing.

On Saturday 22nd October 2016 (**Fig. 2–3, 14**) at the premises of AMC – and with the help of all the aforementioned participants and sponsors (see Acknowledgments) – the scanning of 5 out of the 9 mummies took place successfully and by now (October 2019) the study of the results is complete and four papers have been already sent for publication in distinguished medical/radiological and egyptological journals. Extremely interesting and intriguing medical and anthropological findings have been uncovered and some of them will be here discussed in detail. In some cases we have detected rare syndromes that have never been reported in the international bibliography until now, and other interesting findings. In the case of the young priestess there are also intriguing results, presenting a puzzle that we try to solve forensically and egyptologically. Later on, a trial for the facial reconstruction of (at least some of) the faces of the mummies will be attempted³. Our results will be compared with ancient Egyptian and Hellenic sources (medical texts in papyri and elsewhere), in order to give a neater insight into the possible correlation of the pathological conditions of the examined individuals with specific cases found in the ancient medical (and/or related) records⁴.

II. Introduction to CT-Scanning and Modern Radiological Techniques supported by Smart Informatics

The evolution of imaging gave scientists the ability to study various mummies in detail, without unwrapping and destroying them⁵. It started with the advent of X-Rays and the first X-rayed mummy in 1896, and evolved with the use of advanced imaging techniques [Harris, Wente 1980]. CT has been used for the study of mummies for al-

² On the sexual identity of mummies and their sexuality in the hereafter, especially during the Helleno-Roman Period, see: [Colazilli 2017, 277–284].

³ Cf. [SGI 2004].

⁴ Cf. [Nunn 1996; Zakrzewski 2014, 57–68].

⁵ See e.g.: [Taylor 1996].

most 40 years and it is considered to be the gold standard for the non-destructive study of ancient mummies [Cramer *et al.* 2018, 225–232; Lewin, Harwood-Nash 1977]. Examining mummies was not without surprises. Sometimes unusual content was found inside the mummy after unwrapping or after imaging it. For more information on mummies studied by CT, the reader is referred to the rich bibliography⁶.

The AMC is using a very modern and competent CT-Scanner (Siemens, Somatom, Healthineers, Erlangen, Germany). This specific model is a Sensation 64, Multi-Detector CT-Scanner, usually scanning at 120 kV and 250 mA·s, and is able to create numerous axial images with a very high precision (the thickness is of the order of magnitude of 0.1 mm). The previous permit anatomic evaluation, measurements and 2D – as well as 3D-image reconstructions, performed on the Multimodality Workstation (Siemens Healthineers, Erlangen, Germany), supported by the Somaris 5 Software. Actually, the Software Syngo CT2014A with ICS/IES VB42B and the support of Windows 5.1 (Build 2600: Service Pack 3) are used for these purposes. As for the reconstructions, a Multimodality Workstation with the Software Syngo MMWP VE40A and Syngo VE32E, supported by Windows WinNT5.2 (Service Pack 2) is also successfully used. Thus, the sample of mummies was examined using non-invasive medical and forensic techniques, mainly applying Computed Tomography (CT), including the up-to-date technology that the AMC is providing (through Siemens and the above mentioned modern, reliable and precise software).

III. Egyptological Introduction to the Mummy Project

As we noted, the NAM⁷ owns a good number of anthropoid sarcophagi dated to the Third Intermediate Period, the Late, Ptolemaic

⁶ E.g.: [Chan, Elias *et al.* 2008, 2023–2032; David 1990; Germer 1991; Aufderheide, Zlonis *et al.* 1999, 197–210; Zweifel *et al.* 2009, 405–427; Guilhous, Perraud 2010; Loynes 2015; McKnight *et al.* 2014, 97–107; McKnight *et al.* 2015, 2108–2120; Raven, Taconis 2005; Taylor, Antoine 2014; Walker, Bierbrier 1997; Uranić 2012; Piombino-Mascali, Jankauskas *et al.* 2013–2014, 71–79; Piombino-Mascali, Jankauskas *et al.* 2016, 69–79; Klaes 2014, 55–80].

⁷ For a concise introduction to the Egyptian Collection of the National Archaeological Museum of Athens, see [Maravelia 2002, 15–29], where relevant bibliography is given.

and Roman Periods. Mr Ioannēs Dēmētriou donated them to the Hellenic Kingdom in 1884. He acquired ten of these sarcophagi from Akhmīm. They were found in excavations by Dr Gaston Maspero (1884) at the Necropolis of Khemmis (Cemetery A) and were officially purchased by that wealthy patriot, who offered them to the newly inaugurated NAM [Neroutsos 1884, *col. 172 & n. 3*; cf. *IIAE* 1884, 25; Kuhlmann 1983, 50–61]. The sarcophagi containing the mummies studied and scanned are the following: **1. NAM AIG 3342:** Thau (*T3w*): ♂, *c.* 304–150 BC; **2. NAM AIG 3343:** Sekhem (*Shm*): ♂, *c.* 150–30 BC; **3. NAM AIG 3344:** Tekha or Tekhtyou or Tekh-Horus (*Th3* or *Thtyw* or *Th-Hr*): ♂ child, *c.* 150–30 BC; **4. NAM AIG 3346:** Ta-di-thed-Amūn (*T3-di-ṯd-Imn*): ♂, *c.* 150–30 BC; and **5. NAM AIG 3348:** Ta-khered-Min (*T3-hrd-Mnw*): ♀, *c.* 304–150 BC. The studied sarcophagi with the as yet un-scanned mummies are the following: **6. NAM AIG 3340:** Hapy (*Hpy*): ♂, *c.* 304–150 BC; **7. NAM AIG 3341:** Ta-Redi-Bastet (*T3-rdi-B3stt*): ♀, *c.* 304–150 BC; **8. NAM AIG 3345:** Semen-Nefer (*Sm-nfr*): ♂ child, *c.* 150–30 BC; **9. NAM AIG 3349:** Nes-Hor (*Ns-Hr*): ♂, *c.* 304–150 BC; and **10. NAM AIG 3347:** Ryri (*Ryri*): ♀, *c.* 304–150 BC (the mummy of this last coffin is very fragmentary and in extremely poor condition, thus it will not be scanned). Their alluded sex is based on the inscriptions of their coffins (**Fig. 4**).

Akhmīm is an area on the east bank of the Nile opposite modern Sohāg. The ancient Egyptians called it *Ipou* (*Ipw*) or *Khent-Min* (*Hnt-Mnw*). For the Copts it was ⲙⲓⲛ or ⲱⲙⲓⲛ, and so the Hellēnes called it *Khemmis* (Χέμμις) or *Panopolis* (Πανόπολις) after the principal god of the city Min, who was identified by them with Pan, the god of fertility and master of the deserts between the Nile and the Red Sea, both being benevolent ithyphallic and/or fertility deities, personifying the male fecundity forces of Nature⁸. It was once a great centre in Egypt and the capital of the 9th Upper Egyptian Nome (Πανοπολίτης). The ancient Necropolis of Akhmīm and its large number of rock-cut tombs that belonged to different dates from the Sixth Dynasty [Browarski 1985] until the Ptolemaic Period, particularly at the 'El-Hawawīsh area, to the North East of Akhmīm and at 'El-Salamūni,

⁸ E.g.: [*LÄ* IV, 1982: cols. 136–140: s.v. “Min”; *BMD* 1996, 187–188: s.v. “Min”; Ogdon 1985–1986, 29–41].

had never been fully excavated⁹. Percy Newberry [Newberry 1912, 101–120] first made an attempt in 1912, but unfortunately most of the findings had been largely plundered during the 1880s. He unearthed several tombs dating from the Late Period, which were recently re-examined and recorded by Prof. Dr Naguīb Kanawāti [Kanawāti 1980–1992]. Prof. Kanawāti¹⁰ believes that these coffins perhaps came from 'El-Salamūni, not far from 'El-Hawawīsh (which was the cemetery of Akhmīm during the Old Kingdom). In his opinion they are all Ptolemaic. He points out however that the area of Akhmīm contains many sites not yet excavated systematically and accordingly the whereabouts of earlier cemeteries, like the Necropolis of the New Kingdom, is uncertain¹¹. The sarcophagi examined here originated from these very tombs (by the late G. Maspero [Maspero 1884, 66–68; 1893, 215 ff; cf. also Kuhlmann 1983, 56–57, n. 281]), then dispersed into the antiquities' market, where they were all subsequently bought by Ioannēs Dēmētriou, who donated them (together with other items) to the NAM.

Dēmētriou granted the study of the Museum's Akhmīm sarcophagi to the late Mr Tasos Neroutsos, MD, before sending them to Athens. Neroutsos was a medical doctor living in Alexandria. He was most probably very interested in Egyptology and – as was the tendency in those years – he was self-educated on the subject. Some erroneous points in his readings and interpretations of the hieroglyphic inscriptions have been already discussed [Maravelia, Cladaki 2004, 5–20; Maravelia 2005, 7–21]. All these anthropoid sarcophagi containing the nine CT-scanned mummies are kept in the storerooms of the Museum's Egyptian Collection, along with a few more that were presented to Hellas at the beginning of the 20th Century. These coffins have never been exhibited in the past because of the lack of space in the Museum's premises (**Fig. 4 (R)**). The staff of the Egyptian Collection has recently restored the coffins. However the deficient knowledge in the maintenance of these sarcophagi, when they arrived in Hellas 135 years before, resulted in their poor condition and the splintering of some of their depictions. Regrettably parts of the inscriptions

⁹ See, for instance: [McNally 1981–1982, 26–30; Kuhlman 1983, 50 ff].

¹⁰ Personal communication.

¹¹ For 'El-Salamūni and 'El-Hawawīsh, see also: [PM IV, 17–20]; for Akhmīm, see finally: [LÄ I, 1975, 54–55: s.v. "Achmīm"].

read by Neroutsos are completely destroyed today, but due to his readings we were able to re-synthesize them to the best of our knowledge. Only one of them (**Fig. 4 (L)**) is currently on display (AIG 3340) in exhibition room № 40 [Tzachou-Alexandri 1995, 169: *pl. LX*; Cladaki-Manoli *et al.* 2002, 40–41 (see § II.21) & 56: *pl. 15a*].

The coffins are characteristic of the Early- until Mid- and Late-Ptolemaic Period relatively rich anthropoid sarcophagi, and bear the typical offering formula inscriptions and funerary liturgical spells. Chthonic gods (like Osiris, or hybrid deities like Osiris-Sokaris-Ptah) are invoked, but also heavenly and solar deities (Rē, Horakhty, Nūt, Atūm), as well as local and other gods (like Min, Horus of Behdet, Isis) are praised, in order to offer the spirit of the deceased humans rich libations of beverages and oblations of food¹². Anthropoid coffins depict the deceased with the face of a living human and the bandaged/embalmed body of a mummy. This deified hybrid entity, called *sḥ*, was considered to partake of both the divine and the human hypostases. The *sḥ*-status was achieved through a religiously correct burial, where the corpse was mummified [Shore 1992, 226–228; Germer 2000, 458–469], and provided with a mummy mask and a special coffin, in order to stride in the territory of the *horizon/lightland* (*3ḥt*) of the blessed and of incorruptibility¹³. The gilded cartonage mask placed on the face of the deceased, provided an idealistic image of him/her as eternally young and equipped with the golden skin and curled beard characteristic of a divine being (**Fig. 4 (L)**). Additionally, the correct preparation of the body and its provision with the anthropoid coffin would magically ensure the acquisition of this very blessed status. On the other hand, the presence of liturgical inscriptions, like the *offering formula* (*ḥtp-di-nsw*), or excerpts from the *Book of the Dead* (and other underworld ritual texts), could be considered as a magical funerary practice, which would be sympathetically capable of virtually creating the necessary afterlife context of victuals and provisions, thus safeguarding the immortality of the deceased humans, providing sustenance for their *spirits* (*k3w*) in the hereafter.

¹² For the cult of these deities in Panopolis and the plausible correctness of de Meulenære's assumptions, see: [de Meulenære 1988, 41–49 & *pl. VI*, especially 47].

¹³ E.g.: [*Wb.* IV, 52; *FCD*, 214–215; Schneider 1977, 65ff, *passim*].

Typologically, the sarcophagi studied here belong (more or less) to the *Swollen Type of Coffin* [Jørgensen 2001, 18]¹⁴, which is typical of the period *c.* 650 to 150 BC. This emerged during the beginning of the Saitic Dynasty and remained in use with numerous variations until the middle of the Lagid Dynasty. It was made of either wood or stone. The coffin's head was often unnaturally placed deep between the shoulders, and two decorative features, the *plinth* and the *back pillar* were practically obligatory. The deceased was depicted wearing a wig, ceremonial cosmetic lines, and frequently a symbolic chin-beard¹⁵. Finally, the mummiform body was often decorated with a broad collar, inscriptions¹⁶ and images of various divinities¹⁷. During the last three centuries BC, traditional pharaonic styles of burial were considerably and increasingly influenced by the classical motifs [Walker, Bierbrier 1997, 29]. A very elaborate nice coffin, similar to that of Lady Ta-Khered-Min (and particularly to NAM AIG 3347), characteristic of the same transitional period, is that of the priest and dignitary Hornedjitef, dating from *c.* 250 BC and found at Thebes West (°Asāsīf) [Walker, Bierbrier 1997, 29–30 & *fig. 1*]. Various coffins dating from the Late Ptolemaic and Hellenic-Roman Period, found at Akhmīm, are kept in the British Museum¹⁸. The coffins studied can be considered as representative of the final stages of development of the mid-¹⁹ and higher-status²⁰ burials of the pharaonic type, before the adoption of foreign (Hellenic and Roman) elements. All the anthropoid coffins studied in their component parts (lids, mummies,

¹⁴ For a typical example of a limestone coffin originating from Akhmīm, see: [Jørgensen 2001, 268–269].

¹⁵ On their liturgical and magical symbolism and that of other funerary embellishments and tools, see: [Jørgensen 2001, 23–28].

¹⁶ E.g.: the coffin of Petosiris at the Egyptian Museum in Cairo (J.E. 46592), bearing elaborate hieroglyphic inscriptions; see: [Lefebvre 1924, *pl. 58*]; cf also [PM IV, 174].

¹⁷ E.g.: the coffin of Nesptam'ai (ÄMB 12/66 A-B), in: [Fay 1992, 150 (№ 75)].

¹⁸ For some additional Ptolemaic coffins, see: [Berlev, Hodjash 1998, 35–36 (№ 48–50, 53, 55)].

¹⁹ See for instance NAM AIG 3341, AIG 3342, AIG 3345, and AIG 3349.

²⁰ See for instance NAM AIG 3340, AIG 3348, AIG 3343, AIG 3344, AIG 3346, and AIG 3347.

A. Maravelia, N. Bontozoglou, K. Kalogerakou, C. M. Couvaris, S. Geroulanos cartonages), as well as in the choice of decoration and inscriptions, constitute a statistically adequate and purely Egyptian assemblage. They belonged to higher and middle class persons, mainly related to the priesthood of Panopolis, who lived during the swan-song era of the ancient Egyptian Empire²¹. Finally, it is to be noted that recently the PhD Thesis of Dr Alexandra R. Klales shed ample light and a new approach to the CT study of a sample of 25 mummies from Panopolis, showing that its population was very diverse [Klales 2014].

IV. Applying Informatics in (Archaeo-)Medicine, in Order to study Ancient Egyptian Mummies

The mummies of this Research Project were examined using a multi-detector CT-Scanner (Sensation 64, Somaris 5 Software, Syngo CT2014A with ICS/IES VB42B and Windows 5.1, Build 2600: Service Pack 3, Siemens, Erlangen, Germany). Each mummy was placed on the scanner table, completely wrapped, having been safely removed from its container.

Three scans were performed for each mummy. The first one was a whole body scan, from head to toes, acquired at 120 kV and 250 mA·s with a slice thickness of 0.6 mm. An average of 5000 axial images was obtained. The second one, which covered the head only, was performed at 120 kV and 220 mA·s with a slice thickness of 1.0 mm. An average of 135 axial images was obtained. Additionally, the third one was a specific dental scan that was acquired at 120 kV and 90 mA·s with a slice thickness of 0.75 mm. An average of 190 axial images was obtained.

The axial images were initially thoroughly studied in body- and high resolution bone-algorithms, in order to examine the internal structures of the mummified bodies and to re-discover their anatomy on our Sectra Pacs Workstations. The fine anatomical details were further examined with 2-Dimensional (Multiplanar, MPR) and 3-Dimensional (Volume Rendering, VR) reconstructions, which were elaborated on the Multimodality Workstation (Multimodality Work Place, with Syngo MMWP VE40A and Syngo VE32E and Windows WinNT5.2, Service Pack 2, Siemens, Erlangen, Germany). Specific electronic measurements and calculations were made for anthropometric studies.

²¹ On this period, see: [Lloyd 2002, 395–421].

The multiplanar reconstructions involve the process of converting the data acquired from axial CT-images to coronal, sagittal or oblique 2-Dimensional images. The process proved very useful in the examination of the mummies, since some structures (usually the skeletal ones), are best studied in multiple planes. Moreover, projectional techniques, like the Maximum Intensity Projection (MIP) Images, can be used to display only the highest attenuation value from the data that is the brightest objects in the image. In our case, the osseous structures were the objects of interest which were even better visualized with thin-slaps MIPs [Dalrymple, Prasad *et al.* 2005, 1409–1428]. The 3D reconstructions were performed with the VR Technique. The Orthographic VR is an advanced 3D-Technique, which enables tissue classification, such as bone, soft tissue, air and fat, and allows for different colour assignments. This technique makes possible the external 3D-visualization of an object, bestowing different colours in different tissues. Additionally, with the Segmentation Technique, some parts of the initial image can be selectively included or excluded from the 3D image [Dalrymple, Prasad *et al.* 2005, 1409–1428]. This is usually achieved manually, using the Region-of-Interest-Editing-Method, thus allowing only for one or multiple tissues/areas of interest to be featured.

Thus, the aforementioned techniques allowed the virtual and gradual removal of the bandages and the internal, as well as the external, visualization of the mummies (**Fig. 5**), virtually bringing them back to life, more than 2000 years after they passed away, proving once more the fruitful interdisciplinary collaboration between Informatics, Medicine, Palaeopathology and Archaeology. For some aspects of the CT-Scanner described above and from various phases of the scanning, see the relevant pictures (**Fig. 2–3, 14**).

V. Select Preliminary Results and Case-Studies of our Project

In this Section we present selected preliminary results for some of the scanned mummies, in order to demonstrate how the interdisciplinary interaction between the application of SI methods (cf. Section IV, *supra*) assists us in examining the scanned mummies and obtaining useful conclusions concerning their situation, possible cause(s) of death, various illnesses or syndromes that those ancient individuals might have, the state of their teeth, and other pathologies. We point

out that in all five mummies examined until now with Computed Tomography we could not detect a possible cause of death; for some of them there were some pathological reasons, but no certainty as to which one was the real cause of their death.

V.1. The Case of the Mummy of Sekhem (AIG 3343). This mummy (**Fig. 4 (R)**) belonged to a young male with an estimated age between 20–30 years old (*Shm*), his father being Ta-Khor (*T3-Hr*) [Maravelia 2005, 8–9, 12 & fig. 1a, 15 & fig. 2b]²². This is the case of a short young adult with a (cadaveric) height of 1.48 m ($\pm$ 5 cm) and its preservation is excellent (the best of all mummies, out of the five scanned so far). The CT-Scanning revealed several interesting findings, like the remnants of some organs in the thoracic cavity, with a barely discernible heart and mild hypertrophic distortions of the higher thoracic spine, as well as the transnasal excerebration of this ancient individual, from both nostrils, where small packages were placed; the cribriform plate is broken and the anterior clinoid is also broken from the left side, still in existence but fallen in the resin (with an optical density of $\sim$ 140 HU) applied during mummification, this last being detected in the back of the skull, as well as all around the vertebral column. The cranium is thinner than that of an ordinary contemporary male adult. There are also remnants of his eyes and the optical nerves left in the eye-orbits, while in the neck dolichoectasia of the spinal arteries was detected, together with degeneration of the temporalmandibular joint. The acoustic ossicles and the labyrinth are also very well preserved. We also detected a package with the mummified viscera of the deceased in front of the abdominal cavity and a small amorphous formation (bone or amulet). The former are most probably the liver, the intestines, the stomach and the lungs, and perhaps also a kidney, prepared (as was the funerary custom) in special canopic packs. Further careful observation showed extensive wear in the teeth of this individual (**Fig. 6**): not only adamantine loss has been observed

²² In that paper there was a misprint due to the erroneous transposition of the names and inscriptions of AIG 3343 to AIG 3344 and vice versa! Actually, the description and inscriptions of p. 8 for AIG 3343 must be meant for AIG 3344 and vice versa; same for the pictures and inscriptions in pp. 12–13 (meant for AIG 3344) and in pp. 14–15 (meant for 3343)! Additionally, the very last sentence of n. 14 (in p. 9) must be deleted! On these names, see e.g.: [Ranke 1952, II, 317, 3; 327, 8–9].

in this mummy, but also the absence of the 1st molar in both left and right sides; we also detected a rather unique find related to his teeth, which is currently under publication [Pantazis, Kyriazi, Maravelia *et al.* 2020, *in press*]. In the abdomen we found that transperineal evisceration was performed before mummifying this individual (**Fig. 7**) (characteristic of the area of Panopolis), remnants of some organs and a canopic package in the abdominal cavity (**Fig. 5 (LR)**), as well as remnants of his penis (**Fig. 7**), which is proof of the sex of this ancient individual²³, as well as the form of his supra-orbital ridges, in agreement with the inscriptions on the coffin, which are barely visible today. As for his musculoskeletal system, the ligaments are very prominent. Furthermore, between the 4th and the 5th vertebrae there is a stenosis and also a degeneration (osteophytes), an idiopathic case, resulting from a strong inflammation that would have created strong pain in this ancient individual for at least ~ 1 year, until later it was “frozen”; this is currently under publication. If more degenerative traces like this were detected (which is not the case), one could probably think that this person could have been a labourer, a probability that must definitely be ruled out, because of the excellent mummification technique and the rather elaborate inscribed (although moderately preserved) coffin [Maravelia 2005, 8–9, 12], suggesting that Sekhem was a member of the higher societal *strata* of Ptolemaic Panopolis, related to the local priesthood, as is also the case for the rest of the mummies of our sample (**Fig. 4 (R)**). Additionally, we have detected a possible Marfan Syndrome (cf. [Panzer, Thompson *et al.* 2018, 78–85]), which would also have made Sekhem to suffer from pain due to nerve pressure, also currently under publication. No other serious degenerative changes were detected and the tongue was well preserved. Furthermore, inside the bandages of the lower left side of the neck, an amorphous formation (a bone or an amulet) was detected ($D_{max} = 1.7$ cm, $W_{max} = 0.5$ cm). Finally we note that the measured width of the linen bandages used was ~ 4 cm to 5 cm, this mummy being the most well embalmed of all the other scanned ones, and that the knees of Sekhem provide a glimpse on nice anatomical elements, without any pathological findings.

²³ According to CT VI, 576: §§ 191a–191p, the deceased man keeps his phallus *post mortem*, in order to be able to enjoy copulation and to beget his offspring (cf. too [Colazilli 2017, 280–282]).

V.2. The Case of the Mummy of Ta-di-thed-Amūn (AIG 3346).

This mummy belonged to a male (*T3-di-td-Imn*) of approximately 20 years old, his father being Onnoupbris (*Wnn-nfr*) and his mother S^cankh (*S^cnh*) [Maravelia 2005, 9, 16–17 & fig. 3a–3b]²⁴, with a (cadaveric) height of 1.45 m. The CT-Scanning revealed wear in the pelvis and a *post mortem* dislocation of the pelvic bones. From the careful study of the results of the CT-Scanning for this mummy, one unexpected conclusion was deduced: this ancient Egyptian individual was suffering from a rare syndrome, discussed in another paper [Michailidis, Kyriazi, Maravelia *et al.* 2019, 1165–1169], a fact proven by our unusual finding concerning the skull; that situation and the possible social implications in this person's life are thoroughly discussed in our paper [Michailidis, Kyriazi, Maravelia *et. al* 2019, 1167–1168]. There is extensive literature on studies of Egyptian mummies reporting in great detail the embalming methods used and many different probable pathologies and injuries [Cockburn, Cockburn 2006]; however, there are very few reports of pathological findings of the nasal cavities [Illner *et al.* 2002, 503–506; Hagedorn *et al.* 2002, 71; Marquez *et al.* 2015, 1072–1084; Pahor 1992, 773–779], as is the unexpected condition uncovered for this mummy (SS-Syndrome), using interdisciplinary medical and Informatics' methods. A cyst was also detected in the right 3rd molar of this mummy and the tongue was well-preserved.

The study of this mummy revealed more interesting facts, for instance the embalming technique and abundant bandages used, as well as the heart that was left inside the thoracic cavity of this ancient individual, after being separately embalmed (**Fig. 8**), following the ancient Egyptian funerary customs. Additionally, we uncovered remnants of a faience-bead network, covering the mummy on both the head (**Fig. 9**) and the body, which is today almost fully lost²⁵. On the other hand, the teeth of the mummy showed adamantine wear. The evisceration of this individual took place through a transperineal trespass (hinting to the local funerary customs) and there are remnants of

²⁴ On these names, see e.g.: [Ranke 1952, II, 328, 12–13; Ranke 1935, I, 79, 19–20].

²⁵ On such bead-net shrouds, used from the TIP onwards and placed on the outer wrappings of both male and female mummies, cf. e.g.: [Friedman 1998, 160, № 163–164; 249].

muscles in the abdominal cavity. More details will be given and thoroughly discussed later on in new papers, as well as in our integrated work, which will be published in a few years by Archaeopress (*Egyptology Series*) in Oxford. There was no evidence of brain removal, the brain remnants having shrunk and sunk inside the cranial cavity (**Fig. 10–11**) and we have observed that the ethmoid cells and the cribriform plate were intact [Michailidis, Kyriazi, Maravelia *et al.* 2019, 1166], a fact meaning that there was no attempt of transnasal excerebration during the mummification of this particular individual, which was a very common practice in many ancient Egyptian mummies [Fanous, Couldwell 2012, 743–748; Cockburn *et al.* 2006, 21]. According to the funerary and religious beliefs of the Egyptians, the heart (**Fig. 8**; the brain was just disposed of) was the most important constituent of humans and was to be judged in the hereafter in front of Osiris.

V.3. The Case of the Mummy of Ta-khered-Min (AIG 3348).

Since we have not yet published forensically and medically this interesting mummy (**Fig. 14–15**), our preliminary study here will be more extensive than for the previous two. Ta-khered-Min (*T3-hrd-Mnw*) was a Ritual Dancer of Min (*Thbt nt Mnw*), the daughter of a prominent family of the local priesthood of Panopolis. Her father (*Irt-Hr-r-w* / *Ἰρτοχάρης*) was the High-Priest of the solar god Horakhty and the 4th Prophet of Min and her mother (*Ist-nḥbwt* / *Ἰστωνήβη*) was a respected noble lady (*nbt-pr*)²⁶. Her mummy was dated to the Early Ptolemaic Period (c. 304–200 BC), and it is egyptologically the most fascinating of them, since she belonged to the higher societal layers [Maravelia, Cladaki 2004, 8–9, 19–20 & *fig. 5a–5b*]. This mummy, however, presented us with unexpected findings, being rather abnormal in the relative disorder of its component parts, especially the bones (**Fig. 15**).

The mummy belonged to a female with an estimated age of 20–30 years and a stature of 1.51 m. However, the CT-Scanning revealed that the body was badly preserved with severe damage of the structures of the torso. In the head there is evidence of a failed attempt of

²⁶ On these names, see e.g.: [Maravelia, Cladaki 2004, 9, *nn* 36, 38; Ranke 1952, II, 328, 12–13].

transnasal excerebration, while a wooden stick is supporting it (**Fig. 12–13**). Two small packs are placed within the orbits and there is a foreign radio-opaque body in the left. Wooden implants have been used to create a nose substitute, thus reconstructing it in an attempt of ancient plastic surgery. In the thorax and abdomen there is significant and irregular disruption, while multiple vertebrae are missing and many existing vertebrae are disarticulated. Non-healed multiple rib-fractures are also present. Regarding the appendicular skeleton the structures of both upper and lower limbs remain very well preserved. However, the overall condition of the body reveals disruption and decay, as if the mummification was delayed for some intriguing reason(s)! Why was this so? Using interdisciplinary methods based on Medicine, Forensics and Egyptology, we are currently trying to resolve these unexpected puzzles...

This is the only one of the five scanned until now with hands crossed, intriguingly featuring the poorest mummification of all the other four (**Fig. 14**). This fact is by itself strange indeed, since the priestess belonged to the higher societal *strata*. Its height is $1.51 \text{ m} \pm 5 \text{ cm}$ (the cadaveric height [White, Folkens 2005, 398]). We have detected many visible layers of resin between the mummification bandages (which are fewer and not tightly wrapped, with more resin between), which differs from the other scanned mummies. The skull appears female so the mummy is most probably that of a female, in accordance with the inscriptions on the coffin. The pelvis is damaged and broken. An age estimate could be perhaps 25–30 years, thus the mummy belongs to a young adult. The teeth are better preserved than those of some other examined mummies, with no periodontitis, but with adamantine wear. Due to the existing upper left 3rd molar, the age is assuredly > 20 years, in agreement with the aforementioned estimate. A piece of cylindrical wood (40 cm of length and 1.3 cm in diameter) has been placed inside the head through the foramen magnum and parallel to where the vertebral column would be (**Fig. 12–13**), most probably to support the head. It is covered with bandages of linen. Transnasal excerebration was tried, but the wooden tool has not entered the brain cavity, which implies that the embalmer tried to enter but stopped. Some parts of the brain remained shrunken at the occipital bottom part of the skull, because the mummy was lying in a supine position (**Fig. 12–13**). Nasal entering took place first, then

(maybe because of a clumsy movement of one or more of the embalmers that damaged the corpse?) the placement of the supportive wood took place. The eyes of the corpse are missing, but in one of the orbits there are remnants of bones and two packages (maybe the embalmed eyes?), though most probably it is just linen pieces. The vertebral column from the lumbar vertebrae to the head is highly deformed, scattered around inside the mummy and damaged, while there are missing vertebrae and fractures of ribs without porosis. However, the hands and legs are intact and complete. This does not look like a *pre mortem* injury or similar. There is no thoracic cavity as in other cases. The (biggest number of) bones that would form the thoracic cavity are heavily displaced and scattered/thrown inside the mummy in an approximation of the proper anatomy. There are some cervical and thoracic vertebrae thrown in (the two scapulae and ribs), as if there was not enough space in the sarcophagus and one had to place the big mummy “squeezed” and broken on purpose and haphazardly. The pelvic girdle is also present, though in a compressed, broken and deformed state. This could be the result of the actions of the embalmers, after the mummification was completed, in order to “fit” the mummy into a smaller coffin, thus avoiding more costly expenses to prepare a new coffin with the correct dimensions (see e.g.: [Gray 1966, 138; Gray 1973, 52; Salter-Pedersen 2004, 17–18]).

Maybe the dead body was left and started to decompose for some days. The major part of the decomposition would take place in the abdomen, the thorax and the head and less so in the limbs. Afterwards it would be easier to remove the liquefied brain from the separated skull and the organs through the perineum. It would also be easier to compress and fracture the thorax, abdomen and the pelvis so they could fit in a smaller sarcophagus. Could this decomposition have been intentional (the dead body would be left to decompose on purpose?), or perhaps the dead body was not discovered in time and was found decomposing some days after the death of the priestess? The dry Egyptian climate would ensure that the limbs would be naturally mummified. We think that there is no possibility of injury, but most probably rather putrefaction (the body was left or found some days after death?) or perhaps even the possibility of a second re-burial (and a re-trial of embalmment?), a long time after the initial burial. Another important finding is the “cosmetic operation”, in order to reconstruct

her nose! The embalmers put two pieces of wood and a piece made of different material, to recreate the nose. But why? Maybe because of an error during the transnasal removal of the brain, that remained inchoate and incomplete (see *supra*). Or, perhaps, because putrefaction had already altered the nose? The missing eyes perhaps suggest the latter too. Most possibly, however, there are three explanations for the above findings, which might be separately or perhaps simultaneously applicable in her case (maybe 2 with 3, although 1 seems the most plausible): **1.** The body of the (relatively young) priestess was left on purpose to decompose, to avoid any probable necrophilia mistreatment of her corpse by the male embalmers²⁷. **2.** She was murdered during one of the revolts of the local Egyptian princes against the Ptolemies (perhaps *Hr-Wnn-Nfr*: 205–199 BC or *ʿnh-Wnn-Nfr*: 199–186 BC), maybe during some riots, and her body was found later²⁸. **3.** She was the victim of an epidemic and her body was embalmed some time after her death, but not immediately, due to the social disorder that would have occurred after this pestilence, because for some unknown reasons the corpse was not found early enough²⁹. However,

²⁷ Cf. e.g.: Hērodotos II, 89, 1–2: “Τὰς δὲ γυναῖκας τῶν ἐπιφανέων ἀνδρῶν, ἐπεὰν τελευτήσωσι, οὐ παραντίκα διδοῦσι ταριχεύειν, οὐδὲ ὅσαι ἂν ἔωσι εὐειδέες κάρτα καὶ λόγου πλεῦνος γυναῖκες· ἀλλ’ ἐπεὰν τριταῖαι ἢ τεταρταῖαι γένωνται, οὕτω παραδίδουσι τοῖσι ταριχεύουσι. Τοῦτο δὲ ποιεῦσι οὕτω τοῦδε εἵνεκεν, ἵνα μὴ σφι οἱ ταριχευταὶ μίσγωνται τῇσι γυναίξιν. Λαμφθῆναι γάρ τινά φασι μισγόμενον νεκρῷ προσφάτῳ γυναικός, κατεῖπαι δὲ τὸν ὁμότεχνον”, explicitly stating that in the case of beautiful young women the bodies were handled to the embalmers 3–4 days after their death. Perhaps the facial reconstruction of this mummy could provide a hint on this reason, depending on her beauty. According to two scholars [d’Auria 1988, 18; Fleming *et al.* 1980, 50]: “during the Ptolemaic and Roman Periods, the poor quality of mummification and the fact that the bodies were in an advanced state of decomposition before they were embalmed often resulted in many of the bones being dislocated” (see too [Salter-Pedersen 2004, 17–18]).

²⁸ On these revolts, see: [Veisse 2004, 78–79; Hölbl 2001, 154–156]; let it be noted that, according to a certain Demotic source, a siege in Abydos, nearby Panopolis, took place in August 199 BC by the Ptolemaic troops [Hölbl 2001, 155], which might provide a plausible date for the death of Takhered-Min, should this assumption be correct.

²⁹ On epidemics in Ptolemaic Egypt, see: [Lang 2012, 10, n. 30; 11, n. 36; 12–13, n. 43; 18].

in most cases of epidemic diseases it is rather difficult to detect their imprints on a mummified body through CT, especially when the individual afflicted died in the first day of his/her contamination. Our further results are currently being evaluated and will be published separately in the immediate future. Finally, we note that the organs were removed through the perineum, as was the case in Akhmīm, and no section on the body was detected.

Consequently, before our study (which is currently in full progress, with the use of more interdisciplinary methods) proceeds, we shall not endeavour to explain all the above fully and simultaneously. Our further results are currently being evaluated and will be published separately in the immediate future.

VI. Results and Discussion

We have presented some unexpected and interesting findings in mummies dating from the Ptolemaic Period and originating from excavations at Panopolis, examined with Computed Tomography for the first time in Greece. We have described the fruitful interaction between Medical Archaeology and Informatics (see Sections II, IV, *supra*), namely the application of Smart Informatics (Smart Computing) and their methods [Maravelia 2017, 11–20; Pawlak 1991; Waterman 1986; for Artificial Intelligence see: Brož, Dostál 2012; Combi 1989–2019; Luger 2005; Bodenreider, Burgun 2005], in order to perform our study and to process the raw results, reconstructing non-invasively the morphology and anatomy of these mummies belonging to ancient Egyptian individuals of both sexes, a fact which revealed extremely important and in some cases rare and unexpected conditions. The above pictures (**Fig. 3, 5–15**) are a proof that interdisciplinarity is functional and fruitful indeed in the case of Palaeopathology, Forensics, Egyptology and Informatics³⁰.

Based on the aforementioned interdisciplinary study, we have studied the age and the sex of the mummies in comparison to the inscriptions found on their sarcophagi, we have examined the mummification methods and the concomitant alterations related to the preparation of these bodies for burial, and we have comparatively revealed the damages that these mummies suffered *post mortem* during the

³⁰ Cf. too: [Maravelia 2017, 11–20].

centuries elapsed since their death. Furthermore, we have uncovered illnesses and syndromes from which these ancient individuals were suffering during their lifetimes, as well as information related to their dietary habits (based e.g.: on their teeth-wear, partially due to the specific ways the food was prepared, & c.). Interesting findings (except those unexpected and particularly intriguing that are discussed elsewhere), are those concerning the excerebration, the evisceration and the attempts to conserve the “holy” internal organs (heart, lungs, stomach, liver and intestines), the attempt to conserve the form of the once living body (*ht*), by mummifying the corpse (*h3t*), thus transforming it into a virtually divine “ennobled body” (*s^ch*), as well as the comparative study of the embalment techniques and materials (e.g.: bandages and their characteristics, other materials like wood, funerary implements, & c.). We have also uncovered proofs of medical interventions [Forshaw 2009a, 421–424; Forshaw 2009b, 481–486; Wade *et al.* 2012, 217–222], like e.g.: a case of invasive dentistry in one of the mummies, which is currently under publication in another paper [Pantazis, Kyriazi, Maravelia *et al.* 2020, *in press*]. Using SI techniques and advanced software, we mapped our most important findings in either 2D or spectacular 3D images, some selected of them presented above, and many more of them being under publication.

VII. Conclusions and Future Work

As is evident from the above, the use of SI in the case of Archaeo-Medicine is another proof of the successful application of Informatics in both Medicine and Archaeology (viz.: Egyptology that offers the unique possibility to Scientists and Egyptologists to look face-to-face with the extremely well-preserved bodies that were embalmed some thousands of years ago³¹, keeping inside them important “secrets” of Medicine, Epidemiology, Dentistry and Forensics), providing significant and sometimes surprisingly unexpected and unique results³². Hence, we have shown the effective and extremely fruitful collaboration between Egyptology, Archaeo-Medicine and

³¹ Cf.: [Partridge 1994].

³² See e.g.: [Kalampoukas, Kyriazi, Maravelia *et al.* 2020, *in press*; cf.: Jackowski *et al.* 2008, 1477–1492].

Smart Informatics, where the application of combined methods has been tested with excellent results, revealing medical situations that are rare, thus not only helping the interdisciplinarity between different Sciences, but also providing new future insights into the comparative study between modern and ancient cases of patients³³. We firmly believe that future studies similar to our current work will pave the way towards the comparative analysis between ancient and modern medical cases of patients, as well as foster an even more inventive and innovative application of SI to modern Medicine and Medical Archaeology.

Acknowledgments

The authors of this paper, are highly indebted to all the aforementioned Members of our Team for their participation in the Mummy Project and we should like to thank them for their collaboration. We should also like to thank the CEO of the AMC, Mr **Georgios Apostolopoulos**, the General Financial Director (CFO) of AMC, Mr **Emmanuel Markopoulos** and his Team, as well as the Director for Public Relations of AMC, Mr **Kostis Chatzigiannakis**, and his Team, for their funding, warm collaboration and assistance, which made this Project feasible! The funding of the transportation of the mummies to and from the AMC to the NAM has been generously provided by the special Transporting Company Orphée Beinoglou and the AMC, a fact for which we feel very grateful. The Director (Dr **Maria Lagogi-anni**) and the Staff of the NAM are also hereby kindly acknowledged for their assistance. The protective role and assistance of the Hellenic Secret Police during the transportation and scanning of the mummies is also to be kindly acknowledged. Finally, we should like to thank two anonymous referees for some useful comments, which improved our paper, as well as Egyptologist Dr **Pauline Norris** (UK), who critically read our paper and made it more idiomatic in English. Last but not least, Dr **Mykola Tarasenko** must be kindly acknowledged for having edited our text following the editorial guidelines of *The Oriental Studies*.

³³ See: [Cockburn *et al.* 2006; Coiera 2015; Salem 2007, 9–13; Salem, Voskoglou 2013, 68–77; Salem, Katoua 2012, 516–522]; cf. too: [Aitken 1990].

Illustrations

Fig. 1. Part of the Team of the *Mummy Project* (from left to right): Dr Nikolaos Bontozoglou, MD; Prof. Dr Alicia Maravelia; Mrs Helen Tourna; Mr Emmanuel Markopoulos; Mr Kostis Chatzigiannakis; Em. Prof. Dr Stephanos Geroulanos, MD; Mr Panaghiotis Lazaris; and Mr Constantinos Couvaris, MD. Premises of the Egyptian Collection of NAM, in front of the coffin of Hapy, Wednesday 2nd October 2013. © Copyright & Courtesy of the Hellenic Institute of Egyptology, Athens, Hellas, 2013.

Fig. 2. Prof. Dr Alicia Maravelia, between Dr Nikolaos Bontozoglou, MD, Head of the CT-Unit (right) and Mr Emmanuel Markopoulos, Gen. Financial Director of AMC (left) on Saturday 22nd October 2016. © Copyright & Courtesy of the Hellenic Institute of Egyptology, Athens, Hellas, 2016.

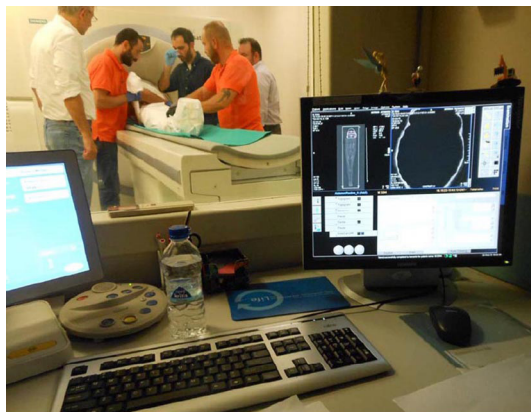

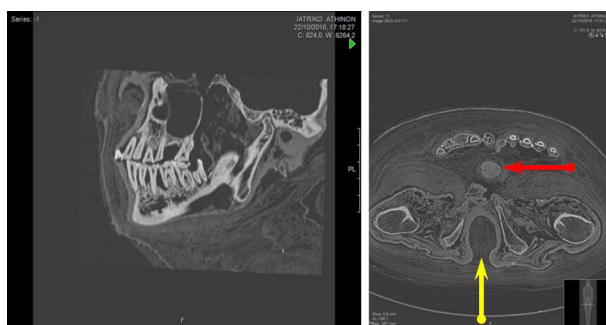
Fig. 3. Members of the Research Team of the Mummy Project and technicians at work, during the first part of the scanning (Saturday 22nd October 2016). Dr Nikolaos Bontozoglou, MD, Head of the CT-Unit (left, with white shirt) and Mr Panagiotis Lazaris, Conservator of the Egyptian Collection of NAM (right, with blue shirt), handling a mummy. View from the control-cockpit of the CT-Unit of the AMC. © Copyright & Courtesy of the Hellenic Institute of Egyptology, Athens, Hellas, 2016.

Fig. 4. On the left, the wooden anthropoid coffin belonging to Hapy (AIG 3340), featuring its interior with the mummy, wearing a funerary mask and cartonage implements (left), and its lid (right), where the partly obliterated column-inscription is visible, as well as a curled beard. On the right, the coffin of Sekhem (AIG 3343), with barely discernible hieroglyphic inscription. © Copyright & Courtesy of the National Archaeological Museum, Athens, Hellas, 2004–2005, 2019.

Fig. 5. The gradual virtual removal of linen wrappings for the mummy AIG 3343 is here visible, as well as the details it uncovers. The last detail-photo (lower right) reveals the placement of the separately mummified viscera packed in front of the abdomen, as was the case several times during mummification. © Copyright & Courtesy of the Athens Medical Centre, Athens, Hellas, 2016–2019.

Figures 6–7. On the left, lateral projection of the teeth of mummy AIG 3343 showing extensive dental wear. On the right, the transperineal trespass for the evisceration is visible (yellow arrow), as well as the remnants of the penis (red arrow); on the same picture the embalmmnt technique and the bandages used tightly are also visible, revealing a good and professional mummification work (the best of all other scanned corpses). © Copyright & Courtesy of the Athens Medical Centre, Athens, Hellas, 2016–2019.

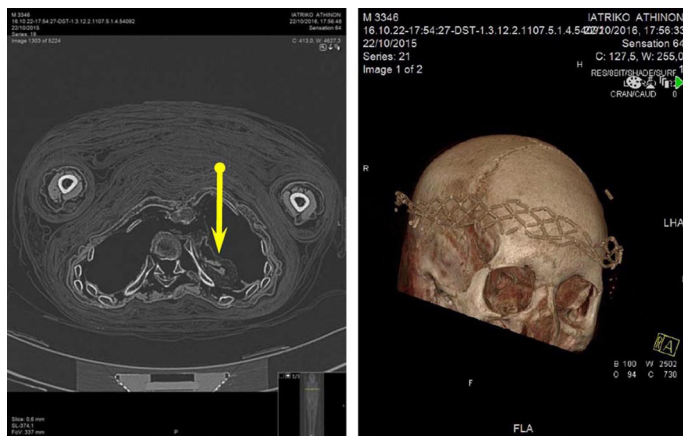

Fig. 8–9. On the left, the embalming technique and bandages of mummy AIG 3346 are revealed, featuring the separately embalmed remnants of the heart (yellow arrow) inside the thoracic cavity of this ancient individual. On the right, magnified aspect of the upper cranium, showing the remnants of a faience-bead shroud used as a funerary implement during mummification. Some more beads were found on the body. © Copyright & Courtesy of the Athens Medical Centre, Athens, Hellas, 2016–2019.

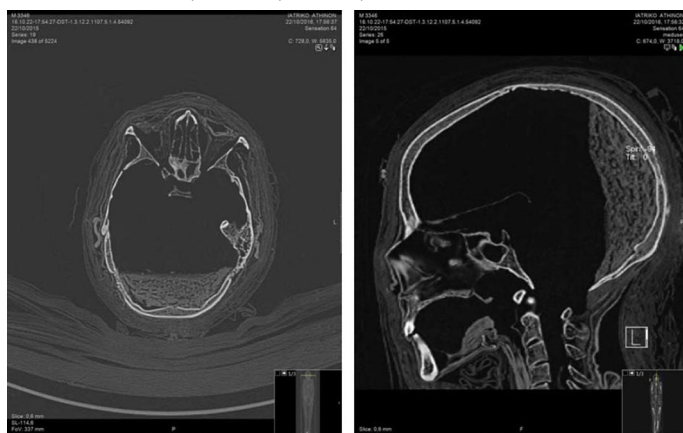

Fig. 10–11. On the left, aspect of the cranium of the mummy AIG 3346, revealing the remnants of the brain and the intact ethmoid cells. On the right, lateral projection of the same characteristic findings, showing the shrinkage of the brain and its sinking because of the supine position of the mummy. © Copyright & Courtesy of the Athens Medical Centre, Athens, Hellas, 2016–2019.

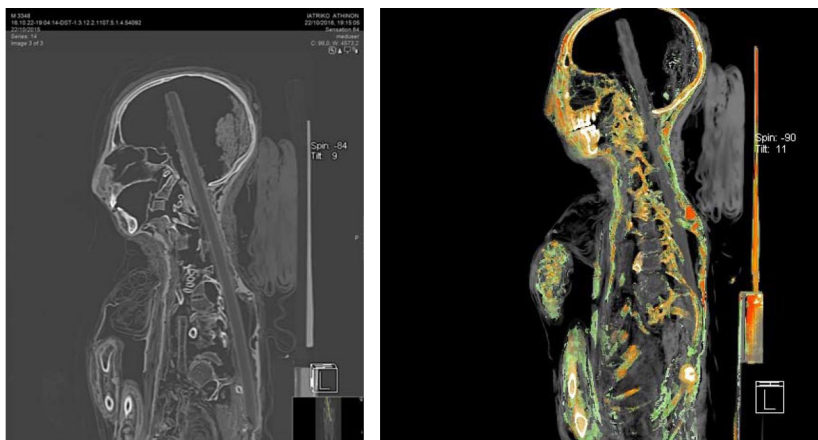

Fig. 12–13. On the left, lateral aspect of the upper part of the body and cranium of the mummy AIG 3348, revealing the remnants of the brain and the intact cribriform plate. On the right, same with pseudo-colours, to reveal details: the insertion of a long piece of wood to support the mummy-head is clearly visible, as well as her brain remnants shrunken at the occipital bottom part of the skull. © Copyright & Courtesy of the Athens Medical Centre, Athens, Hellas, 2016–2019.

Fig. 14. Aspect from the scanning of the mummy AIG 3348, featuring abnormal protuberances of the wrappings, as well as an unusual displacement of the head, due to the supporting wood. The “prosthetic” or “cosmetic” nose is also clearly visible, protruding under the linen shroud on the covered face. © Copyright & Courtesy of the Hellenic Institute of Egyptology, Athens, Hellas, 2016.

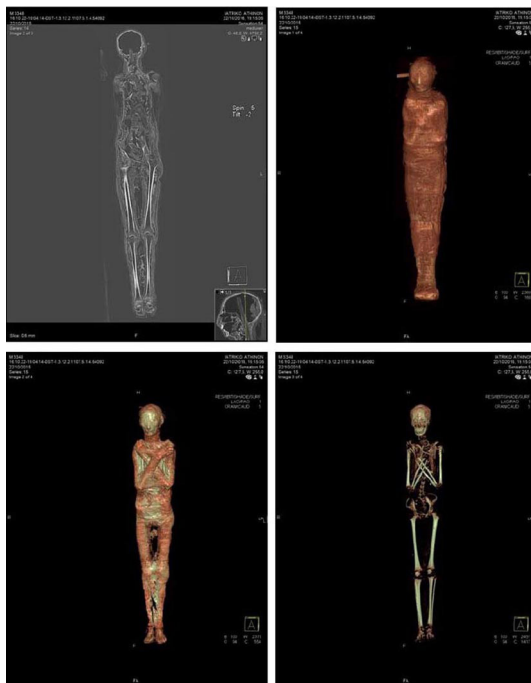

Fig. 15. The gradual virtual unwrapping of the linen bandages for the mummy AIG 3348 is here shown, as well as the details it uncovers. The first b/w photo (upper left) reveals the whole-body configuration of the mummy (from the back side), proving the disordered placement of bones in the thoracic cavity, as well as in the upper abdomen; cf. also the last photo (lower right), featuring the X-crossed hands of this particular mummy (opposite to the posture of all the other scanned ones), symbolizing her identification to Osiris (let us not forget that she was a priestess). The poorer wrapping of the corpse (compared e.g.: to that of 3343) is clearly visible (see **Fig.15** (UR & LL) and **Fig. 5** (UL & UC)). © Copyright & Courtesy of the Athens Medical Centre, Athens, Hellas, 2016–2019.

LIST OF ABBREVIATIONS

BMD = Shaw I. and Nicholson P. (eds) (1996), *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, AUC Press, London.

EG = Gardiner A. H. (1988), *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, 3rd Ed., Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford.

FCD = Faulkner R. O. (1991), *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Griffith Institute, Oxford.

A. Maravelia, N. Bontozoglou, K. Kalogerakou, C. M. Couvaris, S. Geroulanos

LÄ = Helck W. and Otto E. (eds.) (1975–1989), *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. I–VII, Harrassowitz, Wiesbaden.

ΠΑΕ – *Πρακτικά Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (1884), Ἀθήναι.

PM = Porter B. and Moss R. L. B. (1939–1988), *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, Vol. I–VIII, Griffith Institute, Oxford.

SGL – *SGL News Release* (2004), California and London.

Wb. = Erman A. and Grapow H. (eds.) (1926–1931), *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, Bd. I–V, J. Hinrichs, Leipzig.

REFERENCES

Aitken M. J. (1990), *Science-Based Dating in Archaeology*, Longman, London.

Aufderheide C., Zlonis M. Cartmell L. L., Zimmerman M. R., Sheldrick P., Cook M., and Molto J. E. (1999), “Human Mummification Practices at Ismant ‘El-Kharab”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 85, pp. 197–210.

Berlev O. and Hodjash S. (1998), *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*, *Orbis Biblicus et Orientalis*, Vol. 17, University Press Freiburg / Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, Freiburg and Göttingen.

Bodenreider O. and Burgun A. (2005), *Biomedical Ontologies, Medical Informatics: Advances in Knowledge Management and Data Mining in Biomedicine*, Springer-Verlag, Berlin.

Browarski E. J. (1985), “Akhmim in the Old Kingdom and First Intermediate Period”, P. Posener-Krieger (ed.), *Mélanges Gamal Ed-din Mokhtar*, Vol. 1, IFAO / Diffusion SEVPO, Cairo and Paris.

Brož Z. and Dostál P. (2012), *Multilingual Dictionary of Artificial Intelligence*, CERM Academic Publishing House, Brno.

Chan S. S., Elias J. P., Hysell M. E., and Hallowell M. J. (2008), “CT of a Ptolemaic Period Mummy from the Ancient Egyptian City of Akhmim”, *RadioGraphics*, Vol. 28 (7), pp. 2023–32.

Cladaki-Manoli E. *et al.* (2002), “Egyptian Thesauri in the National Archaeological Museum of Athens: § II.21. Anthropoid Inner Coffin of a Man with Mummy”, A.-A. Maravelia (ed.), *Ancient Egypt and Antique Europe: Two Parts of the Mediterranean World. Papers from a Session held at the 7th Annual Meeting of the EAA in Esslingen 2001*, BAR International Series 1052, Archaeopress, Oxford, pp. 31–56.

Cockburn A., Cockburn E., and Reyman T. A. (2006), *Mummies, Disease and Ancient Cultures*, Cambridge University Press, Cambridge.

Coiera E. (2015), *Guide to Health Informatics*, CRC Press, Boca Raton FL.

Colazilli A. (2017), "The Sexual Identity of Mummies and their Sexuality in the Hereafter: Body Restoration, Ritual and Religious Belief", K.-A. Kóthay (ed.), *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts. Budapest, 17–19 July 2014*, Museum of Fine Arts, Budapest, pp. 277–84 and pl. 1–3.

Combi C. (ed.) (1989–2019), *Artificial Intelligence in Medicine*, Nos. 1–94, Elsevier, Amsterdam.

Cramer L., Brix A., Matin E., Rühli F., and Hussein K. (2018), "Computed Tomography-Detected Palaeopathologies in Ancient Egyptian Mummies", *Current Problems in Diagnostic Radiology*, No. 47 (4), pp. 225–32.

Dalrymple N. C., Prasad S. R., Freckleton M. W., and Chintapalli K. N. (2005), "Informatics in Radiology (InfoRAD): Introduction to the Language of Three-Dimensional Imaging with Multidetector CT", *Radiographics*, No. 25 (5), pp. 1409–28.

D'Auria S. (1988), "Mummification in Ancient Egypt", S. d'Auria et al. (eds.), *Mummies and Magic: The Funerary Arts of Ancient Egypt*, Museum of Fine Arts, Boston, pp. 14–9.

David A. R. (1990), *The Manchester Mummy Project*, Manchester Museum, Manchester.

de Meulenære H. (1988), "Prophètes et danseurs Panopolitains à la Basse Époque", *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, T. 88, pp. 41–9 and pl. VI.

Fanous A. A. and Couldwell W. T. (2012), "Transnasal Excerebration Surgery in Ancient Egypt", *J. Neurosurg*, No. 116, pp. 743–8.

Fay B. (1992), *Egyptian Museum Berlin*, 5th Ed., SMPK, Berlin.

Fleming S. J., Fishman B., O'Connor D., and Silverman D. (1980), *The Egyptian Mummy Secrets and Science*, The University Museum and University of Philadelphia, Philadelphia.

Forshaw R. J. (2009a), "Dental Health and Disease in Ancient Egypt", *British Dental Journal*, Vol. 206 (8), pp. 421–4.

Forshaw R. J. (2009b), "The Practice of Dentistry in Ancient Egypt", *British Dental Journal*, Vol. 206 (9), 2009b, pp. 481–6.

A. Maravelia, N. Bontozoglou, K. Kalogerakou, C. M. Couvaris, S. Geroulanos

Friedman F. D. (ed.) (1998), *Gifts of the Nile: Ancient Egyptian Faience*, Thames and Hudson, London.

Germer R. (1991), *Mumien: Zeugen des Pharaonenreiches*, Artemis und Winkler, Zürich and München.

Germer R. (2000), "La momification", R. Schulz and M. Seidel (eds.), *L'Égypte: Sur les traces de la civilisation pharaonique*, Köne-mann, Cologne, pp. 458–69.

Gray P. H. K. (1966), "Embalms' Restorations", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 52, pp. 138–40.

Gray P. H. K. (1973), "The Radiography of Mummies of Ancient Egyptians D. R. Brothwell and B. A. Chiarelli (eds.), *Population Biology of the Ancient Egyptians*, Academic Press, London, pp. 51–3.

Guilhou N. and Perraud A. (2010), *Le sarcophage du Muséum d'Histoire Naturelle de Perpignan: La momie de Iouefenkonsou (Jw=f-n-Hnsw). Entreprise collective menée par les membres de l'Association "Les Amis de l'Égypte Ancienne"*, AAÉA, Saint-Estève.

Hagedorn H., Zink A., and Nerlich A. (2002), "Endoscopic Examinations of the Paranasal Sinuses and the Middle Ear in Ancient Egyptian Mummies", *Abstracts Book of the 14th European Meeting of the Palaeopathology Association*, University of Coimbra, Coimbra, p. 71.

Hannig R. (2000), *Großes Handwörterbuch Deutsch–Ägyptisch (2800–950 v. Chr.)*, Philipp von Zabern, Mainz.

Hannig R. (2009), *Großes Handwörterbuch Ägyptisch–Deutsch (2800–950 v. Chr.)*, 5th Ed., Philipp von Zabern, Mainz.

Harris J. R. and Wente E. F. (1980), *An X-Ray Atlas of the Royal Mummies*, University of Chicago Press, Chicago.

Hart G. (1987), *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge & Kegan Paul, London.

Hölbl G. (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, Routledge, London.

Illner A., Davidson H. C., Harnsberger H. R., and Hoffman J. (2002), "The Silent Sinus Syndrome: Clinical and Radiographic Findings", *American Journal of Roentgenology*, Vol. 178, pp. 503–6.

Jackowski C., Bolliger S., and Thali M. J. (2008), "Common and Unexpected Findings in Mummies from Ancient Egypt and South America as revealed by CT", *RadioGraphics*, Vol. 28 (5), pp. 1477–92.

Jørgensen M. (2001), *Catalogue EGYPT III: Coffins, Mummy Adornments and Mummies from the TIP, LP, Ptolemaic and Roman Periods (1080 BC – AD 400)*, Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen.

Kalampoukas K., Kyriazi S., Maravelia A., Tournas E., Couvaris C. M., Mihailidis G., Pantazis I., Lazaris P., Geroulanos S., and Bontozoglou N. (2020), "Crafting a Corpse, 'cheating' the Gods: A Composite Mummy from Ancient Egypt studied with Computed Tomography", *International Journal of Osteoarchaeology*, in press.

Kanawati N. (1980–1992), *The Rock Tombs of El-Hawawish: The Cemetery of Akhmim*, Vol. I–X, Macquarie Ancient History Association, North Ryde, NSW.

Klales A. R. (2014), *Computed Tomography Analysis and Reconstruction of Ancient Egyptians originating from the Akhmim Region of Egypt: A Biocultural Perspective* (PhD Thesis), University of Manitoba, Winnipeg MB (Canada).

Kuhlmann K. P. (1983), *Materialien zur Archäologie und Geschichte des Raumes von Achmim*, Philipp von Zabern, Mainz.

Lang P. (2012), *Medicine and Society in Ptolemaic Egypt*, (Studies in Ancient Medicine, 41), Brill, Leiden.

Lefebvre G. (1924), *Le tombeau de Petosiris* T. III, Publications du Service des Antiquités de l'Égypte, Cairo.

Lewin P. K. and Harwood-Nash D. C. (1977), "Computerized Axial Tomography in Medical Archaeology", *Palaeopathology Newsletter*, No. 17, pp. 8–9.

Lloyd A. B. (2002), "The Ptolemaic Period (332–30 BC)", I. Shaw (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, 2nd Ed., Oxford University Press, Oxford.

Loynes R. (2015), *Prepared for Eternity: A Study of Human Embalming Techniques in Ancient Egypt using Computerized Tomography Scans on Mummies*, Archaeopress Egyptology, 9, Archaeopress, Oxford.

Luger G. F. (2005), *Artificial Intelligence Structure and Strategies for Complex Problem Solving*, Addison-Wesley, Boston MA.

Lurker M. (1986), *The Gods and Symbols of Ancient Egypt: An Illustrated Dictionary*, 4th Ed., Thames & Hudson, London.

Maravelia A.-A. (2002), "“Ὅτι πλεῖστα θωμάσια <Αἴγυπτος> ἔχει καὶ ἔργα λόγου μέζω παρέχεται πρὸς πᾶσαν χώραν ... Egyptian Collections in Hellenic Museums: A Brief History and Some Pieces", A.-A. Maravelia (ed.), *Ancient Egypt and Antique Europe: Two Parts of the Mediterranean World. Papers from a Session held at the 7th Annual Meeting of the EAA in Esslingen 2001*, BAR International Series, 1052, Archaeopress, Oxford, pp. 15–29.

Maravelia A.-A. (2005), “Among the Hidden Treasures of the National Archaeological Museum of Athens: Searching for Forgotten Mummies, 2”, A.-A. Maravelia (ed.), *Modern Trends in European Egyptology: Papers from a Session, held at the European Association of Archaeologists 9th Annual Meeting in St. Petersburg 2003*, BAR International Series, 1448, Archaeopress, Oxford, pp. 7–21.

Maravelia A. (2017), “Smart Informatics and Egyptology: A Modern Inter-Disciplinary Forum studying an Ancient Culture of Pre- and Proto-Scientific Logistics and Intelligence”, M. Roushdy, H. Shedid, and N. Bader (eds.), *Proceedings of the 8th IEEE International Conference on Intelligent Computing and Information Systems ICICIS 2017, December 5–7 2017*, Vol. 1, Faculty of Computers and Information Sciences / ^oAin Shams University, Cairo, pp. 11–20.

Maravelia A., Bontozoglou N. *et al.* (2015), “The CT-Scanning Project of the Hellenic Institute of Egyptology: Archaeological and Forensic Study of the 9 Ptolemaic Mummies from Panopolis at the Premises of the National Archaeological Museum in Athens”, M. Tomorad (ed.), *CECE VII – 7th European Conference of Egyptologists – Egypt 2015: Perspectives of Research, Zagreb, Croatia (2-7 June 2015): Abstracts’ Book*, University of Zagreb and Croatian Institute of History, Zagreb, pp. 32–3.

Maravelia A.-A. and Cladaki-Manoli E. (2004), “Among the Hidden Treasures of the National Archaeological Museum of Athens: Searching for Forgotten Mummies, 1”, A.-A. Maravelia (ed.), *Europe, Hellas and Egypt: Complementary Antipodes during the Late Antiquity: Papers from a Session, held at the European Association of Archaeologists 8th Annual Meeting in Thessaloniki 2002*, BAR International Series, 1218, Archaeopress, Oxford, pp. 5–20.

Marquez S., Lawson W., Mowbray K., Delman B. N. and Laitman J. T. (2015), “CT Examination of Nose and Paranasal Sinuses of Egyptian Mummies and Three Distinct Human Population Groups: Anthropological and Clinical Implications”, *The Anatomical Record*, No. 298 (6), pp. 1072–84.

Maspero, G. (1885), “3o. Fouilles d’Akhmîm”, *Bulletin de l’Institut Égyptien: Année 1884*, 2e Série, No. 5, Imprimerie Nouvelle J. Barbier & Cie, Le Caire; pp. 66–8.

Maspero, G. (1893), *Études de Mythologie et d’Archéologie Égyptiennes*, Tome 1er, Bibliothèque Égyptologique, E. Leroux Éditeur, Paris.

McKnight L. M., McCreesh N. C., and Gize A. (2014), “The Weird and the Wonderful – The Scientific Study of a Miniature Mummy”, *Papers on Anthropology*, Vol. 23, pp. 97–107.

McKnight L. M., Atherton-Woolham S. D., and Adams J. E. (2015), “Imaging of Ancient Egyptian Animal Mummies”, *Radio-Graphics*, Vol. 35, pp. 2108–20.

McNally S. (1981–1982), “Survival of a City: Excavations at Akhmim”, *Newsletter of the American Research Center in Egypt*, No. 116, pp. 26–30.

Michailidis G., Kyriazi S., Maravelia A., Tourna E., Couvaris C. M., Kalampoukas K., Pantazis I., Lazaris P., Geroulanos S., Kalogerakou K., and Bontozoglou N. (2019), “Chronic Maxillary Atelectasis under the Wrappings of an Egyptian Mummy”, *Annals of Otology, Rhinology and Laryngology*, Vol. 128, No. 12, pp. 1165–9.

Νεροῦτσος Τ. Δ. (1884), “Σημειώσεις ἐπὶ Δέκα Μομίαις Ἑλληνο-Ῥωμαϊκῆς καὶ Βυζαντινῆς (*sic!*) Ἐποχῆς”, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Ἀθῆναι, col. 171–80 and Tab. 12.

Newberry P. E. (1912), “The Inscribed Tombs of Ekhmîm”, *Annals of Archaeology and Anthropology of the University of Liverpool*, Vol. 4, pp. 101–20.

Nunn J. F. (1996), *Ancient Egyptian Medicine*, British Museum Press, London.

Ogdon J. R. (1985–1986), “Some Notes on the Iconography of Min”, *Bulletin of the Egyptological Seminar*, Vol. 7, pp. 29–41.

Pahor A. L. (1992), “Ear, Nose and Throat in Ancient Egypt”, *The Journal of Laryngology & Otology*, Vol. 106, pp. 773–9.

Pantazis I., Kyriazi S., Maravelia A., Tourna E., Couvaris C. M., Kalampoukas K., Mihailidis G., Lazaris P., Geroulanos S., and Bontozoglou N. (2020), “A Ptolemaic Mummy reveals Evidence of Invasive Dentistry in Ancient Egypt”, *The Anatomical Record*, *in press*.

Panzer S., Thompson R. C., Hergan K., Zink A. R., and Piombino-Mascali D. (2018), “Evidence of Aortic Dissection and Marfan Syndrome in a Mummy from the Capuchin Catacombs of Palermo, Sicily”, *International Journal of Palaeopathology*, No. 22, pp. 78–85.

Partridge R. (1994), *Faces of Pharaohs: Royal Mummies and Coffins from Ancient Thebes*, British Museum Press, London.

Pawlak Z. (1991), *Rough Sets: Theoretical Aspects of Reasoning about Data*, Kluwer, Dordrecht.

Piombino-Mascali D., Jankauskas R., Snitkuvienė A., McKnight L., Longo M., and Longo S. (2013–2014), “Radiological Assessment of

A. Maravelia, N. Bontozoglou, K. Kalogerakou, C. M. Couvaris, S. Geroulanos

two Pseudo-Mummies from the National Museum of Lithuania”, *Journal of the Society for Studies of Egyptian Antiquities*, Vol. 40, pp. 71–9.

Piombino-Mascali D., Jankauskas R., Snitkuvienė A., Rutkauskas T., and Sutherland M. L. (2016), “Radiological and Archaeological Investigation of a Mummy from Roman Egypt curated in the National Museum of Lithuania”, *Anthropologischer Anzeiger*, Bd. 73, pp. 69–79.

Ranke H. (1935–1977), *Die ägyptische Personennamen*, Bd. I–III, J. J. Augustin, Glückstadt, 1935–1977.

Raven M. J. and Taconis W. K. (2005), *Egyptian Mummies: Radiological Atlas of the Collections in the National Museum of Antiquities in Leiden*, Brepols Publishers, Turnhout.

Salem A. B. (2007), “Case Based Reasoning Technology for Medical Diagnosis”, *Proceedings of World Academy of Science, Engineering and Technology* 25, CESSE, Venice, pp. 9–13.

Salem A. B. and Katoua H. S. (2012), “Web-Based Ontology of Knowledge Engineering”, *Journal of Communication & Computer*, Vol. 9, pp. 516–22.

Salem A. B. and Voskoglou M. G. (2013), “Applications of the CBR Methodology to Medicine”, *Egyptian Computer Science Journal*, Vol. 37 (7), pp. 68–77.

Salter-Pedersen E. (2004), *The Myth of Eternal Preservation: Patterns of Damage in Egyptian Mummies* (MA Thesis), Louisiana State University / LSU Digital Commons / LSU Master’s Theses 967, Baton Rouge LA.

Schneider H. D. (1977), *Shabtis. An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Antiquities at Leiden I–III*, Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden II, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Leiden

Shore A. F. (1992), “Human and Divine Mummification”, A. B. Lloyd (ed.), *Studies in Pharaonic Religion and Society presented to J. G. Griffith*, Egypt Exploration Society, London, pp. 226–8.

Taylor J. H. (1996), *Unwrapping a Mummy*, University of Texas Press, Austin TX.

Taylor J. H. and Antoine D. (2014), *Ancient Lives New Discoveries: Eight Mummies, Eight Stories*, British Museum Press, London.

Tzachou-Alexandri O. (ed., et al.) (1995), *The World of Egypt in the National Archaeological Museum*, Kapon Editions, Ministry of Culture and Hellenic ICOM, Athens.

Uranić I. (2012), *Mumije: Znanost i Mit / Mummies: Science and Myth*, Arheološki Muzej u Zagrebu / Archaeological Museum of Zagreb, Zagreb.

Veisse A.-E. (2004), *Les "révoltes égyptiennes". Recherches sur les troubles intérieurs en Egypte du règne de Ptolémée III à la conquête romaine*, (Studia Hellenistica, 41), Peeters, Leuven; Paris, and Dudley, MA.

Wade A. D., Humanen J., Lawson B., Tampieri B. and Nelson A. J (2012), "Early Dental Intervention in the Redpath Ptolemaic Theban Male", *International Journal of Palaeopathology*, Vol. 2, pp. 217–22.

Walker S. and Bierbrier M. (1997), *Ancient Faces: Mummy Portraits from Roman Egypt*, British Museum Press, London.

Waterman D. A. (1986), *A Guide to Expert Systems*, Addison-Wesley, Boston MA.

White T. D. and Folkens P. A. (2005), *The Human Bone Manual*, Elsevier Academic Press, Burlington MA.

Zakrzewski S. (2014), "Palaeopathology, Disability and Bodily Impairments", R. Metcalf *et al.* (eds.), *Palaeopathology in Ancient Egypt and Nubia: A Century in Review*, Archaeopress Egyptology, 6, Archaeopress, Oxford, pp. 57–68.

Zweifel L., Büni T., and Rühli F. J. (2009), "Evidence-Based Palaeopathology: Meta-Analysis of PubMed-Listed Scientific Studies on Ancient Egyptian Mummies", *HOMO – Journal of Comparative Human Biology*, Vol. 60 (5), pp. 405–27.

*A. Маравелія, Н. Бонтозоглу, К. Калогераку,
К. М. Куваріс, С. Геруланос*

**ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄГИПТОЛОГІЇ:
АФІНСЬКИЙ ПРОЄКТ ІЗ ВИВЧЕННЯ МУМІЙ ЯК ПРИКЛАД
ЕФЕКТИВНОЇ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОСТІ**

Автори представляють проєкт із вивчення мумій Грецького інституту єгиптології, що працює в тісній співпраці з Національним археологічним музеєм в Афінах та Афінським медичним центром, як характерний приклад міждисциплінарного вивчення та взаємодії не тільки між інтелектуальною інформатикою (ІІ) і – меншою мірою – штучним інтелектом (ШІ) і (архео-)медициною, але також і єгиптологією, й (архео-)криміналістикою. Обговорено деякі інтригуючі результати КТ-сканування п'яти з дев'яти мумій, досліджених у рамках Проєкту, і підкреслені інформаційні можливості, що використовуються в комп'ютерній томографії (КТ), яка відкриває нові можливості у вивченні умов, причин смерті

A. Maravelia, N. Bontozoglou, K. Kalogerakou, C. M. Couvaris, S. Geroulanos

й дає іншу цікаву інформацію, пов'язану з людьми, які померли в Стародавньому Єгипті приблизно 2100 років тому, під час епохи Птолемеїв. Автори продемонстрували характерну парадигму міждисциплінарного застосування електронних технологій у медицині для дослідження здоров'я давніх людей (на основі комп'ютерних обчислень), що дозволяє по-новому поглянути на єгиптологічне й археологічне вивчення їхнього теократичного суспільства.

Ключові слова: Стародавній Єгипет, мумії, похоронні звичаї, комп'ютерна томографія, неінвазивне картування тіла, (архео-)медицина, (архео-)криміналістика, інтелектуальна інформатика, штучний інтелект, міждисциплінарність

A. Maravelia, N. Bontozoglou, K. Kalogerakou,

C. M. Couvaris, S. Geroulanos

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЕГИПТОЛОГИИ: АФИНСКИЙ ПРОЕКТ ПО ИЗУЧЕНИЮ МУМИЙ КАК ПРИМЕР ЭФФЕКТИВНОЙ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОСТИ

Авторы представляют проект по изучению мумий Греческого института египтологии, работающий в тесном сотрудничестве с Национальным археологическим музеем в Афинах и Афинским медицинским центром, как характерный пример междисциплинарного изучения и взаимодействия не только между интеллектуальной информатикой (ИИ) и – в меньшей степени – искусственным интеллектом (ИИ) и (архео-)медициной, но также и египтологией, и (архео-)криминалистикой. Обсуждены некоторые интригующие результаты КТ-сканирования пяти из девяти мумий, исследованных в рамках Проекта, и подчеркнуты информационные возможности, используемые в компьютерной томографии (КТ), которая открывает новые возможности в изучении условий, причин смерти и дает другую интересную информацию, связанную с людьми, которые умерли в Древнем Египте приблизительно 2100 лет назад, во время эпохи Птолемеев. Авторы продемонстрировали характерную парадигму междисциплинарного применения электронных технологий в медицине для исследования здоровья древних людей (на основе компьютерных вычислений), что позволяет по-новому взглянуть на египтологическое и археологическое изучение их теократического общества.

Ключевые слова: Древний Египет, мумии, погребальные обычаи, компьютерная томография, неинвазивное картирование тела, (архео-)медицина, (архео-)криминалистика, интеллектуальная информатика, искусственный интелект, междисциплинарность

Стаття надійшла в редакцію 27. 06. 2019

UDC 811.22:81'28

KHVĀNSĀRI DIALECT AND ITS POSITION AMONG CENTRAL DIALECTS OF IRAN

M. Tame

PhD (Ancient Iranian Culture and Languages, University of Tehran)

Academy of Persian Language and Literature

Academies Complex, Haghani Expressway, Tehran-Iran 1538633211

P.O. Box: 15875-6394

majidtameh@gmail.com

Khvānsāri is one of the dialects of the central regions of Iran, which is, more or less, prevalent today in the city of Khvānsār. Khvānsār is one of the cities of Isfahan province located on the northwest of this province. The new Iranian languages are divided into two groups: Western and Eastern. New Eastern Iranian languages are spoken outside the current borders of Iran. But New Western Iranian languages are predominantly spoken in Iran and in several other countries. The New Western Iranian languages are divided into two groups: Northern and Southern. The most important member of the New Southwestern group is Persian, which has been the dominant language of the Iranian plateau for over a millennium. The Northwestern Iranian languages include several different groups. The following languages are the members of the New Northwestern Iranian languages: Gilaki, Māzandarāni, Baluchi, Kurdish, Howrāmi, Laki, Tāti, Tāleshī, Semnāni, Central dialects of Iran, and etc. Central dialects of Iran are commonly spoken in the regions of Isfahan, Tehran, Hamedan, and Yazd. The classification of the Central dialects of Iran due to the dispersion of these dialects and the existence of multiple isoglosses between them is not easy. Nevertheless, the Central dialects of Iran can be divided into five general groups: 1) the Western group, 2) the

© 2019 M. Tame; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

North-Central group, 3) the Southern group, 4) the Eastern group, 5) the Northwestern group. According to the general view, Khvānsāri belongs to the Western group of Central dialects of Iran, along with the Mahallāti, Vāneshāni, Bijagāni, Delijāni, and some varieties around the Delijān such as Qālhari, Narāqi, and Vārāni. The speakers of the Central dialects usually name their dialects after the name of the place. These dialects have been propagated in the territories of ancient Media. In spite of belonging to the northern branch of New Western Iranian languages, in Khvānsāri there are some phonological and lexical features that other Central dialects of Iran lack. This paper focuses on studying these features of Khvānsāri and comparing them with other dialects of the central regions of Iran.

Keywords: Iranian Languages, New Northwestern Iranian Dialects, Iranian Central Dialects, Khvānsāri

1. Introduction

Khvānsār is one of the cities of Isfahan province. It is located in the northwest of this province and bordered to the north and east by Golpāyagān county and from the south and west by Faridan county. Khvānsār is located at 33 degrees 13 minutes north latitude and 50 degrees and 19 minutes east longitude. Covering an area of 892 square kilometers, Khvānsār is a mountainous region and is located at an altitude of 2,250 meters above sea level. Administratively, the county has a central section (Khvānsār) and three rural districts [MirMohammadi 1993, 13]. Nearly 4,000 people live in this area, and in addition to Khvānsāri, Persian is commonly prevalent [Borjian 2013]. Khvānsāri is one of the Central dialects of Iran and has common roots with other dialects of the central regions of Iran. Like other Central dialects of Iran, Khvānsāri is in great danger of being obliterated and is not common among young people and children.

The Central dialects of Iran are those varieties that roughly predominate between Hamedan, Tehran, Isfahan and Yazd and this is the same area that has been mentioned in some sources with the name of the 'Major Media' [Windfuhr 1989, 294]. Central dialects of Iran are closely related to other common language varieties in Iran such as Tāti, Tāleshī, and Semnāni, and all of them are New Western Iranian languages. There are also similarities between the Central dialects of Iran and other Western Iranian languages such as Kurdish, Baluchi, and Gurāni. Thus, the Central dialects can be considered as the core of the northern branch of the New Western Iranian languages, and on

the other hand, with the exception of Baluchi, they are the southernmost group of this branch [Windfuhr 1992, 243]. The speakers of the Central dialects usually name their dialects after the name of the place. However, since these dialects have been propagated in the territories of ancient Media, some scholars call these dialects Median dialects [Borjian 2015, 17].

The classification of the Central dialects of Iran due to the dispersion of these dialects and the existence of multiple isoglosses between them is not easy. Nevertheless, the Central dialects of Iran are divided into five general groups. These five groups and their outstanding members are: 1) the Western group in the west of Qom-Isfahan road, among these dialects are Khvānsāri, Mahallāti, Vāneshāni, and etc.; 2) the North-Central group is located in Kāshān and Natanz, among these dialects are Ārāni, Abu Zaydabādi, Abyāne'i, Bādrudi, Natanzī, Yārāndi, and etc.; 3) the Southern group is located in the Isfahan region and its surrounding areas, divided into two sub-groups: A) Central and Western, and B) Eastern and Southern. Among the western and central varieties are the old Isfahani, Sedahi, Kafrāni, Gazi, Varzane'i, the eastern and southern groups are Ardistāni, Zefre'i, Kuhpāye'i, Jarquye'i, Kafrudi, and etc.; 4) the Eastern group includes Tudeshki, Kejini, Nā'ini, Anāraki, Yazdi and Zoroastrian dialects of Kerman and Yazd (known as Behdini) and etc.; 5) the North-western dialects, sometimes referred to as the dialects of the Tafresh area, are located in the east of Hamedan and south of Sāve, this group comprises Āshtiāni, Aāmora'i, Alviri, Kahaki, Vafsi, Vidari, and etc. Apart from these five major groups, there are two other varieties which are very similar to the dialects of the central regions of Iran, and thus some scholars consider them as Central dialects. The first is the Sivandi, which is common in Sivand in the province of Fars, and the second is the dialects of the regions adjacent to the Central desert (Dasht-e Kavir) like Khuri, Farvi (or Farvigi) and Mihrajāni [Windfuhr 1992, 243–244]¹.

¹ Lecoq has a different idea about the classification of Central dialects of Iran. He divides Central dialects into four main groups (northwestern, north-eastern, southwestern, and southeastern) and two transitional groups (desert dialects and Tafresh dialects) and collectively into six groups. For more details on this categorization, see: [Lecoq 1989, 313]. According to this categorization, Khvānsāri is one of the dialects of the northwestern group of Central dialects.

Therefore, Khvānsāri belongs to the western group of Central dialects of Iran, and along with other species of this group, such as Mahallāti, Vāneshāni, Bijegani (in the Bijegān in the northeast of Delijān), Delijāni, Qālhari (in the Qālhar in the southeast of Delijān), Narāqi (in Narāq in the east of Delijān) and Vārāni (in Vārān in the northeast of Delijān) [Hassandoust 2011, *XVI*] forms the western branch of Central dialects of Iran. Despite belonging to the northern branch of New Western Iranian languages, in Khvānsāri there are some phonological and lexical features that other Central dialects of Iran lack, or these features have very little frequency in these dialects. In this paper, I will examine and study these characteristics of Khvānsāri and compare them with other Central dialects of Iran.

About Khvānsāri and its linguistic features, several works have been published. The list of most outstanding foreign authors includes Žukovskij (1888–1922), Hadank (1926), Eilers and Schapka (1976). Also, Krahanke (1976) referred to Khvānsāri in his Ph.D. diss. which deals with the linguistic relationships of the Central dialects of Iran. And the Persian catalog comprises the following works: Tasbihi (1975), Amiri (2000), Ashrafi Khvānsāri (2004), and MirBaqeri (2016). In these works, although some of the linguistic features of Khvānsāri have been examined, in none of them, the position of this dialect has been studied among the Central dialects of Iran. The Khvānsāri words and phrases used in this paper are based on these works: Hadank (1926), Eilers and Schapka (1976), Tasbihi (1975), Amiri (2000), and Ashrafi Khvānsāri (2004). To study the position of Khvānsāri among the Central dialects of Iran, this dialect has been examined from both phonological and lexical viewpoints.

2. Phonological and Lexical Distinctive Features in Khvānsāri

2–1. Phonological features

The phonological system of Khvānsāri consists of 25 consonants and 6 vowels [Behju 2005, *61*]. To investigate the historical phonological features of Khvānsāri and their changes, I first discuss the most important phonemic features of the Central dialects and their origin and background. Then, I examine these features in Khvānsāri and compare them with other Central dialects of Iran. Thus, with considering of preserving or changing of these features the position of Khvānsāri in the Central dialects of Iran can be determined.

Although the Central dialects of Iran are heavily influenced by Persian, many of the phonetic features of the Northwestern branch of Iranian languages are still preserved and therefore they have many phonetic connections with other Northwestern Iranian dialects. The most prominent features of the Northwestern dialects that exist in the Central dialects include: 1) the development of initial Old Iranian */*d̥u-/* to */b-/:* OIr. **d̥uar-* ‘door’, in Central dialects: Khvānsāri: *bar*, in Tāti: *bar* [Sabzalipour 2015, 162]; 2) the development of OIr. */*dz/* to */z-/:* OIr. **dzāmātar-* ‘groom’, in Central dialects: Khvānsāri: *zumā*, in Māzandarāni: *zomā/zomā* [Akbarpour 2015, 108–109]; 3) the development of OIr. */*tsu/* to */sp/* and */sb-/:* OIr. **tsuaka-* ‘dog’, in Central dialects: Khvānsāri: *espa/esba*, Abuzaydābādi: *esbā* [Razzāqi 2016, 153], in Tāti: *asba/esba* [Sabzalipour 2015, 192]; 4) the preservation of initial OIr. */*u/*: **uāfra-* ‘snow’, in Central dialects: Khvānsāri: *varf*, Abuzaydābādi: *vārf*, Totmāji: *vaf̄r* [Razzāqi 2016, 168, 169], in Laki dialect of Delfān: *va:r*, Gorāni dialect of Gowraju: *w/vaf̄r* [Aliyari Babolghani 2017, 211]; 5) the development of OIr. consonant cluster */*-xt-/* to */-t-/:* OIr. **sukta-* > **suxta-* ‘burnt’, in Central dialects: Khvānsāri: *sotan* ‘to burn’, Natanzi: *sotan* ‘to burn’ [Esmaili 2011, 295], OIr. **duxtār-* ‘daughter’, in Central dialects: Khvānsāri: *det*, Natanzi: *dot* [Esmaili 2011, 125], in Laki dialect of Delfān: *de/ət*, Gorāni dialect of Gowraju: *deta* [Aliyari Babolghani 2017, 155]; 6) the development of OIr. cluster of consonants */*θr/* to */(h)r/*: OIr. **puθra-* ‘son’, in Central dialects: Khvānsāri: *pir*, Natanzi: *pur* [Esmaili 2011, 123], Zefre’i: *pur* [Borjian 2015, 110]; 7) the preservation of initial OIr. */*i/*: OIr. **iāθr-* ‘sister-in-law’, in Central dialects: Khvānsāri: *eyā*, Khorzuqi: *yā*, Sedehi: *yā*, Jarquye’i: *yā* [Ibid, 110], in Māzandarāni: *yāri* [Akbarpour 2015, 2/107]. For more examples for these Northwestern phonological features in New Western Iranian languages (see: [Stilo 2007, 95–100]).

As it was shown above, regarding phonological features Khvānsāri has many similarities with other New Northwestern Iranian languages and Central dialects. But at the same time, it has some special phonological features that are not seen in other Central dialects of Iran, or they can be rarely found. Now I examine these features.

As it was mentioned, initial OIr. */*u/* has been preserved in Khvānsāri and Central dialects. But this phoneme in the initial cluster */*uṛ-/* in Khvānsāri, in contrast to other Central dialects, developed to

/g/, and for this reason it is similar to the varieties of southern branches of the New Western Iranian languages. Of these words: OIr. **uṛka-* ‘wolf’, in Khvānsāri: *gorg*, in other Central dialects: Tarqi, Tāri, Keshe’i: *varg* [Esmaili 2011, 164], Zefre’i: *werg* [Borjian 2015, 142], Ozvāri, Barzoki, Totmāji, Vidujā’i: *vārg* [Razzāqi 2016, 152–153].

Another distinctive feature of Khvānsāri is the preservation of intervocalic and final /d/ in many words, while in other Central dialects this phoneme has often developed to glide /y/ or glottal stop /ʔ/ or in some cases /h/, or completely deleted. For example, MP.: *wādām* ‘almond’ [MacKenzie 1986, 85], Khvānsāri: *bādom*, in other Central dialects: Khorzuqi: *vāʔom*, Sagzavi: *vāʔum*, Qehavi: *vāhām*, Kupāyi: *vāyom* [Borjian 2015, 128–129], Totmāji: *vāyom* [Razzāqi 2016, 135], Natanzi: *vāyom*, Tarqi: *vāyam* [Esmaili 2011, 146–147]. OIr. **uāta-* ‘wind’, in Khvānsāri: *vād*, in other Central dialects: Tarqi, Tāri, Natanzi: *vāy* [Esmaili 2011, 146–147], Khorzuqi, Qehavi: *vā*, Sagzavi: *vā*: [Borjian 2015, 154–155], Totmāji: *vāy* [Razzāqi 2016, 169]. However, in some Central dialects, especially in the southern group of Central dialects in Isfahan province and in some dialects of Kashan the preservation of intervocalic and final /d/ is common, for example in dialects of Kashan: Āzarāni and Ozvāri: *bādūm* ‘almond’ and in dialects of Isfahan: Jarquye’i and the Jewish dialect: *vādum* ‘almond’ (see: [Razzāqi 2016, 134; Borjian 2015, 128–129]).

As in other New Northwestern Iranian dialects, in Central dialects of Iran OIr. /*j/ in initial and middle position has been preserved or developed to /ž/ or /y/. But in Khvānsāri, in some words, it has developed to /z/, for example OIr. **jani-* ‘woman’, in Khvānsāri: *zan*, but in other Central dialects: Tarqi: *jun*, Tāri: *žin*, Natanzi: *žen* [Esmaili 2011, 124–125], Zefre’i: *žan*, the Jewish dialect of Isfahan: *jan*, Kamandāni: *jinji* [Borjian 2015, 112–113], Abuzaydābādi: *žan*, Totmāji: *yan*, Vidujā’i: *jan* [Razzāqi 2016, 112–113]. In addition to Khvānsāri, in some dialects of Isfahan and Kashan, under the influence of Persian, we see the use of /z/ instead of /ž/ or /j/, for example in Khorzuqi and Sedehi (in Isfahan): *zinji* and in Āzarāni and Tejere’i (in Kashan): *zan* (see: [Borjian 2015, 112; Razzāqi 2016, 112–113]).

As said earlier, one of the features of the New Northwestern Iranian languages is the preservation of OIr. /*i/ in the initial position, which is more or less seen in the Central dialects of Iran. In Khvānsāri, it is also seen in words like *eyā* ‘sister-in-law’ and *yā* ‘place’. But the

preservation of this phoneme in Khvānsāri is not always in accordance with the common rule of Central dialects. In some basic words, probably influenced by Persian, Khvānsāri has undergone another process and has been equal with the New Southwestern Iranian languages. The OIr. **ǰaṣa-* ‘cereal, barley’, cf. Av. *yauua-* ‘cereal’ (see: [Bartholomea 1904, 1265]), in the Central dialects, is largely preserved by the initial /y-/, in the dialects of Kashan: Ozvāri, Totmāji, Viduji: *ye* [Razzāqi 2016, 138–139], in the dialects of Isfahan: Zefre’i, Qehavi, Kupāyi: *ye* [Borjian 2015, 132–133], in the dialects of Natanz: Tarqi, Tāri, Natanzi: *ya* [Esmaili 2011, 152–153]. This word is used in Khvānsāri as *ǰey*, namely with the change that is common in the southern branch of Middle and New Western Iranian languages (i.e., *y > ǰ*), cf. MP. *ǰaw* ‘barley’ [MacKenzie 1986, 46]. This development is also seen in the dialect of Mahllāt which forms the western branch of the Central dialects of Iran along with Khvānsāri; The OIr. **ǰaṣa-* has remained in Mahallāti as *ǰū* (see: [Majidi 1975, 18]). OIr. **ǰāurna-*, cf. Av. *yāuuarəna-* ‘pestle’ [Bartholomae 1904, 1286], has remained in most of the Central dialects of Iran with preservation of initial phoneme /y/, in dialects of Kashan: Āzarāni, Tejere’i, Viduji, and Ozvāri: *yahan*, Abuzaydābādi: *yōnā* [Razzāqi 2016, 98–99], in dialects of Isfahan: Khurzuqi, Zefre’i, Qehavi, and Sedehi: *yāne* [Borjian 2015, 100–101], in dialects of Natanz: Tarqi and Keshe’i: *yāna*, Natanzi: *yona* [Esmaili 2011, 110–111]. But in Khvānsāri this word has preserved as *ǰeven*, cf. Persian *ǰāvan* (see: [Hassandoust 2014, 2/945]).

Unlike many other Central dialects of Iran, in which the OIr. cluster /*-šm-/ has been simplified with the deletion of phoneme /š/, Khvānsāri has preserved this cluster, probably under the influence of the Persian. OIr. **čašman-* ‘eye’, in Central dialects: Āzarāni, Vidujā’i, Ozvāri: *čeym* [Razzāqi 2016, 76–77], Tarqi and Keshe’i: *čem*, Natanzi and Tekiye’i: *čam* [Esmaili 2011, 88–89], but in Khvānsāri *čašm*, cf. Persian *čašm*. The deletion of phoneme /š/ in the cluster /*-šm-/ is one of the distinctive features of New Northwestern Iranian languages and it is seen in other varieties of this branch, for example in Kalhori and Sanjābi: *čaw* ‘eye’, in Jalālvandi, Zule’i, Hozmānvandi: *čam* [Moradi 2015, 34–35], in Laki dialect of Delfān: *ča(:)m* and in Kurdish dialect of Gahvāre: *čā/ow* [Aliyari Babolqani 2017, 119]. But the cluster /*zm/ (< /*sm/) has been preserved in most dialects of the northwestern branch of New Iranian languages with or without an

anaptyctic vowel, for example OIr. **aizma-* ‘firewood’ has remained in these forms: in Central dialects: Khvānsāri: *hizma*, Āzarāni: *üzōm*, Abuzaydābādi: *hizam* [Razzāqi 2016, 148], Tarqi and Keshe’i: *ezem*, Natanzi: *izom* [Esmaili 2011, 160–161], Gazi: *isme/ izme* [Eilers, Schapka 1979, 681], and in Kurdish: *ēzing* (see: [Paul 2008]).

The cluster of consonants */*-ft-/* has been simplified in many New Northwestern Iranian languages, as well as in most Central dialects of Iran. Thus, the phoneme */f/* is deleted and only */t/* remains in it. However, this consonant cluster has remained in Khvānsāri and some dialects of Isfahan province. OIr. **kafta-* ‘fallen’, MP. *kaftan* ‘to fall’ [Mackenzie 1986, 48], in Khvānsāri: *keftan* ‘to fall’, in dialects of Isfahan: Khorzuqi: *dakaftāmun* ‘to fall’, Qehavi: *dekaftemon* ‘to fall’, Sagzavi: *darkaftāmun* ‘to fall’ [Borjian 2105, 232–233]. But in other Central dialects of Iran, such as dialects of Kashan and Natanz, we come across the simplification of this cluster; in dialects of Kashan: Āzarāni: *darkātan* ‘to fall’, Ozvāri, Totmāji, and Qohrudi: *dārkātan* ‘to fall’ [Razzāqi 2016, 252–253], in dialects of Natanz: Tarqi and Keshe’i: *derkatmun* ‘to fall’, Natanzi and Tekiye’i: *darkatan* [Esmaili 2011, 268–269]. It seems among the Central dialects, the preservation of the consonant cluster */*-ft-/* is more common in the dialects of Isfahan province and the simplification of this cluster in other Central dialects in Kashan and Natanz. But the cluster of consonants */xt/* in Khvānsāri, as in other New Northwestern Iranian dialects and the Central dialects, is simplified with the deletion of phoneme */x/*, for example, OIr. **duxtar-* ‘daughter’ has remained in Khvānsāri as *det*.

The consonant cluster */*št/* (< */*žt/*) has developed in Khvānsāri and some dialects of Isfahan province, contrary to the dialects of Kashan and Natanz, to */ss/* (through the process of assimilation *ss* < *st*). For example, Ilr. **uaz-* ‘to blow; to move’ (cf. Av. *vaz-* ‘to drive, to move’, MP. *waz* ‘to move, to blow’ [Cheung 2007, 429]) has developed to *vossan* ‘to run’ in Khvānsāri, and in some dialects of Isfahan to *vassemon*, *vassāmun*, *vassemon*, all three mean ‘to run’, respectively in dialects of Jarquye, Khurzuq, and Qehi [Borjian 2015, 252–253]. But in dialects of Natanz and Kashan, it has developed to *vaštan*, *veštan*, *vaštmun* and *vāštan* [see: Esmaili 2011, 290–291; Razzāqi 2016, 274–275]. The phonological change of consonant cluster */st/*, however, is in Khvānsāri like other Central dialects. It has changed to */ss/*, for example, OIr. **asta-* ‘place’ (cf. Av. *asta-* ‘place,

settlement' [Bartholomae 1904, 212]) has developed to *hass* 'yard' in Khvānsāri and *has* 'shed' in Natanzi [Esmaili 2011, 132–133].

Another phonological change of the consonant clusters that has a different trend in northern and southern branches of New Western Iranian languages is the development of the cluster */*sč/*. This cluster has developed in the southern branch of Western Iranian languages to */s/* and in the northern branch to */š/*, for example OIr. **pasča-* 'after, behind' (< IE. **po-sq^wo-*, cf. Skt. *paścā*, Av. *pasca*, and OP. *pasā*, all mean 'after, behind' [see: Mayrhofer 1963, 240]) has developed in Middle Iranian languages as *pas* 'then, afterwards' and *paš* 'then, afterwards' in Middle Persian and Parthian respectively [see: MacKenzie 1986, 65; Durkin-Meisterernst 2004, 284]. In the New Northwestern Iranian languages, this distinction is somewhat preserved (for example in Kurdish and Balochi, OIr. **pasča-* has developed to *pāš* and *paš* respectively [see: Paul 2008]), however, the prevailing trend has been to change to */s/*. In the Central dialects of Iran, this change is commonly seen as */s/*, but there are also some exceptions. In some dialects of Natanz and Isfahan, the cluster */*sč/* in a few words has remained in the form of */č/*, for example in Tarqi: *pač(e)pere* 'three days ago' and Tekiye'i: *pačperešev* 'three nights ago' [Esmaili 2011, 188–189], and in Zefre'i: *pačpere* 'three days ago' and *pačperešō*: 'three nights ago' [Borjian 2015, 160]. In some dialects of Kashan such as Āzarāni, Ozvāri, etc. OIr. **pasča-* has developed to *paš* and *peš* [see: Razzāqi 2016, 176], that is OIr. */*sč/* > */š/*. Therefore, it can be said that in some Central dialects, mainly in Kashan and Natanz, there is one of the distinctive features of Northwestern Iranian languages (i.e. the development of */*sč/* > */š/*). But in most dialects of Isfahan, including Khvānsāri, the dominant tendency, probably under the influence of Persian, has been toward */s/*. Another point is that besides the usual development of */*sč/* > */š/*, in the Central dialects of Iran, we also witness development of */*sč/* > */č/*. Therefore, the development of the cluster */*sč/* in the Central dialects of Iran has been to */š/* or */č/*.

2–2. Lexical Features

Although there is considerable homogeneity in the lexicon of the Central dialects [Windfuhr 1992, 250], sometimes we see some words in some varieties of this large branch, which is less visible in other varieties of this branch. This heterogeneity is sometimes due to the

preservation of the old features of the northwestern branch of the New Iranian languages, and sometimes due to the influence of the Persian language. In the meantime, Khvānsāri also has preserved some old features in some words and in some cases it has been influenced by Persian language and sometimes even left the old words and borrowed Persian equivalents of them. Now, some of these fundamental words are mentioned in Khvānsāri and compared with other Central dialects.

As said, the OIr. */*dz/* (< IE. */*ǵ(h)/*) is developed to */z/* in the Northwestern languages of Iran according to the rule (OIr. **dzāmātar-* ‘groom’, in Northwestern Iranian languages has been developed to forms such as *zumā*, *zāmā*, *zomā*, etc). In Khvānsāri, this word has also preserved as *zumā*. OIr. **bādzu-* ‘arm’ (< IE. **bhāǵhu-*) has developed in OP. as **bādu-* [Tavernier 2007, 130], and in Av. as *bāzu-* [Bartholomae 1904, 955]. In the examples of Middle Iranian languages, this word is often seen with the phoneme */z/*. In the new period of the Iranian languages, the word *bāzu* ‘arm’ has survived in the northern and southern branches of the New Western Iranian languages, sometimes with the preservation of the phoneme */z/* and sometimes by deleting or replacing it with the epenthetic consonant such as */v/*, */y/*, */h/*, */ʔ/* (for different forms of this word in Iranian dialects, see: [Hassandoust 2011, 1/ 406–407]). In the Central dialects of Iran, it is seen more or less the same trend, although the tendency is mainly to remove and replace the phoneme */z/*. This trend is especially seen in the dialects of the Isfahan province (from nine dialects collected in Isfahan province in *A Treasury of Iranian Dialects (Isfahan Province 2)* only in Khurzuqi and Sedehi the word *bāzu* is seen with preservation of the phoneme */z/*) (see: [Borjian 2015, 76–77]). In the dialects of Kashan and Natanz, there is an intermediate state for phoneme */z/* in this word (see: [Esmaili 2011, 86–87; Razzāqi 2016, 74–75]). Despite the fact that Khvānsār is located near Isfahan, unlike other dialects of this province, the word *bāzu* ‘arm’ has remained by preserving the phoneme */z/* as *bāzī*. Therefore, Khvānsāri in preserving the phoneme */z/* in this word is more in line with the dialects of the Kashan and Natanz and has a different tendency from most dialects of the Isfahan province.

Another distinctive word in determining the position of Khvānsāri among Iranian dialects is the word *mossar* ‘big, large’. In this word, which is cognate with Middle and New Persian *meh* ‘big, large’ and OP. **maθiyah-* and Av. *masiiah-* [Bartholomae 1904, 1156], it has

occurred the development of OIr. /*ts/ (< IE. /*ḱ/) to /s/. This feature is also a phonetic feature that is predominantly found in the northern branch of Western Iranian languages; in the southern branch, OIr. /*ts/ has developed to /h/ as in the word *meh* ‘big, large’. But in the Central dialects of Iran, other words are often used to express the concept of ‘big, large’ and the cognate words with Khvānsāri *mossar* are rarely used. For this concept, in the dialects of Kashan and Natanz, the word *gord* is often used (see: [Razzaghi 2016, 206–207; Ismaili 2011, 218–219]). Although to express this concept in some dialects of Isfahan province such as Jarquye’i, the word *mas* ‘big’ is common, another word that has different phonetic forms such as *bale*, *bele*, and *bala* is more common than *mas* (see: [Berjian 2015, 186–187]). In addition to Khvānsāri, in Vāneshāni, Mahallāti, Bijagāni, and Delijāni, which together with Khvānsāri constitute one of the branches of the Central dialects of Iran, there are more or less similar forms such as *massar*, *messar*, *mussar* and *masar*. Apart from Central dialects, this word is also common in some other Iranian dialects of the Northwestern Iranian languages (see: [Hassanost 2011, 2/ 949–951]). Thus, this word is a reliable criterion for determining the status of Khvānsāri and several dialects in Isfahan province compared with other dialects in this province. But we see a homogeneity and a monotony for OIr. **katsyah*- ‘lesser, minor’ (cf. OP. **kaṭiyah*-, and Av. *kasiiah*- [see: Bartholomae 1904, 460]), in the Central dialects, this word is common in Central dialects as *kas*, *kes*, *kessar*, etc. (with development of /*ts/ to /s/).

Another word that is worthy of attention in Khvānsāri is *kes* ‘look’ and its verbal form *bikessan* ‘to look’. This word which is cognate with New Persian *nigāh* ‘look’ (see: [Hassandoust 2014, 4/ 2770]), is probably derived from OIr. **kats*- ‘to look, to glance’, cf. Av. *kas*- ‘to look’ (see: [Bartholomae 1904, 459]). In this word, it is also seen the development of OIr. /*ts/ to /s/ in Khvānsāri, which also has occurred in the word *mossar* ‘big, large’. This word is very low frequency and usage in other central dialects of Iran. In the dialects of Natanz, Isfahan, and Kashan, with the exception of the word *bengasi* ‘to look’ in Tekiye’i, by the preserving the phoneme /s/ from **kats*-, it is often used New Persian loanword *nigāh* or the derivatives of OIr. root *dī*- ‘to see’ (for verbal forms of *nigāh* in the dialects of Natanz, Isfahan, and Kashan [see: Esmaili 2011, 314–315; Borjian 2015, 276–277; Razzāqi 2016, 298–299]). In addition to Khvānsāri, in Vāneshāni,

which is one of the species of the same group with Khvānsāri, the forms *kes* and *bikasan* ‘to look’ (for these forms, see: [Hassandoust 2011, 2/ 836]) are common. In sum, with respect to the preservation of phoneme /s/ from OIr. /**ts*/ Khvānsāri in comparison with other Central dialects of Iran, in which there is another phonological development (**ts* > **θ* > *h*), is more conservative.

Another word which is important in determining the position of Khvānsāri in the Central dialects of Iran is the word *espa/ esba* ‘dog’. This word, which is from OIr. **tsuaka-* (< **tsuan-*) ‘dog’, cf. OP. **saka-* [Nyberg 1974, 2/ 172], Av. *span-* [Bartholomae 1904, 1610], is used in most of the Northwestern Iranian dialects. In addition to **tsuan-* ‘dog’, in Iranian languages the OIr. word **kuta-* or **kutī-* ‘dog’ (see: [Ėdel’man 2011, 4/ 413]) also is used. The remnants of this word in New Western Iranian languages are mainly found in the northern branch of this group. In the Central dialects of Iran, this word is still alive and common. In the dialects of Kashan, the word ‘dog’ is predominantly *espa/esba*, only exception is seen in Totmāj in form of *kūyā* ‘dog’ (see: [Razzāqi 2016, 152–153]). In the dialects of Natanz, only the remnants of OIr. **kuta-* (such as *kōva*, *kōya*, *kuya*, etc.) are used. In the dialects of the Isfahan province, like the dialects of Natanz, there are often the remainders of OIr. **kuta-* (for different forms of the ‘dog’ in dialects of Natanz and Isfahan, see: [Ismaili 2011, 164–165; Borjian 2105, 140–141]). In the dialects of Delijān, Qālhar, Bijagān, and Narāq, which are in the same group as Khvānsāri, still forms such as *espa/esba* are used (see: [Majidi 1975, 30, 34, 44, 55]). Thus, on the one hand Khvānsāri and the dialects of the same group have kept the consonant cluster /sp/ or /sb/ and on the other hand, they are different from the dialects of the Isfahan and Natanz and similar to the dialects of Kashan county. However, in Khvānsāri the fossilized forms of OIr. **kuta-* are also seen in words such as *kotera* ‘whelp’ and *koterespa* ‘puppy’.

Another distinctive word in determining the position of Khvānsāri among the Central dialects is *vāzi* ‘game’. In the Middle Persian, two words *wāzīg* and *kādag* both mean ‘game’ (see: [MacKenzie 1986, 89, 48]) were used. In Persian and in varieties of the southern branch of the New Western Iranian languages the forms of the *wāzīg* with different phonetic variations are largely used. But in most of the dialects of the northern branch of New Western Iranian languages, and especially in the Central dialects, different forms of *kādag* are used.

Different forms of *kādag* in dialects of Kashan and Natanz are *kāde* (in Āzarāni and Tejere'i), *kūwē* (in Abuzaydābādi), *kāye* (in Totmāji), and *kāya* in dialects of Natanz (see: [Esmaili 2011, 202–203; Razzāqi 2016, 190–191]). In the dialects of Isfahan province both *bāzi* and different phonetic variants for the word *kādag* (in the forms of *kāye*, *kaa*, *ka*;) are seen (see: [Borjian 2015, 172–173]). But in Khvānsāri and other dialects of the same group such as Delijāni, Narāqi, Vāneshāni, unlike other Central dialects of Iran there are no surviving forms of *kādag*, and forms such as *vāzi*, *vōzi* and *vāji* are used (for this forms, see: [Hassandoust 2011, 2/ 1111]). Given the word *vāzi* 'game', Khvānsāri and other varieties of western group of the Central dialects are quite distinct from the dialects of Kashan and Natanz.

Another special word in Khvānsāri is *genan* 'to become' which is less common in other Central dialects of Iran. 'To become' in Iranian languages is often expressed with derivatives of the roots **bū-* 'to become' and **gart-* 'to turn'. In most of the Central dialects, these two roots are commonly used with the meaning of 'to become', Tarqi and Keshe'i: *boymun*, Natanzi *boʔan* [Esmaili 2011, 294–295], Jarquye'i: *bebāmon*, Qehavi: *gartāmon*, Khurzuqi: *bo:mun* [Borjian 2015, 278–279], Āzarāni and Quhrudi: *babōdan*, Ozvāri and Vidujā'i: *bōbōdan* [Razzāqi 2016, 278–279]. But in other varieties of Central dialects, which belong to the western branch of the Central dialects, there are more or less similar forms to *genan* in Khvānsāri, such as Āshtiyāni: *gen(ā)-*, Delijāni: *genā*, *genī*, Mahallāti: *gin-*, and Vāneshāni: *gen-* (for these forms, see: [Hassandoust 2011, 2/ 867–868]). Another Central dialect, in which the form of *gīn-* 'to become' is used, is the dialect of Soh village that belongs to the north-central branch of the Central dialects of Iran. Another Iranian dialect in which this word is used is Sivandi, one of the New Northwestern Iranian languages. This dialect is a subcategory of the Central dialects but it is used in Fars province. This word is seen in Siavandi as *gen-*, *gin-*, *gyenā*. In Semnani, which is a completely different from the Central dialects, the word is *-gānā-* (see: [Hassandoust 2011, 2/ 867–868]). Therefore, it can be said that Khvānsāri and its similar varieties in the central region of Iran preserve this word as one of the most prominent words in the New Northwestern Iranian languages group, while this word is not used in most of the dialects of Isfahan province and in general in the Central dialects.

3. Conclusion

With regard to what was mentioned in this paper, it can be said that Khvānsāri has been influenced by Persian more than the other Central dialects, especially the dialects of Kashan and Natanz and it has undergone a different trend from other varieties of Central dialects. As for lexical developments, though it has been influenced by the Persian language, it has kept some distinctive and persistent words like *kes* ‘look’ and *bikessan* ‘to look’. At the same time in Khvānsāri, certain words such as *genan* ‘to become’ are still common which cannot be found in other Central dialects, and are only used in several New Northwestern Iranian languages. On the other hand, Khvānsāri is more closely associated with the dialects of Kashan region, despite being geographically closer to the dialects in the Isfahan province; for example, in preserving the phoneme /z/ in the word *bāzu* ‘arm’. On the whole, it can be said that the trend of phonetic developments in Khvānsāri compared to other Central dialects of Iran has been more influenced by Persian, but in preserving some archaic words, the situation is more or less similar to other Central dialects of Iran. In this regard, due to the social and geographical position of Khvānsāri, the lexical changes in it are more accelerated in comparison with other varieties of the Central dialects that are used in remote villages.

Abbreviations

Av. – Avestan
 IE. – Indo-European
 IIr. – Indo-Iranian
 MP. – Middle Persian
 OIr. – Old Iranian
 OP. – Old Persian
 Skt. – Sanskrit

REFERENCES

- Akbarpour J. (2015), *Ganjina-ye Guyešhā-ye Irāni (Ostān-e Māzandarān 1–2)* [*A Treasury of Iranian Dialects (Māzandarān Province 1–2)*], The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).
- Aliyari Babolghani S. (2017), *Ganjina-ye Guyešhā-ye Irāni (Haft Guyeš az Hašiye-ye Zāgros)* [*A Treasury of Iranian Dialects (Seven*

Dialects from the Zagros Periphery], The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Amiri H. (2000), *Farhang-e Loghāt-e Khvānsār* [A Dictionary of Khvānsāri], Paymān, Tehran. (In Persian).

Ashrafi Khvānsāri M. (2004), *Guyeš-e Khvānsāri* [Khvānsāri Dialect], Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran. (In Persian).

Bartholomae, Ch. (1904), *Altiranisches Wörterbuch*, Karl J. Trübner, Strassburg.

Behju Z. (2005), “Vājšenāsi-ye Guyeš-e Khvānsāri”, *Guyeš-šenāsi* [“The Phonology of Khvānsāri Dialect”, *Dialectology*], no. 1, pp. 40–64. (In Persian).

Borjian H. (2013), “ānsār i. Historical Geography”, *Encyclopedia Iranica*, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/kvan-sar-i-geography> (accessed May 20, 2019).

Borjian H. (2015), *Ganjina-ye Guyešhā-ye Irāni (Ostān-e Esfahān 2)* [A Treasury of Iranian Dialects (Isfahan Province 2)], The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Cheung J. (2007), *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Brill, Leiden and Boston.

Durkin-Meisterernst D. (2004), *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout, Brepols.

Edel'man D. I. (2011), *Etimologičeskij slovar' iranskih jazykov*, T. 4, Vostochnaya literatura RAN, Moscow. (In Russian).

Eilers W. and Schapka U. (1976), *Westiranische Mundarten aus der Sammlung Wilhelm Eilers, Band I, Die Mundart von Chunsar*, Franz Steiner, Wiesbaden.

Esmaili M. M. (2011), *Ganjina-ye Guyešhā-ye Irāni (Ostān-e Esfahān 1)* [A Treasury of Iranian Dialects (Isfahan Province 1)], The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Hadank K. (1926), *Die Mundarten von Khunsār, Mahallāt, Natānz, Nāyin, Sāmnān, Sīvānd und Sô-Kohrūd*, Walter de Gruyter and Co., Berlin and Leipzig.

Hassandoust M. (2011), *Farhanf-e Taṭbiqi-Moẓo'i-e Zabanhā va Guyešhā-ye Irāni-ye No* [A Comparative-Thematic Dictionary of the New Iranian Languages and Dialects], 2 vols, The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Hassandoust M. (2014), *Farhanf-e Rišešenāxti-e Zabān-e Fārsi* [An Etymological Dictionary of the Persian Language], 5 vols, The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Krahanke K. J. (1976), *Linguistic Relationships in Central Iran*, PhD Dissertation, University of Michigan, Michigan.

Lecoq P. (1989), “Les dialectes du centre de l’Iran”, in Schmitt R. (ed.), *Compendium Linguarum Iranicarum*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, pp. 313–26.

MacKenzie D. N. (1986), *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, London.

Majidi M. R. (1975), *Guyešhā-ye Pirāmun-e Kashan va Mahallāt* [The Dialects of Kashan and Mahallāt], The Academy of Language of Iran, Tehran. (In Persian).

Mayrhofer M. (1963), *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, Bd. II, Carl Winter, Heidelberg.

MirBaqeri M. S. (2016), *Farhang-e Lohat-e Khvānsāri be Farsi* [A Khvānsāri to Persian Dictionary], Tehran. (In Persian).

MirMohammadi H. R. (1993), *Joqrāfiyā-ye Khvānsār* [The Geography of Khvānsār], Tehran. (In Persian).

Moradi M. R. (2015), *Ganjina-ye Guyešhā-ye Irāni (Ostān-e Kermānshāh)* [A Treasury of Iranian Dialects (Kermānshāh Province)], The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Nyberg H. S. (1974), *A Manual of Pahlavi*, Vol. 2, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Paul L. (2008), “Kurdish Language i. History of the Kurdish Language”, *Encyclopedia Iranica*, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-language-i> (accessed May 20, 2019).

Razzāqi S. T. (2016), *Ganjina-ye Guyešhā-ye Irāni (Ostān-e Esfahān 3)* [A Treasury of Iranian Dialects (Isfahan Province 3)], The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Sabzalipour J. (2015), *Ganjina-ye Guyešhā-ye Irāni (Tāti-ye Xalxāl)* [A Treasury of Iranian Dialects (Tāti of Xalxāl)], The Academy of Persian Language and Literature, Tehran. (In Persian).

Stilo D. (2007), “Isfahan xxi. Provincial Dialects”, *Encyclopedia Iranica*, Vol. 14, pp. 93–112.

Tasbihi M. H. (1975), *Guyeš-e Khvānsāri* [Dialect of Khvānsār], Rawalpindi. (In Persian).

Tavernier J. (2007), *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B.C.)*, Peeters Publishers, Leuven.

Windfuhr G. (1989), “Western Iranian Dialects”, in Schmitt R. (ed.), *Compendium Linguarum Iranicarum*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, pp. 294–5.

Windfuhr G. (1992), “Central Dialects”, *Encyclopedia Iranica*, Vol. 5, pp. 242–52.

Zhukovskij V. A. (1888–1922), *Materialy dlja izuchenija persidskikh narechij*, Sankt-Petersburg. (In Russian).

M. Tame

ХВАНСАРІЙСЬКИЙ ДІАЛЕКТ І ЙОГО ПОЛОЖЕННЯ СЕРЕД ЦЕНТРАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ ІРАНУ

Хвансарі є одним із діалектів центральних районів Ірану, який більш поширений сьогодні в місті Хвансар. Хвансар – одне з міст провінції Ісфахан, розташоване на північному заході цієї провінції. Нові іранські мови діляться на дві групи: західні та східні. Новими східноіранськими мовами говорять за межами нинішніх кордонів Ірану. А новими західноіранськими мовами в основному говорять в Ірані та деяких інших країнах. Нові західноіранські мови діляться на дві групи: північну та південну. Найбільш важливим членом нової південно-західної групи є перська, яка була домінуючою мовою на іранському плато протягом понад тисячоліття. Північно-західні іранські мови включають кілька різних груп: гілак, мазандаранська, белуджійська, курдська, ховрамі, лакі, таті, талеші, семнані, центральні діалекти Ірану та ін. Центральними діалектами Ірану розмовляють у регіонах Ісфахан, Тегеран, Хамедан і Йезд. Класифікація центральних діалектів Ірану через дисперсії цих діалектів й існування множинних ізоглосів між ними нелегка. Проте центральні діалекти Ірану можна розділити на п'ять основних груп: 1) західна група, 2) північно-центральна група, 3) південна група, 4) східна група, 5) північно-західна група. Загальноновизнаною є думка, що Хвансарі належить до західної групи центральних діалектів Ірану, поряд із махлаті, ваньшань, біджагані, деліджані і деякими різновидами даліджані, такими як кхалхарі, нараки і варанів. Носії центральних діалектів зазвичай називають свої діалекти за назвою місцевості. Ці діалекти були поширені на території стародавньої Мідії. У діалекті хвансарі є деякі фонологічні та лексичні особливості, що відсутні в інших діалектах центрального Ірану. Ця стаття присвячена хвансарі та його порівнянню з іншими діалектами центральних регіонів Ірану.

Ключові слова: іранські мови, нові північно-західні іранські діалекти, центральні іранські діалекти, хвансарі

*М. Таме***ХВАНСАРИЙСКИЙ ДИАЛЕКТ И ЕГО ПОЛОЖЕНИЕ
СРЕДИ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТОВ ИРАНА**

Хвансари является одним из диалектов центральных районов Ирана, который более или менее распространен сегодня в городе Хвансаре. Хвансар – один из городов провинции Исфахан, расположенный на северо-западе этой провинции. Новые иранские языки делятся на две группы: западные и восточные. На новых восточноиранских языках говорят за пределами нынешних границ Ирана. Но на новых западноиранских языках в основном говорят в Иране и некоторых других странах. Новые западноиранские языки делятся на две группы: северную и южную. Наиболее важным членом новой югозападной группы является персидский, который был доминирующим языком на иранском плато на протяжении более тысячелетия. Северо-западные иранские языки включают несколько разных групп: гилаки, мазандаранский, белуджийский, курдский, ховрами, лаки, тати, талешы, семнани, центральные диалекты Ирана и др. На центральных диалектах Ирана говорят в регионах Исфахан, Тегеран, Хамедан и Йезд. Классификация центральных диалектов Ирана из-за дисперсии этих диалектов и существования множественных изоглоссов между ними нелегка. Тем не менее, центральные диалекты Ирана можно разделить на пять основных групп: 1) западная группа, 2) северо-центральная группа, 3) южная группа, 4) восточная группа, 5) северо-западная группа. Согласно общему мнению, Хвансари относится к западной группе центральных диалектов Ирана, наряду с махлати, ваньшани, биджагани, делиджани и некоторыми разновидностями далиджани, такими как кхалхари, нараки и вараки. Носители центральных диалектов обычно называют свои диалекты по названию местности. Эти диалекты были распространены на территории древней Мидии. В диалекте хвансари есть некоторые фонологические и лексические особенности, которые отсутствуют в других диалектах центрального Ирана. Эта статья посвящена хвансари и его сравнению с другими диалектами центральных регионов Ирана.

Ключевые слова: иранские языки, новые северо-западные иранские диалекты, центральные иранские диалекты, хвансари

Стаття надійшла до редакції 11.06.2019

UDC 295.48

SPACE AND TIME IN THE AVESTAN VIDEVDAT

V. Kryukova

PhD (History)

Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera),
Russian Academy of Sciences

3, University Emb., St.Petersburg, 199034, Russia

Victoria.Kryukova@kunstkamera.ru; zorovictoria@gmail.com

The Avestan Videvdat is a collection of ritual and mythological texts, mainly connected with ideas about ritual purity. The Videvdat deals with rituals taking place in space and in time; these rituals are constantly correlated with the universal picture of the world and the dynamic movement of history. The first two Fragards of the Videvdat set forth mythological plots about the creation of Zoroastrian countries and myths about Yima – the legendary ancient ruler of Iran, in which the main topics of further exposition are present. Among them are the division of calendar time into summer and winter, day and night (and more fractional periods), triads in counting time, space and prayer, vertical and horizontal structuring of space, appeal to ritual time. A threefold increase of the earth made by Yima, performed at 300-year intervals, as well as the three-part structure of the Vara-shelter built by Yima before the beginning of the natural cataclysm (winter), open up a series of different space-time models. Textual parallels to the passages of the second Fragard of the Videvdat (Videvdat 14.14, Yashts 5 and 17) represent a variant of natural disaster (and, accordingly, a variant of the calendar period: winter in Videvdat 2, drought in Videvdat 14) and indicate the connection of Yima's Var with the heavenly abodes of gods. In addition, Videvdat deals with ritual time that determines the course of the performance of rituals. It, in its turn, can be correlated with calendar time. Also, ritual time and space depend on

© 2019 V. Kryukova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

the degree of ritual purity / ritual desecration (e.g. more time is required to perform purification rituals if the pollution is bigger; for the winter period, the rules are less stringent due to the complexity of their execution, etc.).

Keywords: Avesta, Videvdat, space and time, seasons, myth of Yima

В. Ю. Крюкова

ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ В АВЕСТИЙСКОМ ВИДЕВДАТЕ¹

Видевдат (авест. *vīdaēuiia- dāta-* “Закон, отстраняющий демонов” [Benveniste 1970; Skjærvø 2007]) – один из *насков*, частей дошедшей до нас Авесты – представляет собой свод ритуально-мифологических текстов, большая часть которых связана с выполнением обрядов ритуальной чистоты. Целью этих обрядов служит сохранение от осквернения и очищение священных стихий – земли, огня и воды, а также благих зороастрийских творений, к числу которых относятся представители зороастрийской общины (“праведные зороастрийцы”), полезные животные и растения. Композиция памятника и набор излагающихся в нем тем, при всей неоднородности Видевдата, сохраняет комплексное видение зороастрийской картины мира, в единстве представляющей пространство и время. Космогонические зороастрийские мифы, хорошо известные по богословской литературе более позднего времени, лишь фрагментарно присутствуют в Авесте. В древнейших текстах (по крайней мере, сохранившихся) зороастрийская концепция последовательных “эров”, описывающих историю мира от сотворения до воскрешения мертвых и полного уничтожения зла, еще не сформулирована. Тем не менее, будучи собранием ритуальных текстов, Видевдат представляет ритуалы происходящими в пространстве и времени, – причем и пространство, и время постоянно соотносятся с вселенской картиной мира и динамичным ходом истории.

Долгое время исследователи оценивали Видевдат в основном как источник по ритуалистике, излагающий бесконечные ритуальные правила и наказания за их невыполнение. При этом

¹ Работа выполнена по проекту, поддержанному РНФ № 19-18-00085, “Календарные праздники древнего Востока: календарный ритуал и роль темпоральных представлений в формировании традиционного сознания народов древнего мира” (руководитель В. В. Емельянов).

“мифологические” главы Видевдата казались случайным добавлением. Еще Дармстетер в предисловии к своему переводу Видевдата отмечал, что главы, имеющие отношение к мифологии, не соответствуют общему содержанию этого памятника, а некоторые из них уместнее было бы выделить в отдельное собрание [Darmesteter 1887]. Речь идет о фрагардах, фланкирующих текстуальное ядро памятника:

1. Первый фрагард: перечисление зороастрийских стран, созданных верховным божеством Ахура-Маздой, и изъянов, посланных на них Злым духом Ангра-Манью;

2. Второй фрагард: мифы о легендарном иранском первом царя Йиме;

3. Заключительные фрагарды (19–22), повествующие о противостоянии Заратуштры и Ангра-Манью, а также об откровении, данном Заратуштре Ахура-Маздой относительно освобождения мира от демонических сил. Кроме того, речь идет о целительстве Триты, водах и очищении мира водами, а также об исцелении мира с помощью Арьямана, связываемого с небесным светом.

Если говорить о композиции Видевдата, помимо кольцевого оформления, обращает на себя внимание число фрагардов – их 22 при том, что авестийские компиляторы могли тяготеть к выделению числа 21 – это число слов в Ахуна Ваирйа, одной из важнейших зороастрийских молитв, а также число насков Авесты и так далее [Vevaina 2009, 218–219]. Значимость числа “21” в авестийских текстуальных построениях отмечал, например, в своем сочинении Задспрам, зороастрийский богослов IX в. (*Vizīdagīhā ī Zādspram*, см. [Gignoux, Tafazzoli 1993, 93]). Скорее всего, тот факт, что фрагардов в Видевдате не двадцать один, говорит в пользу подвижности поглавного состава памятника в длительном процессе компиляции. Возможно, на позднем этапе составления этого кодекса появилась “лишняя” 22-ая глава. Если допустить это предположение, композиция Видевдата представляется еще более осмысленной.

Исследователями справедливо отмечались главы Видевдата, в которых повествуется об очищении мира от действий и творений Ангра-Манью. Так, Шерве, анализируя Видевдат по главам, раскрывает смысл последних фрагардов памятника в части своей статьи в “*Idea of Iran. The Age of the Parthians*”, озаглавленной

“Заратуштра прогоняет Нечистого обратно в ад” [Skjærvø 2007]. В одном из предыдущих пассажей той же статьи Шерве указывает на структурообразующую связь с идеями очищения мира (изложенными в одной из этих последних глав, а именно в 18 фрагарде) третьего фрагарда Видевдата, где говорится о наиболее “счастливых” и “несчастливых” – в зависимости от степени ритуальной чистоты – участках земли и впервые в Видевдате заходит речь об обрядах очищения земли [Skjærvø 2007, 124]. Следует заметить, что помимо цельных отрывков памятника, описывающих вселенское очищение от сил Ангра-Манью, все содержание Видевдата в целом охватывает мир священных стихий. При всей дискретности Видевдата, представляется очевидным, что компиляторы подбирали отдельные тексты неслучайно. Так, первой и главной мифологической темой и первой священной стихией является Земля. С ней связаны – как естественно (географически, физически и т. д.), так и мифологически – другие стихии. Помимо земли, Видевдат касается смежных тем – воды и огня как священных материй, подлежащих защите от осквернения. Таким образом, содержание памятника можно назвать экологическим – оно охватывает не только “сугубо зороастрийскую” идею изгнания демонических сил и очищения, но и описывает среду обитания иранцев.

Первый фрагард Видевдата описывает зороастрийские земли (*asah-* и *šōiθra-*) и те изъяны (*paityāra-*), которые насылает на них Ангра-Манью. Последний также связан с землей – именно в ней в момент Воскресения мертвых скроется навсегда Ангра-Манью со своими дэвами (Westergaard, Fr. 4.3). Согласно Видевдату 3.7 демоны обитают в “загровке Арезуры”, в пещерах, – и это “на этой земле первое [место] наибезрадостнейшее... где дэвы сходятся из логова Друджа”, персонификации Лжи (как противоположности Истины, мирового порядка и гармонии). Поэтому естественно, что именно Земля, ее пространство служит основным полем борьбы с демоническими силами. Завершением этой битвы – и всеобщей борьбы добра и зла – станет Воскресение и суд мертвых, который должен стать заключительной точкой в истории человечества.

Число зороастрийских стран, названных в первом фрагарде, равно семнадцати. Первая из них – Арийанам Ваеджа (*airyanəm*

vaējō vañhuyā dāityayā “ариев распространение по благой Даитье”, по реке *vañhvī dāityā*) – возможно, является реминисценцией арийской прародины иранцев, а не реальным географическим объектом (хотя имеются и другие предположения). Тем не менее, в самом названии легендарной страны, по предположению Э. Бенвениста, возможно засвидетельствована идея “распространения” ариев [Benveniste 1934, 265–270]. Семь из других стран точно идентифицированы – все они находятся в восточных областях иранского мира (восток Ирана, Афганистан, Средняя Азия, см. [Grenet 2015, 16]). Последовательность перечисления этих стран позволяла исследователям делать различные предположения [Gnoli 1987]. Так, Нюберг видел в ней путь продвижения миссии Заратуштры [Nyberg 1938, 326], а Кристенсен – ход движения иранских племен [Christensen 1943, 78]. В любом случае, сам факт перечисления, последовательность упоминания (очевидно, вслед за последовательностью сотворения Ахура-Маздой) могут указывать на идею некоего движения во времени, вообще характерную Видевдату.

Согласно первому фрагменту Видевдата (1.2–3), Ангра-Манью, внося изъян в творение Ахура-Мазды, насылает на Арйанам Ваеджу красного змея и “дэводанную зиму” (сотворенную демоническими существами), длящуюся в этой стране десять месяцев, в течение которых воды, земля, растения остаются холодными, после чего происходит половодье. Зима в качестве напасти упоминается в видевдатовском списке зороастрийских стран также по отношению к стране “у Ранхи” (1.19). Эти два случая – первое появление сезонной темы в Видевдате (затем авестийское описание зимы в Арйанам Ваедже будет повторено в среднеперсидской литературе).

В Авесте содержится упоминание шести сезонных праздников (*гахамбаров* в поздней традиции), перечисление которых дает представление о ходе годового календарного цикла; однако отсутствует известная по среднеперсидским текстам привязка месяцев к зороастрийским божествам [Boyse 1982, 248]. Тем не менее, для первого “зороастрийского календаря”, который, как и его Вавилонский прототип, должен был начинаться в день весеннего равноденствия, Бойс предлагает принять соответствие между месяцами и божествами, зафиксированное поздними текстами

и современной этнографической практикой [Боусе 1982, 248–249]. В этом случае зимний месяц февраль–март оказывается посвященным божеству Спента Армаити, покровительнице земли, и предвосхищает март–апрель, посвященный духам предков Фравашам². Если для авестийского Видевдата эта связь не может быть установлена документально, то, по крайней мере, тематически авестийский памятник соединяет землю – место расположения зороастрийских стран, и, одновременно, место, в котором могут скрываться демонические силы – и зиму, являющуюся тем дэвовским несчастьем, которое поражает землю.

Упоминание Спента Армаити появляется уже во втором фрагменте Видевдата (2.10). В нем именем божества названа сама земля (как обитаемое пространство), которую трижды расширяет с помощью двух священных орудий, полученных им от Ахура-Мазды³, легендарный первый иранский правитель Йима. Традиционно переводчики этого авестийского пассажа понимали исходный момент акта по увеличению Йимой земли как движение “к свету в полдень на пути Солнца” (перевод И. М. Стеблин-Каменского [Авеста 1998, 78]):

2.8. «И вот царству Йимы триста зим настало. И тогда эта земля наполнилась мелким и крупным скотом, людьми, собаками, птицами и красными горящими огнями. Не находилось места для мелкого и крупного скота и людей.

2.10. Тогда Йима выступил к свету в полдень на пути Солнца. Он этой земле дунул в золотой рог и провел по ней кнутом, говоря: “Милая Спента-Армаити, расступись и растянись вширь, чтобы вместить мелкий и крупный скот и людей!”

2.11. Вот так Йима эту землю раздвинул на одну треть больше прежнего, и нашли себе здесь пристанища мелкий и крупный скот и люди по своему желанию и воле, как им хотелось.

2.12. И вот царству Йимы шестьсот зим настало...»

Комментируя десятый пассаж второго фрагмента Видевдата, И. М. Стеблин-Каменский отмечал, что южное направление, направление “на пути Солнца”, – “ахуровское, т. е. доброе, счастливое” [Гаты 2009, 15]. Важным представляется упоминание периода

² Весеннее равноденствие, Новый год, приходится на этот месяц.

³ Это *aštrā* “конская плеть” и *suβrā* (?), имеются различные толкования.

суток, в который Йима совершает свои действия. Это *rapîθwīn* – отрезок времени, который начинается в полдень и заканчивается в три часа пополудни, а также божество этого периода суток. С этим божеством М. Бойс связывала зарождение традиции празднования дня Ноуруза, иранского праздника начала весны, который отмечают в день весеннего равноденствия. Поздняя традиция соотносила начало празднования Ноуруза с Йимой (Джамшидом), однако до сих пор в авестийских текстах такой связи не было обнаружено.

Бойс обратила внимание на то, что в зороастрийских литургиях Рапитвин упоминается только в летние месяцы, а в зимние это божество как будто бы исчезает из молитвенной сферы, предположив, что его возвращение может знаменовать начало нового года [Boyse 1975, 259; Boyse 2000]. Возможно, подтверждение этому можно найти и в сюжете с Йимой: в Видевдате трехсотлетние периоды, после которых Йима увеличивает очередной раз землю, исчисляются “зимами”, а по прошествии этих периодов Йима вновь выступает со своей миссией в Рапитвин (в момент начала весны?). В следующем эпизоде второго фрагмента Видевдата, описывающем наступление природного катаклизма, речь идет о наступлении зимы.

В мифе о Йиме тройное увеличение обитаемой земли, помимо прочего, является преамбулой к строительству трехчастной конструкции, Вара (Видевдат 2.25–32). Сооружение должно стать укрытием для праведников, населяющих Арйанам Ваеджу, во время наступления природного катаклизма (в иранской традиции это зима). Структура Вара – чаще всего его представляют имеющим в плане три концентрических круга (см. [Steblyn-Kamensky 1995]), – часто рассматривается как фигура на плоскости, ее описанию и соотносению с известными археологическими памятниками посвящена обширная литература. Тем не менее, Э. Пирар обратил внимание на то, что авестийские слова, использованные в описании трехчастного Вара Йимы, отражают не плоскостную модель, а последовательность “этажей” [Pirart 2007, 165; Крюкова 2009, 21–23]. Среди других исследователей свои варианты модели Вара предложил А. Панаино (плоскостную, состоящую из концентрических кругов и цилиндрическую), излагая примеры трехчастных конструкций в Авесте в двух важных статьях

[Panaino 1997; Panaino 2012]. По мнению Панаино, отталкивающегося от интерпретации И. М. Стеблин-Каменского [Steblin-Kamensky 1995], не только Вар мог иметь круглую в сечении форму, но и описанное в девятом фрагменте Видевдата сооружение для совершения ритуальных омовений Барашнум-гах [Panaino 2012, 123–128]. Панаино представляет Барашнум-гах конструкцией, в плане состоящей из трех концентрических кругов со смещенным центром.

При всем желании видеть в Варе Йимы сооружение, которое можно было бы соотнести с реальной постройкой, и даже более, с реальными археологическими памятниками, необходимо отметить, что идея трехчастного деления пространства – как по вертикали, так и по горизонтали – содержится в нескольких авестийских текстах, представляя некие универсальные образцы, известные во многих культурах. Возможно, и конструкция Вара Йимы является (даже при наличии в описании упоминаний архитектурных деталей) одним из повторений архетипичного образа.

“Классическую” идею вертикального разделения мира (и, соответственно, его пространства) передают обобщающие классификации животных авестийского Висперета, в которых называются те существа, что принадлежат воздушному, водному/приводному, земному и подземному пространству:

1.1. «Посвящаю, совершаю [жертву вам,]

Главы (*ratu*) мысленных, главы плотских,

Главы приводных (*urāra*), главы наземных (*urasma*), главы двигающихся крыльями, главы самоходящих, главы выпасаемых (“прикрепленных, следующих к пастбищу”), ради праведных глав Истины».

Близкий пассаж имеется в восьмом авестийском Йаште:

8.48. “Тиштрйе, звезде блестящей,
обладающему *хвареной*, поклоняемся,
возжеланному всеми
созданиями Святого Духа,
подземными, надземными,
что приводные (*urāra*), что наземные,
что двигающиеся крыльями, что свободноходящие,
что сверх этих, безграничным бесконечным
существованием праведного называются”.

Из приведенных пассажей становится видно, что описываемое пространство (через перечисление классов живых существ) изначально мыслится как разделенное по вертикали на сферы, соотносимые (пусть не идеально строго) с подземным (включая водный), наземным и воздушным миром.

Если говорить о горизонтальных троичных схемах, то они не исчерпываются Барашнум-гахом и другими сооружениями для совершения ритуальных очищений. Перевод и описание ям и бороздок для совершения Барашнум-гах (Видевдат 9. 6–11), предложенное Панаино (9 ям: 3+6, при этом первая группа из трех ям очерчена тремя бороздками, затем группа из первых трех + еще трех очерчена тремя бороздками, оставшиеся три ямы очерчены тремя бороздками, наконец, все девять ям очерчены вокруг еще тремя бороздками) представляется верным, за исключением схематичного изображения (рис. 3 на с. 245, где не хватает бороздок вокруг третьей группы из трех ям). Впрочем, предположение о том, что эта схема должна подтверждать круглую в плане форму помещения, мне не кажется обоснованным. Один из основных принципов изложенных Видевдатом правил ритуальной чистоты, как мне представляется, заключается в оптимизации пространства – загрязнение должно концентрироваться в минимальных границах. Так, когда в пятом фрагменте Видевдата заходит речь о строительстве временных могил, то мерилом является тело человека:

5.10. “О создатель плотского мира, праведный! Вот лето сменилось зимой, что должны делать маздаяспийцы? – И сказал Ахура-Мазда: Дом за домом, род за родом пусть возведут три помещения для тех, что мертвые.

5.11. О создатель плотского мира, праведный! Какой величины должны быть эти помещения, что для мертвых? – И сказал Ахура-Мазда: Такой, чтобы в полный рост ни головой не упираться, ни ногами впереди, ни руками окрест. Такие вот подобающие помещения для тех, что мертвые”.

Эту схему (5.10–11) действительно можно представить круглой в плане, она описана довольно понятно. В случае же с другими постройками, включая Вар Йимы и Барашнум-гах такой ясности, на мой взгляд, нет. То, что направления, заданные при

строительстве Вара, описаны как исходящие из центра на четыре стороны (согласно переводу И. М. Стеблин-Каменского), а не выстраивающие именно квадрат с четырьмя сторонами, не позволяют нам с полной уверенностью очерчивать окончательную фигуру по этим направлениям.

Так, в шестом фрагарде Видевдата, при описании загрязнения воды мертвечиной, компиляторы представляют нам точную пространственную схему, которая совершенно очевидно не вписывается в круг:

6.1. “О создатель плотского мира, праведный! Насколько поражает Друхш-йа-Насу проточную воду болезнью, гниением, загрязнением?

6.2. И сказал Ахура-Мазда: На три шага вниз по течению, на девять шагов вверх по течению, на шесть шагов поперек вся эта вода из-за осквернения не пригодна для питья, пока не оттащен этот труп”.

Можно отметить, что целый ряд конструкций, описанных в Видевдате, может соотноситься с одной и той же схемой, а указанные в тексте числа могут подгоняться до значений, кратных трем. Так, ямы и бороздки, подобные предписанным для построения Барашнум-гаха, требуются для совершения ритуального захоронения волос и ногтей, известного по семнадцатому фрагарду Видевдата (17.4–6 и след.):

17.4. “Вот и ты, о Заратуштра, в своей плотской жизни волосы в порядок приводишь, волосы обрезаешь. Вот и ты после этого относи их на десять шагов от мужей праведных, на двадцать шагов от огня, на тридцать шагов от воды, на пятьдесят шагов от барсмана простертого.

17.5. Вот здесь яму следует тебе вырыть, в твердой земле размером в пядь, в мягкой земле размером в большую пядь, и их [волосы] сюда принести, и да промолви, о Заратуштра, речь победоносную: *Да возрастит ему растения Мазда Истиной.*

17.6. [Металлом, принадлежащим божеству] Хшатра-Варья да очерти вокруг три бороздки, или шесть, или девять, помолись (“внемли”) Ахуна-Варьей три раза, или шесть, или девять”.

Мы видим, что схема Видевдата 17 является элементарной, однако, скорее всего, не она выступала образцом для описания

Барашнум-гаха, а наоборот: компиляторы, по всей видимости, поэтому так неопределенно обозначили количество бороздок – их число должно было совпадать с каким-то другим.

Важным дополнением ко всем описанным конструкциям и ритуальным действиям всегда служат молитвы – их количество тоже, как правило, тяготеет к тому, чтобы быть кратным трем. Таким образом, ритуальные построения, изложенные авестийским Видевдатом, вполне соответствуют более поздним схемам, требующим комплексного решения: пространство, время, молитва.

Для понимания того, как представляли компиляторы пространство и время, интересно описание участка земли, пробегаемого человеком, который осквернился мертвечиной – путь состоит из трех участков, при этом степень оскверненности согрешившего уменьшается при приближении к населенному пункту, месту концентрации праведности и ритуальной чистоты (Видевдат 8). В целом это напоминает движение очищаемого в Барашнум-гахе, происходящее от первой ямы, где концентрация скверны особенно велика, до последней, в которую вступает уже почти очистившийся человек. При этом в восьмом фрагарде пространство и время представлены в единстве, что акцентируется тем обстоятельством, что человек, степень осквернения которого рассматривается, находится в движении – он бежит, преодолевая расстояние за определенное время:

8.97. “О создатель плотского мира, праведный! Можно ли очистить тех двух людей, о праведный Ахура-Мазда, что на труп наткнулись в глуши, в месте диком?

8.98. И сказал Ахура-Мазда: Можно очистить, о праведный Заратуштра! – Каким образом? – Если этот труп обглодан пожирающими трупы собаками или пожирающими трупы птицами, пусть [каждый] очистит своё тело коровьей мочой – тридцать раз вымыть, тридцать раз омыть главным омовением.

8.99. А если труп не обглодан пожирающими трупы собаками или пожирающими трупы птицами, – пятьдесят раз вымыть, пятьдесят раз омыть.

8.100. Пробежав первую *хатру*, пусть бежит и дальше, с тем, чтобы там, где кто-либо из плотских существ ему повстречается, громогласно крик испустить: Здесь на мёртвое тело наткнувшийся, – не ища того мыслью, не ища того словом, не ища того

делом; да будет велено мне очиститься. – Если, пробежав, первых [людей] встретит [на пути], и они его не очистят, треть [вины] за его дело разделят.

8.101. Пробежав вторую *хатру*, пусть бежит и дальше, с тем, чтобы там, где кто-либо из плотских существ ему повстречается, громогласно крик испустить: Здесь на мёртвое тело наткнувшийся, – не ища того мыслью, не ища того словом, не ища того делом; да будет велено мне очиститься. – Если, пробежав, вторых [людей] встретит [на пути], и они его не очистят, половину [вины] за его дело разделят.

8.102. Пробежав третью *хатру*, пусть бежит и дальше, с тем, чтобы там, где кто-либо из плотских существ ему повстречается, громогласно крик испустить: Здесь на мёртвое тело наткнувшийся, – не ища того мыслью, не ища того словом, не ища того делом; да будет велено мне очиститься. – Если, пробежав, третьих [людей] встретит [на пути], и они его не очистят, всю [вину] за его дело разделят.

8.103. Пусть бежит и дальше, с тем, чтобы там, где ему повстречается ближайший дом, имение, область, страна, громогласно крик испустить: Здесь на мёртвое тело наткнувшийся, – не ища того мыслью, не ища того словом, не ища того делом; да будет велено мне очиститься. – Если его не очистят, то пусть своё тело очистят коровьей мочой и водой, тогда очистятся”.

На этом примере мы видим, что движение происходит, в общем-то, по прямой линии; так же происходит и движение человека, подвергаемого обрядам очищения в Барашнум-гах, – при этом руководящий церемонией жрец должен стоять “за внешней бороздкой” (Видевдат 9.12), – таким образом, если предположить, что основой плана является круг, как у Панаино, то жрец окажется слишком далеко от очищаемого, а в его обязанности входит обливание последнего сначала коровьей мочой, а затем водой.

Все приведенные описания свидетельствуют, как представляется, о том, что в основу ритуальных схем, раскрывающих пространство и время в Видевдате, в первую очередь была положена идея сохранения ритуальной чистоты и устранения осквернения, а не геометрические построения. Вместе с тем, Вар Йимы оказывается невозможным безупречно соотнести с

другими сооружениями, претендующими на роль реально возводившихся построек, таких как Барашнум-гах.

Однако в Видевдате имеется точная текстуальная параллель к пассажиру о строительстве Вара Йимы. Мне уже приходилось упоминать о ней [Крюкова 2006, 156–157; Крюкова 2012], однако среди других исследователей, насколько мне известно, внимание на нее обратил только К. Резаниа [Rezania 2017, 224]. Я имею в виду Видевдат 14.14, а именно, предписание строительства во искупление греха убийства выдры (священного животного, обеспечивающего плодородие) сходного с Варом Йимы “дома со скотным хлевом” и “прекрасно расстеленными ложами”, происхождение которых восходит к описанию райских чертогов Аши и Ардви Суры Анахиты [Крюкова 2012, 166–178].

Текст Видевдата 14.14 отчасти прямо совпадает с Видевдатом 2.25–26, где описывается Вар Йимы, отчасти видится его вариантом, сообщаящим нам сведения, которые могут показаться противоположными по сравнению с 2.25–26. Обратимся к сравнению пассажей, суммируя информацию, изложенную сначала в одном, затем в другом случае. В общих чертах Видевдат 2 так излагает инструкции Ахура-Мазды по строительству Вара Йимы:

2.22. “Придут зимы, от них сильный смертельный холод... выпадут тучи снега.

2.25. Вар построй размером в лошадиный бег на все четыре стороны для жилья людей и размером в лошадиный бег на все четыре стороны для помещения скота.

2.30. В *передней* (= *первой*) области = территории сделай 9 проходов, в *средней* – 6, в *нижней* (в *меньшей*, во *внутренней*) – 3. Передней <области> проходами 1000 семени мужчин и женщин принеси, средней – 600, нижней – 300... Закрой Вар дверью-окном *самоосвещающим изнутри*”.

Сравним эти предписания с указаниями Ахура-Мазды насчет строительства дома со скотным двором в искупление греха убийства выдры (Видевдат 14):

14.14. “Домом со скотным двором в девять *hāθra*-, девять циновок для мужей праведных по истине, по благу ради души пусть понесет наказание.

– Как велик [должен быть] дом?

– 12 проходов *вверху*, 9 проходов *посередине*, 6 проходов *внизу*.

Ложами красиво расстеленными с изголовьями для мужей праведных по истине, по благу ради души пусть понесет наказание”.

Необходимо отметить, что темой обоих событий (2.22–30 и 14.14) является природный катаклизм. Однако содержание его разное, если не противоположное. Если Вар Йимы предписывается строить ради спасения праведников от суровой зимы (“придут зимы, от них сильный *смертельный холод*... выпадут тучи снега”), то дом грешника, убившего выдру – ради спасения от засухи: текст Видевдата 13.51–52, предвещающий четырнадцатый фрагмент, сообщает: “Убивший выдру вызывает *засуху беспастбищную*. Тогда это жилое место покинет счастье и изобилие, здоровье и целительность, процветание, приумножение, произрастание, рост хлебов и пастбищ”. Таким образом, календарная тема, возникающая в приведенных пассажах, предлагается в двух вариантах. Свидетельствует ли это о том, что один из них строился по образцу другого? Или Видевдат сохранил два противоположных варианта смертельного бедствия, обусловленных разными климатическими условиями? Интересным представляется и тот факт, что в случае с убийством выдры наказание, обрушивающееся на членов общины, связано с совершением греха, что еще больше связывает ситуацию с библейской историей о Всемирном потопе.

В обоих текстах мы находим отсылки к “помещениям для крупного рогатого скота, коров”. Видевдат 2.25 предписывает построить “Вар размером в лошадиный бег на все четыре стороны для жилья людей и размером в лошадиный бег на все четыре стороны для *помещения скота* (*gauiṣṭ gāuiiaīanəm*)”. То, как отмерять пространство Вара – согласно переводу И. М. Стеблин-Каменского “на все четыре стороны” (*kamciṭṭ paiti caḍruṣaṇam*), а также нечетное число проходов (9, 6, 3) позволили предположить концентрическую систему Вара [Steblin-Kamensky 1995]. Видевдат 14.14, в свою очередь, упоминает “дом *со скотным двором* (*ntānəm gāuiiaīanəm*)”, который ранее переводили как “хлев”. Помимо прочего, оба текста могут напоминать нам об индоиран-

ском представлении о пастбище как загробном мире (санскр. *gávvyuti*), – хотя в иранской традиции Йима, в отличие от индийского Ямы, не связан напрямую со смертью.

Структура обоих сооружений также сходная. Во втором фрагменте (Видевдат 2.30) Ахура-Мазда приказывает: “В *передней* (= *первой*, *fratəməm*) области = территории⁴ сделай 9 проходов, в *средней* (*madəmtō*) – 6, в *нижней* (в *меньшей*, во *внутренней*, *nitəmtō*) – 3. Передней <области> проходами 1000 семени мужчин и женщин принеси, средней – 600, нижней – 300”. Видевдат 14.14 предлагает несколько иной вариант количества “проходов”, но их число, как и в первом случае, кратно трем: “...дом со скотным двором... <в> 12 проходов вверх (*urəta*), 9 проходов посередине (*madəta*), 6 проходов внизу (*nitəta*)”. Остается нерешенным, как представлять здание такого рода, если видеть в нем трехэтажное сооружение – количество “проходов” вопреки ожиданиям больше в верхней части, чем в нижней. Однако можно предположить, что в тексте имеются в виду какие-то иные конструктивные особенности, а не “проходы”. Так, если мы представим обходные коридоры наподобие бороздок, которыми очерчивались ямы для Барашнум-гаха и погребения ногтей и волос, то можно нарисовать схему, согласно которой нижний этаж будет очерчен тремя бороздками, средний – уже шестью (включая три свои и три предыдущие), а верхний – девятью (3+3+3), или, соответственно, – 6, 6+3, 9+3.

Все упомянутые совпадения, как представляется, делают Вар Йимы менее материальным, менее осязаемым, – скорее, наоборот, представляющим некую наиболее общую схему, которая выглядит архетипичной. Это впечатление дополняет еще одно соответствие, правда, относящееся к параллелям не внутри Видевдата, а вообще в авестийском собрании. Я имею в виду упомянутый во втором фрагменте Видевдата “небесный свет изнутри”: “Закрой Вар дверь-оком, *самоосвещающим изнутри*” (*duuarəm raosanəm xvāraoxšnəm antarə.naēmāt*). Подобное описание

⁴ Авест. *dahyav-*, среднеперс. *deh* “земля, территория”, новоперс. *deh* “деревня”. В Авесте также “страна” в числе территориально-хозяйственных владений в последовательности по возрастающей *nmāna-*, *vīs-*, *zantav-*, *dahyav-*.

имеется в Йасне 57. 21 (так называемый Срош-йашт, гимн Сраоше), оно изображает небесное жилище божества послушания Сраоши: “дом... *самоосвещающий изнутри*, звездами покрыт снаружи” (nmānēm... *xvāraoxšnəm aṇtara.naēmāt stəhrpaēsəm ništara.naēmāt*).

Это соответствие подводит нас к другому наблюдению. Описание Вара Йимы, помещенное в Видевдате, имеет прямые соответствия с описаниями небесных обитателей богов и праведников, которые содержатся в авестийских Йаштах. Так, Видевдат 2.26 перечисляет архитектурные детали Вара: “Там проводи воду на расстояние *hāθra*-⁵, устрой луга, всегда зеленые, где поедается нескончаемая еда, там построй дома, и комнаты (*kata*-), и балки (*fraskəmbəmca*-), и укрытия (*frauiurəmca*-), и укрытия (*pairi.vāramca*-)”. В Йаште 5.101, посвященном богине Ардвисуре-Анахите (Ардвисур-йашт), ее небесный дворец описан как “дом с сотней окон, тысячью колонн, хорошо сделанных, мириадам балок (*fraskəmbəm*-) мощных”. Видевдат 14.14 упоминает “*ложа красиво расстеленные с изголовьями для мужей праведных*” (*gātu xvaini.starətu maṭ barəziša*), при том, что Йашт 5.102 дает сходное описание: “В каждом доме *ложа красиво расстеленные, благоухающие, снабженные изголовьями*” (*kəm kəmcīṭ aipī nmāne gātu saite xvaēui.starətam hubaoiḍīm barəziš.hauuaṇtəm*). И, наконец, Йашт 17.9 (Ард-йашт, во многом послуживший основой для составления Ардвисур-йашта) так описывает чертоги богини Аши: “дома хорошо устроенные, обильные скотом, *ложа хорошо расстеленные, надушенные, хорошо сделанные, снабженные изголовьями расстеленные места*” (*aēšqəm gātauiia hištənte hustarəta hupō.busta hukərəta barəziš.hauuaṇtō starətasca gātuš*).

Обитатели праведников, описанные в авестийских Йаштах, посвященных Ардви Суре Анахите (Йашт 5) и Аши (Йашт 17), отчасти возвращают нас к древнеиранской картине мира с неким домом или крепостью в центре, представленной Фравардин-Йаштом: водные источники Ардви Суры стекают с вершины гор многочисленными протоками, рядом с каждым из которых стоит “прекрасный дом” (Йашт 5. 101–102), снабженный многочисленными окнами и колоннами. Очевидно, эта аллюзия не случайна.

⁵ Мера, указанная в Видевдате 14.14.

Именно домом, “Домом песнопений” называет рай еще Заратуштра, противопоставляя его аду – “Дому лжи”. Таким образом, сооружаемый Йимой Вар может представлять собой не зарисовку реального здания – будь то круглой в плане или какой угодно другой формы, а некий архетип, намечающий различные образы – вертикальной или горизонтальной схемы мира, любых трехчастных конструкций и сооружений, райских чертогов богов. Он связан и с представлениями о ходе времени (Йима расширяет землю трижды через равные промежутки времени по 300 лет), и с календарными событиями (зима-лето), и предвосхищает более поздние представления о делении исторического времени на зооастрийские “эры”.

Пространство и время, а также ритуальное слово (молитва, предписание) в сюжете с Йимой “отмеряются” одновременно. Поэтому не вполне справедливым представляется замечание К. Резании о том, что триада *gāh ud dēn ud zamān* (пространство, религия, время) появляется только в среднеперсидской литературе [Rezania 2015, 183]. Так же обстоит дело, когда Видевдат описывает конкретные ритуальные действия, которые предписывается совершать в ходе того или иного обряда.

В Видевдате ритуальное содержание, как правило, рассматривается в контексте времени, зачастую оно задает временные параметры и диктует ограничения. Это может быть связано как с практическими соображениями, так и, например, с выделением календарных периодов, которые могут влиять на степень осквернения или продолжительность/сложность выполнения обряда:

5.39. “О создатель плотского мира, праведный! Приносим мы в дома, о праведный Ахура-Мазда, в этой жизни плотской огонь, барсман, чаши, хаому, давила, а после этого в этом доме умрет человек или собака, – что должны делать маздаяснийцы?

5.40. И сказал Ахура-Мазда: Пусть вынесут из этих домов, о Спитама Заратуштра, и огонь, и барсман, и чаши, и хаому, и давила, пусть вынесут мертвого. Да уразумеют, что достойный муж к достойному [месту] и относится, и пожирается.

5.41. О создатель плотского мира, праведный! Когда снова можно внести маздаяснийцам огонь в тот дом, где умер человек?

5.42. И сказал Ахура-Мазда: Девять ночей пусть выждут маздаяснийцы зимой, а летом – месяц. После этого маздаяснийцы снова могут внести огонь в тот дом, где умер человек”.

Наиболее отчетливо временные отрезки, обусловленные той или иной степенью ритуальной чистоты или осквернения, представлены, возможно, в двенадцатом фрагменте Видевдата, где речь идет о трауре по родственникам с учетом разной степени родства. Чем ближе родство, тем более продолжительным должен быть траур. Однако это касается только праведных зороастрийцев. Труп иноверца не несет осквернения, однако и при его описании упоминается временной отрезок:

12.7–8. «А если хозяин дома умрет, или хозяйка умрет, сколько им выждать, – сколько за добропорядочных, сколько за “поплатившихся телом”? И сказал Ахура-Мазда: шесть месяцев за добропорядочных, двенадцать за “поплатившихся телом”.

12.18. А если кто-нибудь из родственников умрет, кто иноверец, другого учения, с каким числом созданий Святого Духа [его смерть] смешивается, скольких заражает?

12.22–24. И сказал Ахура-Мазда: [Его труп] как жаба иссохшая, больше года как мертвая. Ведь при жизни, о Спитама Заратуштра, коварный лживый двулапый, вроде еретика несправедного, с созданиями Святого Духа смешивается, при жизни заражает. При жизни воду убивает, при жизни огонь задувает, при жизни захваченный скот угоняет, при жизни мужа праведного отнимающим жизнь “ударом, от которого выпускают дух”, убивает, а не когда мертв. При жизни же, о Спитама Заратуштра, коварный лживый двулапый, вроде еретика несправедного, мужа праведного благами и пищи, и одежды, и дерева, и хвороста, и железа обделяет, а не когда мертв».

Таким образом, предписания назначают точки отсчета ритуального времени. Как правило, на него влияет календарное время – в зависимости от времени года продолжительность обрядовых действий может меняться (для лета период траура более продолжительный из-за того, что летом его легче соблюдать вне стен дома, чем зимой, в холодное время и так далее). Фактически, все те отправные позиции, которые мы наблюдали в первых

фрагардах Видевдата, повествующих о зороастрийских странах и Йиме – разделение календарного времени на летнее и зимнее, дневное и ночное (и более дробные периоды), триады в отсчете времени, пространства и молитвы, вертикальное и горизонтальное структурирование пространства, обращение к ритуальному времени, – определяют ритмы остальных глав памятника.

ЛИТЕРАТУРА

Авеста в русских переводах (1861–1996) / Сост., общ. ред., примеч., справочный раздел И. В. Рака. Санкт-Петербург, 1998.

Гаты Заратуштры / Перевод с авестийского, вступительные статьи, комментарии и приложения И. М. Стеблин-Каменского. Санкт-Петербург, 2009.

Крюкова В. Ю. Наказание за убийство выдры // **Культурное наследие народов Центральной Азии, Казахстана и Кавказа** / Сборник МАЭ РАН. Т. LII. Санкт-Петербург, 2006.

Крюкова В. Ю. Представления о смерти как осквернении в зороастризме // **Центральная Азия. Традиция в условиях перемен**. Вып. II. Санкт-Петербург, 2009.

Крюкова В. Ю. Восстановление утраченного мира как искупительная жертва (Видевдат 14) // **Жертвоприношение в архаике: атрибуция, назначение, цель** / Теория и методология архаики. Вып. 5. Санкт-Петербург, 2012.

Benveniste E. L'Ērān-vēž et l'origine légendaire des Iraniens // **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**. Vol. 7. 1934.

Benveniste E. Que signifie Videvdad? // **W. B. Hennig Memorial Volume**. London, 1970.

Boyce M. **A History of Zoroastrianism**. Vol. I. Leiden – Köln, 1975.

Boyce M. **A History of Zoroastrianism**. Vol. II. Leiden – Köln, 1982.

Boyce M. Nowruz i. In the Pre-Islamic Period. 2000. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/nowruz-i> (дата обращения 01.09.2019).

Christensen A. **Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes**. Copenhagen, 1943.

Darmesteter J. **The Zend-Avesta. Part I. The Vendidad.** Oxford, 1887.

Gignoux Ph., Tafazzoli A. **Anthologie de Zadspram** / Studia Iranica. Cah. 13. Paris, 1993.

Gnoli G. Avestan Geography. 1987. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/avestan-geography> (дата обращения 01.09.2019).

Grenet F. Zarathustra's Time and Homeland: Geographical Perspectives // **The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism** / Ed. by M. Stausberg, Y. S. D. Vevaina. Chichester, 2015.

Nyberg H. S. **Die Religionen des alten Iran** / German transl. by H. H. Schaeder. Leipzig, 1938.

Panaino A. Considerations on the "mixed fractions" in Avestan // **Syntaxe des langues indo-iraniennes anciennes. Colloque international – Sitges (Barcelona), 4-6 mai 1993.** Barcelona, 1997.

Panaino A. The Triadic Symbolism of Yima's *vara*- and Related Structures and Patterns // **Yama/Yima. Variations Indo-Iranniens sur la geste Mythique.** Paris, 2012.

Pirart É. **Georges Dumézil face aux démons iraniens.** Paris, 2007.

Rezania K. On the Old Iranian social space and its relation to the time ordering system // **Studies on the Iranian World I. Before Islam** / Ed. by A. Krasnowolska, R. Rusek-Kowalska. Kraków, 2015.

Rezania K. **Raumkonzeptionen im früheren Zoroastrismus. Kosmische, kultische und soziale Räume.** Wiesbaden, 2017.

Skjærvø P. O. The Videvdad: its Ritual-Mythical Significance // **The Age of the Parthians. The Idea of Iran.** Vol. 2. London – New York, 2007.

Steblin-Kamensky I. M. Avestan *kamčit̥ paiti čaθrušanqm* // **East and West.** Vol. 45. Nos. 1–4, 1995.

Vevaina Yuhan S.-D. Resurrecting the Resurrection: Eschatology and Exegesis in Late Antique Zoroastrianism // **Iranian and Zoroastrian Studies in Honor of Prods Oktor Skjærvø** / Ed. by A. Bromberg, N. Sims-Williams, U. Sims-Williams / Bulletin of the Asia Institute. Vol. 19. Detroit (Michigan), 2009.

REFERENCES

Avesta (1998), *Avesta v russkikh perevodakh (1861–1996)*, compl. and ed. by I. V. Rak, "Neva", Letniy sad, Sankt-Petersburg. (In Russian).

Gaty (2009), *Gaty Zaratushty*, transl. and com. by I. M. Steblin-Kamenskiy, Peterburgskoye vostokovedeniye, Sankt-Petersburg. (In Russian).

Kryukova V. Yu. (2006), “Nakazaniye za ubiystvo vydry”, *Kulturnoye naslediyе narodov Tsentralnoy Azii, Kazahstana i Kavkaza* (Sbornik MAE RAN, LII), Nauka, Sankt-Petersburg, pp. 148–59. (In Russian).

Kryukova V. Yu. (2009), “Predstavleniye o smerti kak oskvernenii v zoroastrizme”, *Tsentralnaya Aziya. Traditsiya v usloviyakh peremen*, II, MAE RAN, Sankt-Petersburg, pp. 21–47. (In Russian).

Kryukova V. Yu. (2012), “Vosstanovleniye utrachennoy mira kak iskupitelnaya zhertva (Videvdat 14)”, *Zhertvoprinosheniye v arhaike: atributsiya, naznacheniye, tsel*, (Teoriya i metodologiya v arhaike, 5), MAE RAN, Sankt-Petersburg, pp. 166–78. (In Russian).

Benveniste E. (1934), “L’Ērān-vēž et l’origine légendaire des Iraniens”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 7, pp. 265–274.

Benveniste E. (1970), “Que signifie Videvdat?”, *W. B. Hennig Memorial Volume*, Lund Humphries, London, pp. 37–42.

Boyce M. (1975), *A History of Zoroastrianism*, I, Brill, Leiden and Köln.

Boyce M. (1982), *A History of Zoroastrianism*, II, Brill, Leiden and Köln.

Boyce M. (2000), “Nowruz i. In the Pre-Islamic Period”, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/nowruz-i> (accessed 01 September 2019).

Christensen A. (1943), *Le premier chapitre du Vendidad et l’histoire primitive des tribus iraniennes*, I kommission hos E. Munkegaard, Copenhagen.

Darmesteter J. (1887), *The Zend-Avesta. Part I. The Vendidad*, Oxford University Press, Oxford.

Gignoux Ph. and Tafazzoli A. (1993), *Anthologie de Zadspram*, (Studia Iranica, 13), Association pour l’Avancement des Études Iraniennes, Paris.

Gnoli G. (1987), “Avestan Geography”, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/avestan-geography> (accessed 01 September 2019).

Grenet F. (2015), “Zarathustra’s Time and Homeland: Geographical Perspectives”, in M. Stausberg and S. D. Vevaina Yuhan (eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, John Wiley & Sons, Ltd., Chichester.

Nyberg H. S. (1938), *Die Religionen des alten Iran*, J.C. Hinrichs Verlag, Leipzig.

Panaino A. “Considerations on the ‘mixed fractions’ in Avestan”, *Syntaxe des langues indo-iraniennes anciennes. Colloque international – Sitges (Barcelona), 4–6 mai 1993*, Barcelona, pp. 91–110.

Panaino A. (2012), “The Triadic Symbolism of Yima’s vara- and Related Structures and Patterns”, S. Azarnouche and C. Redard (eds.), *Yama/Yima. Variations Indo-Iranniens sur la geste Mythique*, Collège de France, Édition-Diffusion de Boccard, Paris.

Pirart É. (2007), *Georges Dumézil face aux Démones Iraniens*, Editions L’Harmattan, Paris.

Rezania K. (2015), “On the Old Iranian social space and its relation to the time ordering system”, in A. Krasnowolska and R. Rusek-Kowalska (eds.), *Studies on the Iranian World I. Before Islam*, Jagiellonian University Press, Kraków, pp. 177–90.

Rezania K. (2017), *Raumkonzeptionen im früheren Zoroastrismus. Kosmische, kultische und soziale Räume*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Skjærvø P. O. (2007), “The Videvdad: its Ritual-Mythical Significance”, *The Age of the Parthians. The Idea of Iran*, Vol. 2, I. B. Tauris, London and New York, pp. 105–41.

Steblin-Kamensky I. M. (1995), “Avestan *kamčit paiti čaθrušanqm*”, *East and West*, Vol. 45. Nos. 1–4, pp. 307–12.

Vevaina Yuhan S.-D. (2009), “Resurrecting the Resurrection: Eschatology and Exegesis in Late Antique Zoroastrianism”, in A. Bromberg, N. Sims-Williams, and U. Sims-Williams (eds.), *Iranian and Zoroastrian Studies in Honor of Profs Skjærvø*, (Bulletin of the Asia Institute, 19), Iowa State University Press, Detroit (Michigan), pp. 215–23.

В. Ю. Крюкова

ПРОСТІР І ЧАС В АВЕСТИЙСЬКОМУ ВІДЕВДАТІ

Авестійський Відевдат – звід ритуальних і міфологічних текстів, в основному пов’язаних з уявленнями про ритуальну чистоту. Відевдат описує ритуали, що відбуваються у просторі та часі, – причому і простір,

і час постійно співвідносяться з вселенською картиною світу та динамічним ходом історії. Структура пам'ятки така, що перші його глави ("фрагарди"), які показують міфологічні сюжети про створення зороастрійських країн і міфи про Йіму – легендарного давнього правителя Ірану, визначають основні теми подальшого викладу. Серед них поділ календарного часу на літній і зимовий, денний та нічний (і більш дрібні періоди), тріади у відліку часу, простору та молитви, вертикальне та горизонтальне структурування простору, звернення до ритуального часу. Триразове збільшення Йімою території землі, що здійснюється через проміжки часу в 300 років, а також тричастинна будова спорудженого Йімою перед настанням природного катаклізму (зими) бункера-укриття Вара відкривають низку різних потрібних просторово-часових моделей. Текстуальні паралелі до пасажів другого фрагарда Видевдата (Видевдат 14.14, Йашти 5 і 17) демонструють варіант природного катаклізму (і, відповідно, варіант календарного періоду: зима у Видевдаті 2, посуха у Видевдаті 14) і вказують на зв'язок Вара Йіми з небесними палатами, що оспівані в Йаштах богів. Крім того, Видевдат має справу з ритуальним часом, який визначає хід виконання ритуалів. Він, у свою чергу, може корелюватися календарним часом. Також ретельно час і простір перебувають у залежності від ступеня ритуальної чистоти / ритуального осквернення (при більшому оскверненні потрібно більше часу для здійснення очисних ритуалів; для зимового періоду правила менш жорсткі через складність їхнього виконання тощо).

Ключові слова: Авеста, Видевдат, простір і час, пори року, міф про Йіму

В. Ю. Крюкова

ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ В АВЕСТИЙСКОМ ВИДЕВДАТЕ

Авестийский Видевдат – свод ритуальных и мифологических текстов, в основном связанных с представлениями о ритуальной чистоте. Видевдат описывает ритуалы происходящими в пространстве и времени, – причем и пространство, и время постоянно соотносятся с вселенской картиной мира и динамичным ходом истории. Структура памятника такова, что первые его главы ("фрагарды"), излагающие мифологические сюжеты о сотворении зороастрийских стран и мифы о Йиме – легендарном древнем правителе Ирана, определяют основные темы дальнейшего изложения. Среди них разделение календарного времени на летнее и зимнее, дневное и ночное (и более дробные периоды), триады в отсчете времени, пространства и молитвы, вертикальное и горизонтальное структурирование пространства, обращение к ритуальному времени. Троекратное увеличение Йимой территории земли, совершаемое

через промежутки времени в 300 лет, а также трехчастное строение сооруженного Йимой перед наступлением природного катаклизма (зимы) бункера-укрытия Вара открывают череду различных троичных пространственно-временных моделей. Текстуальные параллели к пассажам второго фрагара Видевдата (Видевдат 14.14, Йашты 5 и 17) представляют вариант природного катаклизма (и, соответственно, вариант календарного периода: зима в Видевдате 2, засуха в Видевдате 14) и указывают на связь Вара Йимы с небесными чертогами воспетых в Йаштах богов. Кроме того, Видевдат имеет дело с ритуальным временем, определяющим ход исполнения ритуалов. Оно, в свою очередь, может коррелироваться календарным временем. Также ритуальное время и пространство находятся в зависимости от степени ритуальной чистоты / ритуального осквернения (при большем осквернении требуется больше времени для совершения очистительных ритуалов; для зимнего периода правила менее жесткие из-за сложности их исполнения и пр.).

Ключевые слова: Авеста, Видевдат, пространство и время, времена года, миф о Йиме

Стаття надійшла до редакції 12.09.2019

Хроніка

**Міжнародна наукова конференція
До 100-річчя від дня народження
академіка Омеляна Пріцака (1919–2006)
(Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського
НАН України, м. Київ, 16 травня 2019 р.)**

7 квітня 2019 р. виповнилося 100 років від дня народження визначного сходознавця, філолога, історика, організатора науки, громадського діяча Омеляна Йосиповича Пріцака (1919–2006), а 16 травня 2019 р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена цій знаменній даті. Організаторами зібрання стали дві установи Національної академії наук України – Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, діяльності яких учений присвятив останні роки свого життя. У травні 1990 р. всесвітньо відомого професора Гарвардського університету Омеляна Пріцака було обрано іноземним членом Академії наук УРСР, він переїхав до Києва і одразу став ініціатором створення цих двох наукових інституцій.

Ставши в 1991 р. фундатором і першим директором Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, він фактично відродив вітчизняне сходознавство. Неодноразово підкреслюючи наявність глибинних зв'язків із народами Сходу в українській культурі й історії і необхідність всебічного їхнього вивчення, він продовжив традиції наукових історичних досліджень, започаткованих його вчителем, академіком Агатангелом Кримським. У перші роки існування нової установи О. Й. Пріцак зробив усе, щоб вивести український Інститут сходознавства на відповідний науковий рівень. Також Омелян Йосипович був головою Археографічної комісії Міжнародної асоціації україністів. Як представник класичної орієнталістики та прихильник

документальної школи, багато уваги приділяв і діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, створеного у 1990 р. на базі відродженої 1987 р. Археографічної комісії УРСР. Особливо опікувався виданням східних джерел.

Урочисте відкриття заходу, на якому головував академік НАН України **В. А. Смолій**, проходило в актовому залі Інституту історії України НАН України. Вітаючи учасників зібрання, Валерій Андрійович насамперед окреслив те значення, яке для української науки має постать Омеляна Пріцака, що в своїх працях піднімав непрості питання, намагаючись дати на них конструктивні відповіді.

Також із вітальним словом виступили Надзвичайний та Повноважний Посол Республіки Туреччина в Україні **Ягмур Ахмет Гюльдер**, віце-президент НАН України, академік НАН України **С. І. Пирожков**, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету **С. М. Плохій**.

У **пленарній частині** доповіді виголосили: директор Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України **О. В. Богомол** (“Омелян Пріцак – засновник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського”), директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України **Г. В. Папакін** (“Омелян Пріцак як джерелознавець та археограф: до формулювання проблеми”), декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка **І. К. Патріляк** (“Плани О. Пріцака щодо відродження українського сходознавства (за матеріалами інтерв’ю вченого)”), заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська” **В. В. Корнієнко** (“Тюрко-слов’янська білінгва чи церковнослов’янський текст? (Питання правильності прочитання напису № 153 на фресці із зображенням св. Онуфрія у Софії Київській)”), старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України **Д. С. Гордієнко** (“Внесок Омеляна Пріцака у становлення української візантиністики”).

Того ж дня почалася основна робота конференції. Робочими мовами форуму були українська та англійська. На засіданнях

п'яти секцій та Панельній дискусії загалом було представлено 42 доповіді, що стосувалися не тільки наукового спадку Омеляна Пріцака, а й найрізноманітніших сфер сходознавства.

Секція **“О. Пріцак та сходознавство в Україні”** проходила під головуванням **О. О. Хамрая**. На ній з доповідями виступили: **О. Д. Василюк** («Видання “Бібліографій” Омеляна Пріцака»), **Ю. М. Кочубей** («Омелян Пріцак – іноземний член Національної академії наук України»), **В. М. Підвойний** («Тематично-сегментарний аналіз Бібліотеки-колекції А. Кримського»), **О. О. Маврін** («Історіософія та археографія Омеляна Пріцака»), **О. С. Мавріна** («Слово про вчителя... Омелян Пріцак про Агатангела Кримського»), **Д. А. Радівілов** та **О. О. Романова** («Невідома сторінка українського сходознавства: листи С. В. Донича до А. Ю. Кримського»), **О. О. Хамрай** («Історія хазар” А. Ю. Кримського та її вплив на погляди О. Пріцака»).

Однією з найбільш представницьких була секція **“Історія та культури країн Східної Азії”** на чолі з **В. О. Кіктенком**. Були заслухані доповіді: **О. Г. Гуль** («Культурно-цивілізаційний діалог народів Євразії на прикладі “маленької України в Харбіні”»), **О. Ю. Калантарової** («Деякі зауваження з приводу перспективи дослідження вчення Калачакри в контексті діалогу “буддизм-наука”»), **С. В. Капранова** («З ранньої історії рецепції “Дао де цзіну” на Заході»), **В. О. Кіктенка** («Розвиток китаєзнавства в незалежній Україні»), **С. О. Козловського** («Усиновлення у традиційній китайській сім’ї чиновника епохи династії Тан (618–907 pp.)»), **Р. А. Лаха** («Японознавчі студії на сторінках часопису “Далекий Схід” (1938–1939 pp.)»), **Д. Є. Маркова** («Держава і непальська сангха: симбіоз, співіснування і взаємолегітимізація»), **Я. О. Снічека** («Космізм конфуціанської соціальної системи»), **О. Є. Федічева** («Китайська мова як інструментарій культурної дипломатії Сходу»), **Ю. С. Філь** («Паніндійська ідентичність: поява і сучасне визначення»), **Ю. С. Христюлової** («Китайський підхід до ведення внутрішньої торгівлі в XIX ст. і взаємодія з іноземними комерсантами (1860–1911 pp.)»).

Плідно працювала і секція **“Східні мови у світлі дискурс-аналізу та когнітивної семантики”**, яку очолювала **О. В. Мазепова**. Її учасники зробили доповіді на теми: “The conceptual

framework of the January 25 revolution in Egypt and the idea of *violence*” (**О. В. Богомолів**), “Комунікативні виміри скромності як складової перської системи ввічливості *ta’ārof*” (**О. В. Мазенова**), “Феномен культурного порубіжжя у творчості Мегмета Узуна: суб’єктивність, маргінальність, інакшість” (**Г. В. Роз**), “Коди культури як інструмент лінгвокультурологічного дослідження перських прикмет та забобонів” (**С. В. Сопільняк**), “Intentional silence in public discourse” (**Е. Вейнберга**), “Кримчацька меджума Йосифа Габая: розмовні явища на письмі” (**О. О. Тищенко-Монастирська**).

Жвава дискусія розгорнулася на секції “Культурно-цивілізаційний діалог народів Європи”. Доповідь «До питання про “кипчацьке походження” греків-урумів Надазов’я» виголосила її голова **М. А. Араджионі**. Свої виступи також представили: **Д. С. Брильова** («Концепція “чистого ісламу” в журналі “Шура” (1908–1917)»), **Н. Б. Вяткіна** («Презентація рукопису Мирослава Поповича “Туран”»), **Г. В. Вертієнко** («Деякі ритуальні практики скіфського жрецтва»), **І. В. Отрощенко** («Непрості сулідські відносини: монголо-тувинський діалог у 1940-х рр.»).

На секції “Писемні пам’ятки східного походження в Україні” під головуванням **Ю. І. Петрової** цікаві доповіді виголосили: **М. М. Мартин** («До топографії документа Авраама Леоновича»), **О. Д. Огнєва** («Пам’ятки писемності східного походження в Інституті рукопису НБУВ (Бурятія, Індія, Калмикія, Тибет)»), **Ю. І. Петрова** («“Скорочена історія єпископів”: забутий арабський рукопис з архіву А. Ю. Кримського»), **М. О. Тарасенко** («Egyptian mummies in Ukrainian museums»), **Н. С. Сейтяг’яєв** («Відображення історіографічних традицій та словесного мистецтва тюркських народів постзолотоординського простору в рукописній збірці “Абу-л-Гази. Родовід тюрків”»), **Ф. Туранли** («Історія династії Гіраїв у кримськотатарських і турецьких писемних джерелах та в історіографії»).

О. В. Богомолів став модератором панельної дискусії “Питання українського правопису: східні реалії українською мовою”. Найактуальніші проблеми було висвітлено у презентаціях: “Проблеми українського правопису слів іншомовного походження: східні мови” (**В. А. Мусійчук**), “Проект української

транскрипції китайських власних і загальних назв” та “Практичні проблеми передачі слів китайської мови в україномовних текстах” (*Н. А. Кірносова* та *Н. З. Цісар*), “Практична транскрипція імен арабського походження в українській мові” (*О. О. Хамрай*).

Наступного дня для всіх учасників заходу відбулася екскурсія Національним заповідником “Софія Київська”, яку провів В. В. Корнієнко з демонстрацією, в тому числі, згадуваних у його виступі графіті.

Програма конференції була дуже насиченою. Тези доповідей склали збірку, до якої увійшло 36 публікацій. І це ще раз довело, що справа видатного сходознавця Омеляна Пріцака, ювілею якого було присвячено захід, гідно продовжується наступним поколінням українських науковців.

О. Д. Василюк

ЗМІСТ

Історія

<i>Гедьо А. В., Араджиони М. А.</i> Політичні причини переселення греків із Криму до Північного Приазов'я у 1778 р. (за архівними джерелами)	3
<i>Гусейнова У.</i> Подготовка и осуществление оккупации северного Азербайджана Красной армией	55
<i>Отрощенко І. В.</i> У пошуках порозуміння: монгольсько-тувинські взаємини у першій половині 1940-х рр.	85
<i>Тортика М. В.</i> Трансформація принципів єврейського самоуправління в Україні во второй половині ХХ – началі ХХІ вв.	105

Джерелознавство

<i>Maravelia A., Geroulanos S., Kalogerakou K., Couvris C. M., Bontozoglou N.</i> Application of Smart Informatics in Egyptology: the Athens Mummy Project as an Example of Effective Interdisciplinarity	127
--	-----

Мови та літератури

<i>Таме М.</i> Khvānsāri Dialect and its Position among Central Dialects of Iran	163
--	-----

Сакральні тексти Сходу

<i>Крюкова В. Ю.</i> Пространство и время в авестийском <i>Видевдате</i>	181
---	-----

Наукове життя

<i>Хроніка</i>	205
----------------------	-----

CONTENTS

History

Hedo A., Aradzhyoni M.

- Political Reasons for the Resettlement of the Greeks
from the Crimea to the Northern Azov Sea Region in 1778
(Based on the Archival Documents) 3

Huseynova U.

- Military Intervention of Soviet Russia in Azerbaijan:
Preparation and Implementation 55

Otroshchenko I.

- In Search of Mutual Understanding:
Mongolian-Tuvan Relations in the first half of the 1940s 85

Tortika M.

- Transformation of the Principles of Jewish Self-Government
in Ukraine in the second half of the 20th –
beginning of the 21st centuries 105

Source Studies

Maravelia A., Geroulanos S., Kalogerakou K.,

Couvaris C. M., Bontozoglou N.

- Application of Smart Informatics in Egyptology:
the Athens Mummy Project as an Example
of Effective Interdisciplinarity 127

Languages and Literatures

Tame M.

- Khvānsāri Dialect and its Position
among Central Dialects of Iran 163

Sacred Texts of the Orient

Kryukova V.

- Space and Time in the Avestan *Videvdat* 181

Scientific Life

- Chronicle* 205

Підписано до друку 28.12.2019. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 12,32. Наклад 50 прим. Зам. № 17.
Друк ФОП Панькова А. С.
вул. Симона Петлюри, 30а,
м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл., 32302
Тел./факс: (03849) 3-90-06, моб. (067) 381-29-43
e-mail: aksiomaprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6561 від 28.12.2018 р.